

ISSN 2413-2004

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҚАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия гуманитарных наук

EDUCATION AND SCIENCE MINISTRY OF TAJIKISTAN REPUBLIC
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Humanitarian Sciences

№4 (81), 2019

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи № 065/МЧ-97 аз 31.05.2018).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ пешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016) ва КОА-и назди Президенти ҶТ (аз ноябри соли 2018), ки чопи муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шокиров Т.С., доктори илмҳои филология, профессор
Азимова М.Н., доктори илмҳои филология, профессор; Бобоҷонова Р., доктори илмҳои филология, профессор; Ғиёсов Н.И., номзоди илмҳои филология, дотсент; Дубовитский В.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Зоҳидӣ Н.Ш., доктори илмҳои филология, профессор; Исомитдинов Ҷ.Б., номзоди илмҳои таърих, дотсент; Катсев А.С., доктори илмҳои филология, профессор; Мирбобоев А.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоев Н.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоюнус М., доктори илмҳои филология, профессор; Муқимов М.А., доктори илмҳои филология, профессор; Нағзибекова М.Б., доктори илмҳои филология, профессор; Насриддинов Ф.А., доктори илмҳои филология, профессор; Раҳимов М.А., доктори илмҳои таърих, профессор; Ҳакимова Б.Н., номзоди илмҳои филология, дотсент (котиби масъул); Ҳасанов А.А., доктори илмҳои филология, профессор; Пирумиоев Х.П., доктори илмҳои таърих, профессор; Пянков И.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Раҳимов Н.Т., доктори илмҳои таърих, профессор; Салимов Р.Д., доктори илмҳои филология, профессор; Яъқубов Ю.Ё., доктори илмҳои таърих, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство № 065/МҶ-97 от 31.05.2018)*

Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в июне 2016 г.), и в Перечень изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора наук

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Шокиров Т.С., доктор филологических наук, профессор

Азимова М.Н., доктор филологических наук, профессор; Бабаджанова Р., доктор филологических наук, профессор; Гиясов Н.И., кандидат филологических наук, доцент; Дубовицкий В.В., доктор исторических наук, профессор; Захиди Н.Ш., доктор филологических наук, профессор; Исомитдинов Ж. Б., кандидат исторических наук, доцент; Кацев А.С., доктор филологических наук, профессор; Мирбобоев А.К., доктор исторических наук, профессор; Мирзоев Н.М., доктор исторических наук, профессор; Мирзоюнус М., доктор филологических наук, профессор; Мукимов М.А., доктор филологических наук, профессор; Нагзибекова М.Б., доктор филологических наук, профессор; Насриддинов Ф.А., доктор филологических наук, профессор; Пирумишов Х.П., доктор исторических наук, профессор; Пьянков И.В., доктор исторических наук, профессор; Рахимов Н.Т., доктор исторических наук, профессор; Рахимов М.А., доктор исторических наук, профессор; Салимов Р.Д., доктор филологических наук, профессор; Хакимова Б.Н., кандидат филологических наук, доцент (ответственный секретарь); Хасанов А.А., доктор филологических наук, профессор; Якубов Ю.Ё., доктор исторических наук, профессор.

© ТГУПБП, 2019

The journal "Bulletin of TSULBP" based in 2000 is issued no less than 4 times a year in Tajik, Russian and English

*The journal is registered in the Ministry of Culture of Tajikistan Republic
(Licence №065/ MJ-97 from 31.05.2018)*

The journal is included into the Inventory of leading scientific journals and editions being under the auspices of Russian Federation Ministry of Education of Science supervising the Higher Attestation Commission (since June 2011, reregistered in June 2016); the edition being included also into the Inventory of HAC publications under the auspices of Tajikistan Republic President (since November 2018) major scientific results presented in dissertations challenging for Doctor's of Candidate's degree being bound to be published in the present periodical.

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Shokirov T.S., Dr. of Philology, Professor

Azimova M. N., Dr. of Philology, Professor; Babadjanova R., Dr. of Philology, Professor; Ghiyasov N.I., candidate of philological sciences, Associate Professor; Dubovitskiy V. V., Dr. of History, Professor; Yokubov Yu. Yo., Dr. of History, Professor; Zokhidi N. SH., Dr. of Philology, Professor; Isomiddinov Dj. B., candidate of historical sciences, Associate Professor; Kateyev A. S., Dr. of Philology, Professor; Mirboboyev A. K., Dr. of History, Professor; Mirzoyev N. M., Dr. of History, Professor; Mirzoyunus M., Dr. of Philology, Professor; Mukimov M. A., Dr. of Philology, Professor; Nagzibekova M. B., Dr. of Philology, Professor; Nasridinov F. A., Dr. of Philology, Professor; Rakhimov M. A., Dr. of History, Professor; Rakhimov N. T., Dr. of History, Professor; Hakimova B.N., candidate of philological sciences, Associate Professor (Responsible Secretary); Hasanov A. A., Dr. of Philology, Professor; Pirumshoyev Kh. P., Dr. of History, Professor; Pyankov I. V., Dr. of History, Professor; Salimov R. D., Dr. of Philology, Professor.

07 00 00 ИЛМҲОИ ТАҶРИХ ва АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ и АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

---

07 00 02 ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ
07 00 02 HOME HISTORY

УДК 394.91
ББК 63.5

ЭТНОТОПОНИМЫ И АНТРОПОТОПОНИМЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО И ЮЖНОГО СОГДА: ИСТОРИЯ И ЭТИМОЛОГИЯ *Аюбов Абдусалом Рауфович,*
к.и.н., доцент кафедры всеобщей истории
ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

ПАЙДОИШ ВА ТАФСИРИ ЭТНОТОПОНИМҲОИ СУҒДИ ШИМОЛУ ҒАРБӢ ВА ҶАНУБИ ДАР ДАВРАИ БАРВАҚТИ АСРИМИЁНАӢ *Аюбов Абдусалом Рауфович,*
н.и.т., дотсенти кафедраи таърихи
умуми МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.
Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)

ETHNOTOPONYMS AND ANTHROPONYMS OF NORTH-WESTERN AND SOUTHERN SUGHD: HISTORY AND ETYMOLOGY *Ayubov Abdusalom Raufovich, candidate*
of historical sciences, Associate Professor
of the department of General History under
the SEI "KhSU named after acad. B.
Gafurov» (Tajikistan, Khujand)
E -MAIL: *abdusalom-1@mail.ru*

Ключевые слова: *этнотопонимы, антропотопонимы, топонимика, ономастика, Согд, согдийцы, арабы, тюрки, туркмены, огузы*

Рассматривается становление топонимов северо-западной и южной части ранне-средневекового Согда, связанных с этнонимами и антропонимами согдийского, тюркского и арабского происхождения. Этнотопонимы тесно связаны с этнической историей своих создателей. Они являются одними из древнейших названий, так как их происхождение связано с миграцией этнических групп либо определенных личностей, создававших новые поселения. Большая часть этнотопонимов и антропотопонимов Северо-Западного и Южного Согда создана в эпоху раннего средневековья. Это было время нашествия тюрков и арабов, многое изменивших в жизни местного населения – согдийцев. Изучая эту категорию географических названий, можно проследить пути миграции и получить сведения об этнических группах, которые в результате воздействия определенных внешних факторов покидали исходное местоположение.

Калидвожаҳо: *этнотопонимҳо, антропотопонимҳо, топонимика, ономастика, Суғд, суғдиён, арабҳо, туркҳо, туркманҳо, огузҳо*

Дар мақола масъалаи пайдоиши топонимҳои Сугди Шимолу Фарбӣ ва Ҷанубӣ дар давраи барвақти асримиёнагӣ, ки бо этнонимҳо ва антропонимҳои сугдӣ, туркӣ ва арабӣ алоқамандӣ доранд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Этнотопонимҳо аз ҷумлаи қадимтарин номҳои ҷуғрофӣ мебошанд, зеро пайдоиши онҳо бо муҳоҷирати гурӯҳҳои этникӣ ё шахсиятҳои алоҳида, ки маҳалҳои нав бунёд намудаанд, пайванд мебошад. Дар Сугди Шимолу Фарбӣ ва Ҷанубӣ қисми бештари этнотопонимҳо ва антропонимҳо дар давраи барвақти қуруни вусто ба вуҷуд омадаанд. Ин давраи ҳуҷуми туркҳо ва арабҳо мебошад, ки ба ҳаёти мардуми маҳаллӣ – сугдиён дигаргунӣҳои бисёр ворид кардааст. Ин категорияи номҳои ҷуғрофиро омӯхта, бо роҳҳои муҳоҷират ва маълумот оид ба он гурӯҳҳои этникӣ, ки дар зери таъсири омилҳои беруна макони аслии худро тарк намудаанд, шинос шудан мумкин аст.

Key words: *ethnotoponyms, anthroponyms, toponymy, onomastics, Sughd, Sughdians, Arabs, Tiurcs, Turkmens, Ogyzes*

The article dwells on the formation of the toponyms pertaining to north-western and southern parts of early mediaeval Sughd connected with ethnonyms and anthroponyms of Sughdian, Turkic and Arabian origin, Ethnotoponyms are closely connected with the ethnical history of their creators. They are ones of the ancientest names as their origin is associated with migration of ethnical groups or certain persons who gave rise to new settlements. The most part of ethnonyms and anthroponyms of North-Western and South Sughd sprang up in the epoch of early mediaeval ages. It was the time of invasions carried out by Tiurcs and Arabs who changed many things in the life of local population, that of Sughdians. If you study this category of geographical names you can trace the ways of migration and have information about ethnical groups who deserted the initial area being affected by certain outward factors.

Этнотопонимы и антропотопонимы являются важной частью топонимики, их приуроченность связана с историко-географическими причинами. Основой для возникновения названий такого рода являлось расселение этнических групп, отдельных личностей. Территорию Согда в древности и в средние века заселяли согдийцы и саки, тюрки, арабы, таджики, узбеки и многие другие тюркоязычные родоплеменные группы. В источниках и научной литературе, освещающих вопросы сложения этнотопонимов, имеются сведения о жизни оседлого населения и кочевников. Этнотопонимы возникали не там, где было больше народа, а в местах проживания малых этнических групп для обозначения этнических границ. Благодаря этнотопонимам можно найти сведения о существовании забытых и исчезнувших этнических групп. Следовательно, этнотопонимы тесно связаны с этнической историей.

Ещё в эпоху древности определенные территории именовались этническими названиями. Этнонимы начали выступать как территориальные обозначения. Названия мест и имена людей теснейшим образом взаимосвязаны. Бесчисленное количество географических объектов названо личными именами людей. Антропотопонимы возникли на основе имен, фамилий и прозвищ первопоселенцев, землевладельцев и иных категорий людей. Эти основатели могли быть также правителями страны, главами племен и родов, самостоятельными людьми, переселившимися в другие места по определенной причине.

Изучение и определение этих многочисленных этнонимов – очень сложная задача. В решении этого вопроса нам помогают генонимы – названия родоплеменных

подразделений. Ведь всякая народность рождается в результате объединения родоплеменных групп, имеющих общий язык, единую территорию и общую культуру.

Этнотопонимы и антропотопонимы Согда в своём большинстве созданы в эпоху раннего средневековья. Это происходит во время правления Тюркского каганата, и особенно арабов. Нашествие арабов в эпоху раннего средневековья оказало огромное влияние на процесс становления и трансформации географических названий Средней Азии. В некоторых местах арабы переименовали местные топонимы.

Большая часть топонимов с этнонимом «араб» имеет форму «Арабхона». Этот этнотопоним буквально означает «дом араба». Его также можно интерпретировать как «место, где живут арабы». В этих поселениях проживают потомки арабов-завоевателей, которые со временем превратились в составную часть местного населения. Наряду с этим был образован ряд названий, связанных с этнонимом «араб». Исследование показало, что в Согде названия 78 поселений связаны с арабами, среди которых выделяются этнотопонимы Кулдашараб, Милкиараб, Чилангуараб [4; 6, с.12].

В Согде сложно найти категорию географических названий согдийского происхождения. Единственным этнотопонимом согдийского происхождения в области является само её название – Согд, связанное с её первопоселенцами-согдийцами.

Как известно, центром Согда был город Самарканд. В период правления тюрков и арабов много географических названий поселений Самарканда и других частей Согда подверглось тюркизации и арабизации. Так, один из кварталов Самарканда назывался Варсанан или Варсанин, так же назывались и ворота в стене рабада. В самаркандском документе XVI в. упоминается квартал Варсин, расположенный в пригороде Самарканда времени Тимуридов. Селение с таким же названием упоминается в области Насафа. Происхождение этого топонима, так же, как и топонима Варсан в Азербайджане, можно связать с тюркским этнонимом «варе» (варсак/варсаг) [11, с.77]. Данный этнотопоним подтверждает расселение в этой местности населения тюркской группы.

Название города Кушания в области Самарканда связано с этнонимом «кушан». По данным источников, во II в. до н. э. на месте Греко-Бактрийского царства образовалось государство, организованное правителями из племени кушан и известное в исторической литературе как Кушанское царство, куда входил и Самарканд. И, несомненно, Самарканд был одним из развитых городов того времени. Судя по форме, топоним «Кушания», вероятно, связан с этнонимом «кушан».

Название монетного двора Харлух Орду создано с тюркским этнонимом «карлуг». Этот двор находился в Самарканде [17, с. 35]. Основателем селения Дахфандун был Абу Ибрахим Абд Аллах ибн Ханджа ад-Дахфандуни. Он был родом из тюркского рода джамук [15, с.26]. Название города Тухсанджкат в области Самарканда связано с этнонимом «тухси» [2, с.124]. Данный этноним также имеет тюркские корни. Эти данные указывают на роль тюркских этнических групп в жизни Самарканда и его области.

Название квартала Гатифар в Самарканде связано с именем вождя эфталитов Гатифара. Нужно отметить, что в период военно-политического могущества Эфталитского государства в его состав, кроме Восточного Туркестана, Афганистана, Пакистана, северо-западной части Индии, входили, частично или полностью, территории современных центральноазиатских государств - Таджикистана, Узбекистана, Туркменистана, Кыргызстана и Казахстана. На территории Согда археологами собраны обширные материалы по социальной топографии городов, ремеслам, торговле и денежному обращению Согда в

эпоху эфталитов. Тем самым, появление этого антропотопонима в Самарканде - процесс объективный. Аналогичные процессы можно наблюдать также в других областях в различные периоды истории.

Этнотопонимы и антропотопонимы существовали также в городе Бухаре и в её области. В области Бухары на границе с тюрками зафиксировано селение Аушар (Афшар), название которого образовано от тюркского этнонима «афшар». В позднесредневековой Бухаре упоминается квартал под названием Турк-и Джанди [16, с.59]. Источники сообщают, что в эпоху средневековья здесь находилось селение ал-Карийа ал-Джадида. Название этого селения, основанного туркменскими переселенцами Джанда, означало «новое селение». В дальнейшем селение было переименовано в Турк-и Джанди.

Нужно отметить, что туркмены, образовавшие названное селение, были потомками тюрков-огузов. Они проживали на землях низовьев Сырдарьи, и в X в., получив разрешение правителей государства Саманидов, переселились в долину Зеравшана, в пригород Бухары.

Третью часть топонимии Бухарской области составляют этнотопонимы арабского происхождения. Здесь также прослеживается происхождение некоторых топонимов в связи с арабским этносом. Этноним «араб» отражен в названиях поселений Арабшо, Кум Арабхана, Арабхана убат, Арабхана сафкарда, Арабхана боло, Арабхана Амирабад, Арабхана уба, Арабхана вурама, Янги Арабхана [14, с.192; 13, с.55].

В окрестностях Бухары существовал ряд поселений, названия которых были созданы благодаря антропонимам. Среди них можно назвать селение Барсхан. В его названии можно наблюдать тюркский титул «хан». Первая часть антропотопонима - «барс», как и названий других поселений, таких как Барс (Барис) в Хорасане, городов Барскат в области Шаш и Барсхан на берегу озера Иссык-Куль, связана с тюркским именем Барс (Барис). Одним из кыргызских каганов был Барс-бег [8, с.487]. В.В. Бартольд полагает, что Барсхан был назван по имени одного из сыновей Турка, сына Йафаса [1, с.23].

Нужно отметить, что одним из военачальников Исмаила Самани был Барс аль-Кабир. Позже он был назначен правителем Джурджана, Табаристана и Рея [5, с.94]. Одним из участников посольства халифа в Булгар был некий Барс (Барис) ас-Саклаби. В древнетюркских рунических памятниках Таласа упоминаются имена Барс, Кара Барс и Окул Барс [9, с. 97]. Данный антропотопоним указывает на преимущество тюркских имен в номинации поселений либо в трансформации существующих названий в период их правления.

Рабат Таш был расположен на пути из Бухары в Хорезм. По мнению Ш. Камалидинова, название рабата может быть связано с именем саманидского сановника хаджиба Абу-л-Аббаса Хусам ад-Давла Таша [5, с.91]. Вероятно, он был основателем рабата.

Этнотопонимы и антропотопонимы тюрко-арабского происхождения зафиксированы также в районах Южного Согда. Так, в области Насаф этнической группой «каджар» было основано одноименное селение Каджар. Некоторые исследователи считают, что название реки Кашкадарья имеет связь с этнонимом «кашка» [7, с.78]. Слово «кашка» встречается также в топонимии районов Семиречья и Южной Сибири и означает «предводитель племени». Среди многочисленных тюркских этнонимов выделяется «аргу». Имеется вероятность связи данного этнонима с названиями селений Ару и Арган. Они находились в области Кеша. Стоит упомянуть, что в районе современного Истаравшана также находится селение под названием Аргу.

Название селения Наукад Сава в пригороде Насафа, вероятно, связано с именем Сава (Савэ). Верховный тюркский каган Тарду (Шир-и Кишвар) в арабских источниках именуется Шаба [3, с.156]. Данный термин в персидских источниках упоминается как Сава-шах. Сава, или Шава (šāwa), являлся бактрийским титулом, означавшим «царь» [18, с.119; 19, с.376]. Из этих данных следует, что Шир-и Кишвар основал селения не только в области Бухары, но и в области Нахшаба.

В Южном Согде также выявлены арабские этнотопонимы. К их числу относятся географические названия Арабаул, Араббан, Араббан дарваза, Арабсай, Арабтуда, Арабхана [12, с.14]. Значительную часть арабов, которые обосновались в районе Карши, составляли курайшиты. В новое время часть их была переселена в Самарканд. Е.К. Мейендорф полагает, что расселение арабов началось ещё в период халифата [10, с.123].

Среди арабских родов выделяются несколько групп. Так, арабы селения Джугари в области Бухары относятся роду санани или сандани, а арабы Джейнау в Кашкадарье – к группе шайбани, хашим и курайш [14, с.229].

Таким образом, усиление этноинтеграционных процессов оказывало существенное влияние на этнокультурные и этнохозяйственные отношения народов. Этнотопонимия – исторически активная категория. Территориальная приуроченность топонимов данной категории связана с историко-географическими причинами, где ключевыми являются: расселение этноса, специфика этноконтактов, особенности хозяйственной деятельности. Человек как единственный объект порождает массу разнообразных способов именования, в то время как в топонимии редко можно найти объект с различными именами, относящимися к принципиально разным ономастическим категориям. Большое разнообразие способов именования человека по сравнению с относительно небольшим числом вариантов у географических объектов проистекает из большей важности человека по сравнению с природными объектами, а также зависит от разноаспектного подхода к самому человеку.

Исследование показало, что основная часть этнотопонимов и антропотопонимов Согда имеет тюркское и арабское происхождение. Это зависело от процесса расселения представителей этих народов в лице предводителей, полководцев либо целых этнических групп на территории Согда в период его завоевания тюрками и арабами.

Список использованной литературы:

1. Бартольд В.В. *Очерк истории Семиречья / Сочинения в 9 томах. Т.2. Ч.1 / В.В. Бартольд.* - М., 1963. – С.23-106.
2. Бобоёров Г.Б. *Ўзбекистан худудида қорахонийлар давригача булган қадимга туркий топонимлар // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 1-Қисм / Г.Б. Бобоёров.* - Тошкент, 2005. – 124 б.
3. *Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой.* - Баку: Элм, 1986. - 428 с.
4. *Искандаров Ш.А. Некоторые рассуждения об этнической истории арабов Узбекистана и связанных с ними этнотопонимах / Ш.А. Искандаров // Молодой ученый.* - 2014. - №4. – С. С. 746-749.
5. *Камолитдин Ш. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Ш. Камолитдин.* – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.
6. *Караев С. Этнонимика /С. Караев.* - Ташкент: Ўзбекистон, 1979. – 24 с.

7. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер создугу / О. Каратаев. - Бишкек: Кыргыз-Турк «Манас» университети, 2003. – 265 б.
8. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма /С.Г. Кляшторный. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии / С.Е. Малов. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 112 с.
10. Мейендорф, Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / Е.К. Мейендорф. - М.: Наука, 1975. – 182 с.
11. Мирза-заде Ч.Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических сочинениях / Ч.Х. Мирза-заде. – Баку: Элм, 1988. – 96 с.
12. Нафасов Т. Узбекистан топонимларининг изохли лугати. (Узбекистоннинг жанубий районлари). - Тошкент: Укитувчи, 1988. – 288 с.
13. Нафасов Т., Турсунов. Ш. Қариши шаҳри маҳалла ва кўча номлари. - Тошкент: Маънавият, 2008. – 94 с.
14. Ражабов. Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. - Тошкент: Шарқ, 2012. – 416 б.
15. Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикент (материалы 1949 – 1956 гг.). - М., 1963. – 201 с.
16. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары (в связи с историей кварталов). - М.: Наука, 1976. – 370 с.
17. Федоров М.Н. Редкий караханидский дирхем из Афрасиаба (К истории монетного двора Харлух Орду) // Советская археология. – 1972. - №3. - С.358-360.
18. Frye R. Notes on the history of Transoxiana // Islamic Iran and Central Asia (7th-12th centuries). - London: Variorum Reprints, 1979. - P.106-119.
19. Harmatta J., Litvinsky B.A. Tokharistan and Gandhara under Western Turk rule (650 - 750), part 1, History of the regions // History of Civilisations of Central Asia. – 1996. - vol. 3. - P.367-401.

Reference Literature:

1. Bartold V.V. Essay on the History of Seven Rivers Area // Compositions in 9 volumes. -V.2. Part 1/V.V. Bartold. - М., 1963. - pp.23-106.
2. Boboyorov G.B. Ancient Turkic Toponyms on the Territory of Uzbekistan in Pre-Korakhan Period // Traditional and Modern Ethno-Cultural Processes in Central Asia. Section 1. - Tashkent, 2005. - 124 pp.
3. Ibn Khordadbeh. The Book of Roads and Countries / Translation from Arabic, comments, research, pointers and maps by Nailya Velikhanova. - Baku: Science, 1986. - 428 pp.
4. Iskandarov Sh.A. Some Discussions on the Ethnic History of Arabs of Uzbekistan and Associated Ethno-Names // Young Scientist. – 2014, No. 4. - pp. 746-749.
5. Kamoliddin S. Ancient Turkic Toponymy of Central Asia. - Tashkent: Orient, 2006. - 192 pp.
6. Karaev S. Ethnonymics. - Tashkent: Uzbekistan, 1979. - 24 pp.
7. Karataev O. Formation of Kyrgyz Ethnonyms. - Bishkek: Kyrgyz-Turkic University "Manas", 2003. - 265 pp.
8. Klyashtorny S.G. History of Central Asia and Runic Monuments. - St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University, 2003. - 560 pp.
9. Malov S.Ye. Monuments of Ancient Turkic Scripts of Mongolia and Kyrgyzstan. - М.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1959. - 112 pp.

10. Meyendorff Ye.K. *The Travel from Orenburg to Bukhara*. - M.: Science, 1975. - 182 pp.
11. Mirza-zade C.H. *Toponyms of Azerbaijan in Medieval Arabic Geographical Works*. - Baku: Science, 1988. - 96 pp.
12. Nafasov T. *Annotated Glossary of Topologies of Uzbekistan. (Southern regions of Uzbekistan)*. - Tashkent: Teacher, 1988. - 288 pp.
13. Nafasov T., Tursunov Sh. *Streets and Neighborhood names in Karshi*. - Tashkent: Spirituality, 2008. - 94 pp.
14. Rajabov. R. *Arabian History and Ethnography in Uzbekistan*. - Tashkent: Orient, 2012. - 416 pp.
15. Smirnova O.I. *The Catalogue of Coins from Penjikent Settlement (materials of 1949 - 1956)*. - M., 1963. - 201 pp.
16. Sukhareva O.A. *Quarterly Community of the Late Feudal City of Bukhara (in connection with the history of the quarters)*. - M.: Science, 1976. - 370 pp.
17. Fyodorov M.N. *A Rare Karakhanid Dirham from Afrasiab (To the history of the mint Harlukh Ordu) // Soviet Archeology*. - 1972. - No. 3. - pp. 358-360.
18. Frye R. *Notes on the History of Transoxiana // Islamic Iran and Central Asia (7th-12th centuries)*. - London: Variorum Reprints, 1979. - pp.106-119.
19. Harmatta J., Litvinsky B.A. *Tokharistan and Gandhara under Western Turk Rule (650 - 750), part 1, History of the Regions // History of Civilizations of Central Asia*. - 1996. - vol. 3. - pp.367-401.

УДК 316
ББК 60.561.22

**ИЗ ИСТОРИИ ЖЕНСКОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В
АГРАРНОЙ СФЕРЕ В ТАДЖИКИСТАНЕ
НА РУБЕЖЕ XX-XXI вв.**

Бобокулова Махлиё Абдусатторовна,
преподаватель Педагогического колледжа
ГОУ «ХГУ им. академика Б. Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

**АЗ ТАЪРИХИ ФАЪОЛИЯТИ
СОҲИБКОРИИ ЗАНОН ДАР СОҲАИ
АГРАРИИ ТОҶИКИСТОН (ДАР
ОХИРИ АСРИ ХХ ВА АВВАЛИ ХХІ)**

Бобокулова Махлиё Абдусатторовна,
муаллими коллеҷи омӯзгори МДТ «ДДХ
ба номи акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон,
Хучанд)

**FROM THE HISTORY OF FEMININE
ENTREPRENEURSHIP IN AGRARIAN
SPHERE OF TAJIKISTAN AT THE
JUNCTION OF THE XX-TH - THE XXI-ST
CENTURIES**

Bobokulova Mahliyo Abdusattorovna, teacher
of the Pedagogical College under the SEI
"KhSU named after acad. B. Gafurov"
(Tajikistan, Khujand)

Ключевые слова: гендерные отношения, государственная поддержка, земельная реформа, занятость женщин, аграрный сектор, женское предпринимательство

Анализируется становление и состояние женского предпринимательства в аграрном секторе экономики Таджикистана в период независимости. Приведены сведения о государственной поддержке и управлении гендерными отношениями, о воздействии общественных и частноправовых институтов на обеспечение активности женщин в бизнес-сфере агропромышленного комплекса республики. Проанализированы результаты внедрения программы земельной реформы, направленной на основательную реструктуризацию фермерских хозяйств, раскрыта роль женщин в доступе к земельным ресурсам и кредитам. Проанализирован гендерный разрез динамики развития структуры частного сектора в сельском хозяйстве Таджикистана, определена доля женщин, возглавивших дехканские хозяйства. Приведены данные о некоторых успешных женщинах, занимающихся предпринимательской деятельностью в аграрном секторе.

Калидвожаҳо: муносибатҳои гендерӣ, дастгирии давлат, ислоҳоти замин, иштиголи занон, соҳаи аграрӣ, соҳибқориҳои занон

Дар мақола ташиқкул ва ҳолати соҳибқориҳои занон дар соҳаи аграрии Тоҷикистон дар давраи истиқлолият таҳлил ҷаиштааст. Роҷеъ ба дастгирии давлатӣ ва идоракунии муносибатҳои гендерӣ, ҳамқориҳои институтҳои ҷамъиятиву хусусӣ дар самти таъмини фаъолияти занон дар соҳаи комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ маълумот оварда шудаанд. Натиҷаҳои амалӣ гардидани барномаи ислоҳоти замин, ки ба бунёдан тағйир додани сохтори хоҷагиҳои фермерӣ нигаронида шуда буданд, мавриди таҳлил қарор гирифта, нақши занон дар дастрасӣ ба замин ва қарзҳои молиявӣ нишон дода шудааст. Муаллиф афзоиши сохтори хусусиро дар соҳаи кишоварзӣ таҳлил намуда, ҳиссаи занонро дар роҳбарии хоҷагиҳои деҳқонӣ муайян намудааст. Дар бораи фаъолияти бархе аз занони муваффақи соҳаи соҳибқориҳои аграрӣ маълумот пешниҳод гардидааст.

Key-words: *gender relations, state support, land reform, women's employment, agrarian sector, feminine entrepreneurship*

The article analyzes the formation and condition of female entrepreneurship in the agricultural sector of the Tajik economy during the independence period. Information on state support and management with gender relations, impact of public and private legal institutions aimed at an ensurance of women's activity in the agricultural sector of the republic is provided.

The issues of introducing a land reform program targeted at a thorough restructuring of farms are analyzed, the role of women in access to land and credit is revealed. The gender section dealing with dynamics of the development of the structure of the private sector in agriculture of Tajikistan is analyzed, a proportion of women heading dekhkan farms is determined. The data on some successful women engaged in entrepreneurial activities in the agricultural sector are given.

В современном предпринимательстве Таджикистана наблюдаются гендерные проявления. Но по отношению к мужчинам уровень женской активности очень низок. В последние годы правительство страны принимает меры по совершенствованию социально-экономической активности женщин и доведения её до уровня мужчин. Государство, общественные и частнопровые институты стараются создать необходимые условия для обеспечения уровня занятости женщин до 90%, обеспечения равного представительства полов во властных структурах управления и бизнеса Республики Таджикистан. Для того, чтобы снизить социальные ограничения в развитии экономической самостоятельности женщин, необходимо создать условия для ведения ими предпринимательства.

В современном таджикском обществе, прежде всего в социально-экономической сфере общественных отношений, осуществляется постепенный переход от матриархата и патриархата к гендеру, т. е. к равномерному развитию полов. Активность женщин в работе властных структур и в бизнесе можно обеспечить только государственной поддержкой и управлением гендерными отношениями, а также воздействием общественных и частнопровых институтов. Для того чтобы достичь этого, необходимы: во-первых, введение льготного кредитования и налогообложения актуальных предпринимательских проектов и, во-вторых, обеспечение государственной протекции в сфере АПК.

Организация труда предпринимателя, менеджера и наемного работника связана с разнообразными рисками и возможностью неполучения ожидаемой выгоды или оплаты. Не каждый осмелится заняться этим делом. В большинстве случаев предприниматели удовлетворяют жажду наживы или прироста прибавочной стоимости за счет эксплуатации наемного труда (интеллектуального и физического). Это обосновано и доказано классиками трудовой теории стоимости.

Начиная с 1991 года, с момента обретения государственной независимости, в Таджикистане было начато внедрение программы земельной реформы, согласно которой осуществлялась основательная реструктуризация фермерских хозяйств. В демографическом отношении сельские домохозяйства в Таджикистане в значительной степени возглавляются женщинами, поэтому важная роль в деле доступа к земельным ресурсам и кредитам принадлежит именно женщинам [9, с. 6].

Республика Таджикистан традиционно является аграрной страной, где в большом объеме производится разнообразная продукция сельского хозяйства: хлопок-сырец,

коконы, зерно, фрукты, овощи, а также животноводческая продукция: молоко, яйца, шерсть, кожи и др.

Причинами пассивного участия женщин в предпринимательстве в сфере АПК являются: неготовность женщин к рыночным отношениям, тотальная приватизация, жесткая фискальная политика и монетаризм.

В 1998 году в Таджикистане была принята среднесрочная экономическая программа, рассчитанная до 2000 года. Данная программа осуществлялась при финансовой поддержке международных организаций. В соответствии с данной программой принимались меры по структурным преобразованиям экономики, создавались благоприятные условия для экономического роста путем увеличения объема экспорта, было оказано содействие развитию частного сектора и привлечению иностранных инвестиций, особое внимание уделялось повышению эффективности сельского хозяйства и промышленности. Поскольку хлопководство являлось основной отраслью экономики, особое внимание в программе уделялось поэтапному упразднению государственной монополии в этой области. Реорганизация сельскохозяйственных предприятий считалась важной задачей в увеличении производства сельскохозяйственной продукции. При содействии Всемирного банка, с целью поддержки приватизации хозяйств был создан Республиканский центр, на который была возложена задача по реорганизации крупных хозяйств (колхозов, совхозов). Центр контролировал процесс создания дехканских (фермерских) хозяйств и их объединения в ассоциации [5, с. 58].

Если проанализировать гендерный разрез динамики развития структуры частного сектора в Таджикистане в последнее десятилетие, то ситуация выглядит так: в 2010 году из общего числа субъектов, занимающихся предпринимательством, женщины составляли 11,7%, а в 2018 году - 31,5%. В предпринимательском секторе, в котором большинство женщин являются руководителями, прослеживается такая ситуация: женщины являются руководителями 45% торговых предприятий, они возглавляют 25% предприятий сферы услуг, 19% предприятий сельскохозяйственного производства [4, с. 7].

Необходимо отметить, что, по сравнению с другими регионами, в Согдийской области малое и среднее предпринимательство развивалось быстрыми темпами. Если проанализировать данные за 2011 год, то в различных отраслях экономики Согдийской области было создано 65 малых и средних предприятий, благодаря чему были трудоустроены 1950 человек. Наряду со швейными цехами, мини-заводами по переработке нефти, цехами по производству стройматериалов, предприятиями по изготовлению энергосберегающих ламп и др., предприниматели ввели в действие ряд предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции. Они составляли следующее количество: мини-заводов по производству хлопкового масла – четыре единицы, предприятий по переработке хлопка - семь, мини-заводов по производству муки - три, мини-завод по переработке молока - один, цехов по переработке фруктов - три, цехов по производству соков - два, цехов по переработке шкур - три [5, с. 61].

Согласно данным за 2014 год, из числа всех предпринимателей, которые работали на основе патента, женщины составили всего 21,4%. Из общего количества работающих на предприятиях малого бизнеса (38 тысяч человек), около 6 тысяч являлись женщинами, и почти 22 тысячи - мужчинами. В то же время на рынке труда республики около 50% руководящих должностей или должностей специалистов занимали женщины. В 2014 году 181 615 женщин получили микрозаймы в банках и микрокредитных организациях, а число

мужчин, получивших микрозаймы, составляли 397 790 человек [1, с. 14]. Общий объем микрозаймов, полученных для ведения малого бизнеса, составлял 6 млн 189,9 тысячи сомони, из них 1 млн 559,7 тысячи сомони получили женщины [6, с. 9].

Начиная с 2006 года, в Республике Таджикистан для женщин, занимающихся предпринимательством, выделяются президентские гранты. До 2017 года общая сумма грантов, выделенных женщинам - предпринимателям, составляла 14 млн 300 тысяч сомони [2]. В 2017 году было выделено 80 президентских грантов на сумму два млн сомони, которые были распределены по регионам в следующем порядке: для Хатлонской области - 32 гранта, для Согдийской области - 15, для районов республиканского подчинения - 20, для Горно-Бадахшанской автономной области - 8, и для города Душанбе - 5.

Сельское хозяйство является важным источником продовольственного обеспечения населения и получения доходов сельской общиной. В жизни граждан Таджикистана данная отрасль экономики считается основной и остается ключевым экономическим драйвером. Женщины составляют около 80% работников, вовлеченных в сельскохозяйственное производство. После реорганизации крупных хозяйств (колхозов, совхозов) стали создаваться частные дехканские хозяйства, но доля женщин, возглавлявших такие хозяйства, оставалась низкой. В 2012 г. в республике функционировали 73 806 частных дехканских хозяйств, однако только в 5 735 (то есть в 7,8%) руководителями являлись женщины [11]. В этом направлении лучше всего поставлена работа в Хатлонской области. Так, в 2017 году 27 264 женщины области были вовлечены в предпринимательскую деятельность. Из 65 тысяч дехканских хозяйств, функционирующих в Хатлонской области, 12 632, или 19,3 %, возглавляли женщины [7].

Обычно обрабатываемые земли дехканских хозяйств, где руководителями были женщины, занимали малую площадь, в них работали не более десяти человек. Показатели собранного урожая в этих хозяйствах были низкими. Данные за 2005 год свидетельствуют, что площадь дехканских хозяйств, возглавляемых женщинами, составляла десять га, а земли хозяйств, возглавляемых мужчинами, равнялись 38 га [6, с. 9].

Вовлечением женщин в сферу малого и среднего предпринимательства сельскохозяйственного направления занимались не только правительство и местные органы власти, но и НПО (неправительственные организации), осуществлявшие деятельность в различных регионах республики. Наиболее известными из них являются «Зан ва Замин» («Женщины и земля»), «Гендер и развитие», «Занхои дехот» («Женщины деревень»), «Дилафруз», «Бонувони Хатлон» («Женщины Хатлона»), Национальная ассоциация деловых женщин Таджикистана и др.

Например, Национальная ассоциация деловых женщин Таджикистана (НАДЖТ) осуществляет свою деятельность при финансовой поддержке Агентства США по международному развитию (USAID). Данная организация ведет работу по вовлечению женщин в сферу малого бизнеса и с этой целью реализует различные проекты. Так, НАДЖТ реализовала в Хатлонской области проект «Женское предпринимательство для расширения прав и возможностей женщин». Данный проект предусматривал снижение уровня бедности путем вовлечения женщин в предпринимательство в аграрном секторе. Проект способствовал обеспечению гендерного равенства и предоставил женщинам возможность открыть собственный бизнес путем оказания им финансовой поддержки.

В начале 2016 года НАДЖТ организовала посещение Согдийской области женщинами из Хатлонской области (всего 12 человек из восьми районов), занимающимися

предпринимательством в сельскохозяйственной сфере. В течение двух дней для них был проведен тренинг на тему «Выращивание помидоров, огурцов и болгарского перца в теплицах и в открытом грунте». Тренинг проводили тренеры из ОО «Нексигол Мушовир» и А. Хошимов - агроном тепличного хозяйства сельского джамоата им. Саидходжи Урунходжаева Бабаджангафуровского района. Женщины были ознакомлены с новейшей технологией выращивания рассады, с новыми сортами и гибридами, выращенными наиболее успешными семеноводческими хозяйствами, и методами производства рассады в горшочках и кассетах. Женщины из Хатлонской области ознакомились с деятельностью двух теплиц, где применили на практике полученные знания. Они занимались подготовкой субстратов для посева в горшочках и кассетах, готовили семена к посеву как в грунт, так и в горшочки, осваивали пути и способы контроля температуры, влажности, кислотности почв, уровня поступления света в теплицы. Данная поездка помогала бенефициарам в ведении хозяйства у себя дома, а полученные знания о технологии производства овощных культур и ягод позволили в дальнейшем выращивать высококачественную рассаду.

По мнению Фотимы Исмоиловой (предпринимательницы из района им. Джалолидина Руми) и Муяссарохон Юлдашевой (из Бохтарского района), проведенный тренинг существенно помог им в деле производства рассады новыми методами. Благодаря использованию передовой практики и современных средств производства им удастся вырастить качественные овощи и ягоды и получить солидную прибыль. Благодаря участию в проекте «Женское предпринимательство для расширения прав и возможностей женщин» у них существенно изменились взгляды на предпринимательство и на методику выращивания рассады [8].

Наиболее успешной женщиной, занимающейся предпринимательской деятельностью в аграрном секторе, является Замирахон Каххарова из Аштского района. До распада СССР она работала товароведом. После обретения Таджикистаном государственной независимости, в условиях рыночной экономики З. Каххарова стала заниматься предпринимательством. Она отправила в Улан-Удэ свои первые 120 тонн винограда, а из России привезла картофель. Выручку израсходовала на создание собственного бизнеса. Вскоре, благодаря своему успешному проекту, стала руководить фермерским хозяйством, заниматься экспортом фруктов и овощей в другие страны. Она снабжала фруктами и овощами Новосибирск, Томск, Москву и Пермь, установив прочные деловые контакты с этими городами.

В 2012 году Замирахон Каххарова была признана в Таджикистане лучшей женщиной-предпринимателем. По итогам специального конкурса ей была вручена премия в размере 100 тысяч сомони (20 тысяч американских долларов). В данном конкурсе участвовали 285 женщин –предпринимателей [3].

Сурайё Бокиева из Джабборрасуловского района начала предпринимательскую деятельность в сфере сельского хозяйства в 2010 году. Получив для ведения хозяйства 60 гектаров земли, она за короткий срок расширила площадь обрабатываемой земли до 110 гектаров и обеспечила работой более ста человек. Выращивала хлопок, картофель, пшеницу, заложила фруктовые сады. Её гордостью является инновационная плантация виноградника с капельным орошением. Для контроля над садами и виноградником С Бокиева привлекла специалистов из Института садоводства. При хозяйстве она организовала ферму, где содержит 40 голов крупного рогатого скота, 110 баранов и коз, а также шесть породистых лошадей. В хозяйстве установили промышленный холодильник

для хранения 500 тонн урожая. Большую часть собранного урожая (абрикосы, черешню, яблоки, персики, виноград) она экспортирует в Россию [10].

В Яванском районе успешно ведет предпринимательскую деятельность Зулайхо Тиллоева, руководитель дехканского хозяйства "Зулайхо". По образованию она является экономистом. После гражданской войны в Таджикистане решила заняться земледелием и создала дехканское хозяйство на площади в 50 гектаров, стала выращивать хлопок и заложила фруктовый сад. Ее дехканское хозяйство является одним из самых прибыльных хозяйств во всей округе.

Анализ предпринимательской деятельности женщин в сельскохозяйственной сфере показывает, что данное занятие в основном широко распространено в сельской местности, но оно пока не получило должного развития. Только в последние годы, осознавая прирост населения в сельской местности, в республике стали уделять внимание вовлечению женщин в предпринимательскую сферу. Развитие женского предпринимательства в сельской местности направлено на повышение занятости женщин и достижение высоких темпов развития предпринимательства в Республике Таджикистан.

Список использованной литературы:

1. Мартонанова Г., Катаева З. Актуализация взаимосвязи гендера и окружающей среды в Таджикистане: исследование базовой ситуации. - Душанбе, 2015. -63 с.
2. Грантҳои президентӣ: Аз "А" то "Я"//<http://www.khoma.tj/datajournalism/2018/09/06/%D0%> (Дата обращения: 15.10.2019).
3. Женщины-предприниматели в Таджикистане: между семьей и бизнесом//<https://www.dw.com/ru/%D0%B6%> (Дата обращения: 11.10. 2019).
4. Информационный бюллетень Программы ЕБРР «Женщины в бизнесе» в Таджикистане//EBRD TAJ WIB: 05/2019 - 1 Выпуск. –11 с.
5. Назаров А.А. Региональные особенности формирования и развития предпринимательства // Вестник ТГУПБП. - Худжанд, 2012. - №1. –С. 56-61.
6. Накатова М.К. Нақши зан дар руиди низоми бонкӣ ва дастгирии занони соҳибкор. – Душанбе, 2018. –11 с.
7. Султонов С. Хатлон. Таваччуҳ ба занони соҳибкор хос аст//Садои мардум. №133 (3770). 14 ноябри соли 2017.
8. Хатлонские женщины осваивают новые технологии выращивания рассады//<http://news-tj.ansor.info/news/58486> (Дата обращения: 12.10. 2019).
9. Шахриари Х., Данзер А.М., Дживорелли Р., Анделенд А. Улучшая доступ женщин к земельным и финансовым ресурсам в Республике Таджикистан. - Душанбе, 2009. –106 с.
10. <https://mir24.tv/news/16380827/sostavlen-reiting-gorodov-rossii-s-vysokim-urovнем-zarplat> (Дата обращения: 11.10. 2019)
11. <https://www.ictsd.org/bridges-news/%D0%BC%> (Дата обращения: 11.10. 2019).

Reference Literature:

1. Martonakova G., Katayeva Z. Actualization of Inner Connection between Gender and Environment in Tajikistan: Exploration of Base Situation. - Dushanbe, 2015. - 63 pp.
2. Presidential Grants. From "A" up to "Ya" / <http://www.khoma.tj/datajournalism/2018/09/06/%D0%> (Date of appeal: 15.10.2019)

3. *Women-Entrepreneurs in Tajikistan: between Family and Business: <http://www.dw.com/ru/%D0%B6%> (Date of appeal: 11.10.2019)*
4. *Informational Bulletin of the Program Worked out by the European Bank of Reconstruction and Development (EBRD) under the Title "Women in Business" // EBRD TAJ WIB: 05/2019 - Issue 1. - 11 pp.*
5. *Nazarov A. A. Regional Peculiarities of Formation and Development of Entrepreneurship // Bulletin of TSU LBP. - Khujand, 2012, N1. - pp. 56-61*
6. *Nakatova M. K. The Paragon of Women's Work in Banks Targeted at the Order of Development and State Support of Women-Entrepreneurs. - Dushanbe, 2018. - 11 pp.*
7. *Sultonov S. Khatlon . Attention towards Women-Entrepreneurs Being in Progress. // Voice of the People. N133 (3770). November 14, 2017*
8. *Khatlon Women Reclaim New Technologies of Sprouting Seedlings // <http://news-tj.ansor.info/news/58486> (Date of appeal: 12.10.2019)*
9. *Shakhriari Kh., Danzer A. M., Djivorelli R., Andeleval A. Improving Availability of Land and Finance Resources for Women in Tajikistan Republic. - Dushanbe, 2019. - 106 pp.*
10. *<https://mir24.tv/news/16380827/sostavlen-reiting-gorodov-rossii-s-vysokim-urovнем-zarplat> (Date of appeal: 11.10.2019)*
11. *<https://www.ictsd.org/bridges-news/%D0%BC%> (Date of appeal: 11.10.2019)*

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ
10 01 00 ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
10 01 00 LITERARY CRITICISM

УДК 82
ББК 83.3 (0)

“ДҲАММАПАДА” – САРЧАШМАИ ПАНДУ АХЛОҚ *Гаффорова Замира Абдуллоевна, д.и. филол., мудири шуъбаи наҷӯҳиши тамаддуни Шарқи Институтуи улуми ҷомеашиносии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

“ДҲАММАПАДА” – ИСТОЧНИК МОРАЛИ И ПРАВОУЧЕНИЙ *Гафарова Замира Абдуллоевна, д. филол. н., заведующая отделом цивилизации стран Востока Института гуманитарных наук ГОУ “ХГУ им. акад. Б.Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)*

" DHAMMAPADA" AS A SOURCE OF MORALS AND EDIFICATIONS *Gafforova, Zamira Abdulloyevna, Dr. of Philology, Professor of the SEI "KhSU named after acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)*
E-MAIL: zamira_g6767@mail.ru

Калидвожаҳо: Дҳаммапада, Типитака, Буддо, Ҳиндустон, қарни VI то мелод, оини будой, ахлоқ, некӣ

Яке аз намунаҳои барҷастаи осори дини будой – “Дҳаммапада”, ки аз ҷумлаи муҳимтарин осори ахлоқии Ҳинди бостон ва адабиёти умумиҷаҳонист, муштамил ба жарфтарин ва олитарин мазомини ахлоқӣ мебошад. Муаллифи мақола кӯшиши намудааст, ки андешаҳои тарбиявӣ-ахлоқии Будоро, ки дар шароити мухталиф ба ёрону пайравонаш гуфтааст, мавриди баррасӣ қарор диҳад. Дар “Дҳаммапада” Буддо рафтори зиштунописанд, ба сони ҷабру ситам, ҳирсу ҳасад, такаббуру худписандӣ, пургӯшо пурхӯрӣ, кинаю адоват, гайбату дурӯғ, хиёнат у рӯёкорӣ ва дигар разоили ахлоқиро мавриди мазаммат қарор дода, сиришти нек, ба сони покдилӣ, росткорӣ, хоксорӣ, далерӣ ва сабру қаноатро ситоши кардааст. Муаллиф ба натиҷа расидааст, ки тавсифи некӣ ва оқибати хуби амалҳои нек дар саросари асар ҷой дорад. “Дҳаммапада” аз ҷиҳати мавзӯ ва мундариҷа имрӯз низ дар парвариши маънавии ҷомеа арзиши муҳим дошта, дар таърихи адабиёти Ҳинди бостон мақоми шоистаро соҳиб аст.

Ключевые слова: “Дхаммапада”, “Типитака”, Будда, Индия, VI век до нашей эры, буддийская религия, мораль, добро

Изучается “Дхаммапада” - шедевр древнеиндийской и раннебуддийской этики и мировой художественной литературы как источник морали и правоучений. Рассматриваются назидательно-поучительные высказывания Будды, отражающие буддийскую мудрость, где критикуются отрицательные черты характера: гнет и насилие, алчность и зависть, высокомерие и самонадеянность, многословие и прозорливость, ложь и злословие, вероломство и злоба. Будда, убежденный в том, что только

добротой и разумом красен человек, восхваляет в "Дхаммападе" доброту, честность, справедливость, скромность, храбрость и другие положительные черты. Обоснован вывод, что высказывания Будды, сохранившие своё значение и для нашего времени как с точки зрения тематики и содержания, так и в плане художественных аспектов, занимают особое место в истории древнеиндийской литературы.

Key words: "Dhammapada", "Tipitaka", Buddha, India, the VI-th century B. C., religion, morality, the good

"Dhammapada" is studied as a masterpiece of ancient Indian and early Buddhist ethics and world belles-lettres being a source of morals and edifications. The author dwells on Buddha's edifying utterances reflecting Buddhist wisdom criticizing negative traits of disposition: yoke and violence, avidity and jealousy, haughtiness and presumptuousness, verbosity and gluttony, lie and scandal, perfidy and maliciousness. Buddha being convinced that only kindness and reason impart fineness to human being eulogizes these qualities and also such ones as honesty, justice, modesty, valiance and other positive traits in "Dhammapada". The author comes to the well-grounded conclusion that Buddha's utterances occupy a special place in the history of the ancient Indian literature as they preserved their significance for our time as well, both from the point of view of thematics and content and in the plane of artistic aspects too.

Аз замонаҳои қадим осори ахлоқӣ чузъи муҳимми адабиёти сарзамини Ҳиндро ташкил медиҳад. Аз ҷумла, бахши умдаи осори дини будой, ки охири қарни VI то мелод дар шимоли Ҳиндустон зухур кард ва қариб ду ҳазор сол тамоми қораи Осиёро то марзи Эрон зери нуфузи худ даровард, муштамил ба жарфтарин ва олитарин мазомини ахлоқӣ мебошад. Яке аз асарҳои асосии муқаддаси будоӣён бо номи "Типитака"* ("Се занбил") маъруф буда, аз ҷумлаи муҳимтарин осори ахлоқии Ҳинди бостон баршумурда мешавад.

"Типитака" се қисмро фароғир аст: 1. "Винаяпитака" («Занбили тарбият»); 2. "Суттапитака" («Занбили сураҳо»); 3. "Абхидхаммапитака" («Занбили тафосири оин»).

Занбили дувум муҳтавои оини будой буда, дорой қисматҳои муҳталиф аст. Яке аз онҳо ба номи "Кхудаканика" ("Маҷмӯаи андарзҳои кӯтоҳ") шинохта шуда, ҷатақҳо (навъи адабиёти будоист роҷеъ ба ривоятҳои дар бораи азнавтавлидшавии Будо)-ро дар бар мегирад. Маъруфтарин маҷмӯаи ин қисмат силсилаи ашъорест ба номи "Дхаммапада"* ("Роҳи ҳақ"), ки аз рӯзгори қадим дар миёни пайравони дини будоия маҳбубияти фаровон дошта, ба Будо нисбат дода шудааст. Дар китоби «Пурсиши Милинда», ки мутааллиқ ба асри I мелодист, "Дхаммапада" ҳамчун асари ҷудоғона ном бурда шудааст (1, 33; 2, 128).

"Дхаммапада" ба монанди дигар маҷмӯаи адабиёти муқаддаси будой ба забони палӣ – забони расмӣ ва адабии минтақаи Магадха навишта шудааст. Бо ин васила Будо гӯё аз забони расмӣ мутафаккирони суннатпарастии Ҳинду, яъне, санскрит парҳез кардааст.

Азбаски оини будой дар ибтидои ташаккулиёбияш ҳамчун таълимоти ахлоқӣ зухур намуда, дар он дастбӯӣ ба илму фазилат роҳи шукуфоии инсонҳо доништа шудааст, осори будой, аз ҷумла "Дхаммапада" молмоли дурдонаҳои ҳикмату андарз аст. Ин асар шомили ашъори бебаҳои ахлоқиву ҳикамист, ки Будо дар шароити муҳталиф ба

ёрону пайравонаш гуфтааст. Мақсад ва мароми нависандаи он нишон додани роҳҳои расидан ба покизагии рӯҳ мебошад.

Дар “Дҳаммапада” Будо рафтори зишту нописанд, ба сони ҷабру ситам, хирсу ҳасад, такаббуру худписандӣ, пургӯию пурҳобию пурхӯрӣ, кинаю адоват, ғайбату дурӯғ, хиёнату риёкорӣ, ҳашм, айбҷӯӣ ва дигар разоили ахлоқиро мавриди мазаммат қарор дода, сиришти неку писандида, ба сони покдилӣ, росткорӣ, хоксорӣ, ҷавонмардӣ, далерӣ, тавозӯӣ ва сабру қаноатро васфу ситоиш қардааст.

Тавсифу ситоиши некию нақӯкорӣ ва оқибати хуби амалҳои нек аз ибтидо то интиҳои асари “Дҳаммапада” ҷой дорад. Будо дар саросари асар некиву нақӯкориро васф менамояд ва аз оғоз то охири асар пайравони оину ақоидашро барои парҳез аз тамаъ, шаҳват, қачдилӣ, кибру худпарастӣ, дуздӣю фиребгарӣ, зулму ҷабр, суханчиनीю ғайбат, ҷаҳлу нодонӣ, бухлу ҳасад ва ҳавасҳои носавоб ташвиқ менамояд. Аз назари Будо некӣ на танҳо поянда аст ва ҳеч гоҳ “куҳна намешавад”, балки онҳое, ки “ба роҳи пок ҳақ қадам мегузоранд, бо саодат ҳамдам мешаванд” (3, 81). Будо амали некро бақои зиндагии инсон медонад ва ҷонибдори он аст, ки “инсон ҷун кори хайр қард, бодо, ки онро тақрор кунад ва ба он дил бандад, ки анбӯхе кори хайр нек аст” (3, 65).

Будо инсониятро ба роҳи некию ростӣю покӣ ҳидоят мекунад ва таъкид бар он мекунад, ки ахлоқи нек василаи начоти ҳар ду ҷаҳон буда, инсонро аз бадихо раҳой мебахшад. “Худоён биситоянд он қасро, ки пок зисту ҳиммат дошт”, - менависад Будо (3, 134). Аз ин лиҳоз, дар асар муқарраран таъкид бар он мешавад, ки инсон бояд пас аз худ фақат номи неку кори нек боқӣ гузорад, зеро некӣ инсонро аз матои ҳар ду ҷаҳон бениёз месозад:

Гардунаҳои шукӯҳманди шохон
куҳна шуданд,
Ҷисм ба пирӣ расид,
Аммо некии роҳи рост
куҳна нашуд,
Ки парҳезгорон аз якди
гар омӯхтанд” (3, 74).

Будо ҷамоли инсонро дар нақӯкорӣю мебинад ва талқин менамояд, ки инсон бояд худро аз бадсиришті ниғаҳ дорад ва барои анҷоми корҳои нек дар талош бошад:

Онон, ки хушёранд ва бар ҷисми хеш
чираанд ва кӯшо
Ба кирдори бад тан дарнадиханд,
Ба кирдори нек бикӯшанд,
Лаккаҳои эшон пок шавад,
Ки огоҳанду некӯ (3, 115).

Дар оини будой муҳим он аст, ки дар зиндагӣ ба роҳи рост қадам гузорӣ, зеро танҳо бо роҳи рост имкон дорад, ки ба шумори “толибони роҳи ҳақ” шомил шавӣ:

Он қас, ки кам хонд,
Вале ба роҳи ростӣ оин (нек) қадам
ниҳод
Ва аз шаҳвату нафрату ваҳм даст
шуст,
Ба маърифати ростин расид,
Фикраташ озод шуд ва лаззати
ҷаҳон бинҳод
Ва дар шумори толибон даромад (3, 37).

Аммо барои он ки инсон нисбати дигарон амали некро раво бинад, қабл аз ҳама ӯ бояд дорои пиндори нек бошад, зеро нақӯкорӣю инсон аз нияту андешаи ӯ маншаъ мегирад ва онро, ки гуфтору кирдор аз пиндори писандида барҳост, аз пайи он некбаҳтӣ хоҳад расид, ҷунонки сояҳо аз паи мавҷудот (3, 33).

Агар нияту андешаи инсон софу пок набошад, барои $\bar{u}$ анчоми кору амали нек амри муҳол аст, самари кору ҳаёти $\bar{u}$ низ нек нахоҳад буд ва $\bar{u}$ ҳамеша мубталои ранҷ мегардад:

Он чӣ ҳаст, падидомада аз пиндор аст?

Зодаи пиндор,

Офаридаи пиндор.

Онро, ки гуфтору кирдор аз пиндори палид бархост,

Ранҷ аз пай омад,

Чунонки чархи ароба паи гоми асп (3, 33).

Онҳоеро, ки андешаю кирдору рафтори нек доранду “ба порсоию равшанӣ” ҳаёт ба сар мебаранд ва “дурусткору” “покиза” ҳастанд, мардум ҳамеша азизу муътабар медорад. Чунин ашхос мавриди эҳтироми ҳамагон қарор хоҳанд гирифт. Ба қавли Будо “медурахшанд парҳезкорон чун Ҳимолиё аз дурдаст” дар ҳоле ки “бадкорон дида намешаванд чун тире, ки дар шаб ба парвоз даромада бошад” (3, 117).

Дар назари Будо савоби порсоёнро ҳурмату эҳтиром гузоштан чанд мартаба бештар аз қурбонии яқсоларо додан аст:

Хайрхоҳон тамоми сол дар ин ҷаҳон қурбонӣ ва фидяҳо диҳанд,

Вале арзиши инҳо як ҷаҳорум аст,

Аз он беҳтар ҳурмат ниҳодан ба порсоён аст (3, 62).

Дар баробари ин Будо нигоҳ доштани ҳурмати пиронро низ таъкид намудааст: “Онро, ки ҳурмат ниҳоду пиронро бузург дошт, ҷаҳор чиз фузунӣ ёфт: умр, зебой, саодат, тавоноӣ”, - менависад $\bar{u}$ (3, 62).

Посу гиромӣ доштани падару модар низ аз назари Будо дур намондааст. $\bar{U}$ ба ҷо овардани иззату эҳтироми волидайнро “кори хайр” дониста, дар ин маврид таъкид намудааст:

Хайр аст эҳтиром ба модар.

Хайр аст эҳтиром ба падар (3, 125).

Дар “Дхаммапада” нафаре, ки бо зевари адаб ва ахлоқи нек ораста буда, кирдораш поку беолоиш аст, ақлу фиросат дорад ва ба дигарон хайру некӣ мерасонад, инсони комил дониста шудааст. Ба мардум аз рӯи ақлу ахлоқ баҳо медиҳанд. Ҳар инсони боадаб ва тарбиятёфтаре агар ақлу хирад бештар бошад, дараҷаи ҳурмату эътибораш байни мардум волотар аст. Покии дил фазлу бузургист ва ҳар нафаре, ки ба роҳи нек рафт, дар ҳар ду ҷаҳон шодмонӣ дарёбад:

Он кас, ки хайр кард,

Шодмон шуд дар ин ҷаҳон,

Шодмон шуд пас аз марг,

Шодмон шуд дар ҳар ду ҷо,

Шодмон шуд

Ва шодӣ кард,

Ки огоҳ буд бар кирдори неки хеш

Ва бияфзуд шодмонияш,

Чун ба роҳи нек рафт (3, 36).

Ба қавли Будо “ончуноне ки атри фазилат аз атри нилуфару ёсуман беҳтар аст” (3, 49) ва “атри порсоён назди Худо беҳтарин” (56), “он толиби роҳе, ки ба бедории комил расидааст, дурахшон аст дар маърифаташ ва дигарон назди $\bar{u}$ ба сони нобино, ба сони хасу хошок дар муқоиса бо гули нилуфар” (3, 49).

Будо дар сиришти инсон доим дар набард будани қувваҳои некию бадиро хотиррасон намуда, таъкид бар он менамояд, ки “кирдори дуруст ва фузунибахш анҷом додан душвор аст назар ба кирдори нодуруст, ки сахл аст, аммо зиёновари хештан” (3, 78).

Аз нигоҳи Будо “бадӣ накардан ин худ комёбии воқеист” ва кори нек ҳаргиз пушаймонӣ наёварад, чун “анҷоми кори зишт ранҷовар аст” (3, 120).

Ва ё дар байти зер ин маъниро чунин тавсия менамояд:

Он кор некӯст, ки чун карда шуд, пушаймонӣ наёрад

Ва ҳосили онро бо шавқу ҳаёли хуш бардоранд (3, 52).

Ростӣ яке аз хислатҳои ҳасанаи инсонист, ки Будо муқарраран инсонро ба он бармеангезад. “Ба ростӣ суҳан гӯед” (3, 97-98), - таъкид мекунад Будо, зеро ростӣ “яке аз василаҳои барои расидан ба боргоҳи Худоён” (3, 97-98).

Шахсони росткору ростгӯву ростқавл ҳамеша дар байни мардум соҳиби иззату иқром мебошанд:

Азиз доранд мардумон онро, ки ба порсоию равшанӣ зист,

Дурусткор буд

Ва ба ростӣ суҳан гуфт

Ва ба вазифаи худ амал кард (3, 95).

Будо муқарраран таъкид менамояд, ки “фаҳрашон фузун гардад” онҳоеро, ки кирдору тинати пок дошта, бар нафси худ ғолиб омадаанд ва бо тақвою парҳезкорӣ зиндагӣ ба сар мебаранд:

Фаҳраш фузунӣ ёфт он кас, ки барҳост

Ва хотир чамъ

Ва кирдор пок кард

Ва қадам бопарво бардошт

Ва нафси худро миҳор кард

Ва ба тақво зист ва хушёр монд (3, 39).

Ба ақидаи Будо дилбастагӣ ба тааллуқот ҳар гуна ки бошад, заминаи аслии асорат аст ва бо зоил шудани орзуи нафс ранҷу дард низ ба поён мерасад. Аз ин лиҳоз, “ғумроҳон дар он маҳв шуданд” ва “фарзонагон ба он дил набастанд” (3, 82).

Будо мардумро аз “дилбастагӣ ба дунё”, ба ҳар он чӣ “гуворову” “хоста” аст, барҳазар медорад, зеро ба андешаи ӯ “ононро, ки дилбандию дилзорӣ нест, гирифторӣ нест” (3, 93). Ба андешаи Будо ононе, ки нафси хешро ғолиб оянд, қодиранд, ки вучуди худро таслим созанд ва рафтору кирдори хешро зери назорат бигиранд, дар ҳоле ки мубориза бо нафси саркаш аз мушқилтарин амалҳои:

Агар инсон (бо хештан) он қунад, ки бар дигарон раво дорад

Ва бар хештан чира шавад,

Дигаронро (низ) миҳор қунад,

Ки миҳори нафс бас душвор аст.

Ки нафс фармонравои нафс аст,

Чӣ каси дигар метавонад бар он фармонраво бошад?

Бо нафси миҳоршуда ба подшоҳӣ расанд,

Ончунон подшоҳӣ, ки расиданаш душвор аст (3, 77).

Пас, инсон танҳо дар натиҷаи бизоати дунёро харидорӣ накардан, рӯҳан озод будан ва муборизаи шадид бо нафси хеш имкон дорад онро ғолиб омада, тобеи ақлу хиради хеш намояд. Инсон бояд дар роҳи рост чун “аспи асил” “қӯшову тундрав

бошад", "ба имону фазилату нерӯмандӣ" ҳамеша устувор бошад ва ҳеч пастию баландии зиндагӣ натавонад ўро ба роҳи қач моил кунад:

Чун аспе асил ба зарби шаллоқ
Кӯшову тундрав бош
Ва ин дарди бузургро
Ба имону фазилату нерӯмандӣ
Чамъи хотир ва дарки роҳи рост,
Ба роҳи илму маърифату хушёрӣ
Тоб овар (3, 71-72).

Будо ситоиши фазлу хирадро, ки мояи асливу чавҳари ҳастист, дар саросари асар густариш додааст ва ба василаи панду андарзҳои ҳақимона аҳаммияти донишандӯзиро бозгӯ кардааст. Будо муътақид аст, ки инсон илму донишро на бо лофу газоф задан, балки тавассути саъю қидду ҷаҳд ва талошу заҳмат дармеёбад, ки василаест барои расидан ба бедорию хушёрӣ саодат:

Хирадманд нест он, ки газоф гӯяд.
Хирадманд он касро гӯянд, ки ором аст,
Раста аз нафрат,
Раста аз тарс (3, 107).

***

Бодо, ки хирадманд бо бедорию хушёрӣ,
Парҳезгорию порсой

Баҳри худ ҷазирае бисозад, ки селҳо набарандаш (3, 40).

Дар назари Будо ҳар коре, ки тавассути донишу хирад анҷом пазирад, кори неку хирадмандона аст, зеро хирад маншаи ахлоқи поки инсонист ва нақӯкорию инсон бо ақлу хиради ў марбут аст. Аз ин лиҳоз, ҷазирае, ки шахси хирадманду порсо, ки дар болотарин дараҷоти рӯҳӣ ва камолоти маънавӣ қарор дорад, бо бедорию хушёрӣ, парҳезгорию порсой ва бо қорҳои неки худ бунёд мекунад, ҷазираи некию нақӯкорист ва он ҷовидон аст, ки аз ҳеч гуна барфу селборони зиёд наметавонад осеб ёбад (3, 40).

Будо таъкид бар он намудааст, ки барои аз нақӯхиш фориғ шудан инсон бояд "аз олудагоҳи фориғ гардидаву дар роҳи маърифат кӯшо бошад", зеро "доно касест, ки илму дониш меомӯзад ва ба мартабае мерасаду лоиқу сазовор мегардад, ки ўро доноён ситоиш кунанд" (3, 99).

Будо зарурати қидду ҷаҳд ва саъю кӯшишро дар роҳи донишандӯзӣ таъкид менамояд ва ононро, ки дар андӯхтани илму маърифат кохиланд, мавриди мазаммат қарор медиҳад, зеро андӯхтани илму дониш, ки гавҳари зиндагист, инсонро ба бузургӣ мерасонад, аммо нодонию ҷаҳолат ба хорию залилӣ. Дар назари ў кохилону танбалон ба шахсони кӯшову ҷӯё ҳасад мебаранд. Касе, ки "ҷаҳд пеша накард" ба мақсад нарасад ва ҳеч мартабаеро дар зиндагӣ ба даст наёварад (3, 93).

Будо ба мавқеи илму дониш дар инкишоф ва ташаккули инсон баҳои баланд дода, онҳоро, ки ба дониш андӯхтан тавачҷуҳ зоҳир накардаанд, ба гове монанд мекунад, ки фарбеҳ мешаванд, аммо илму маърифаташон зиёд намешавад:

Камомӯхтагон чу гов фарбеҳ мешаванд,
Аммо маърифаташон фузунӣ намеёбад (3, 74).

Аз ин лиҳоз, инсон бояд ба дунболи донише равад, ки инсонро ба дараҷае аз дараҷоти инсонӣ раҳнамун шавад, вагарна ў ба мисли ҷаҳорпоён ва балки аз онон ҳам пастар хоҳад шуд.

Будо хушёрро аз рукҳои асосии хирадмандӣ медонад. Хушёрӣ дар назари ӯ “роҳи ҷовидонагӣ” ва “арҷмандтарин ганҷ” аст, ки ба василаи он метавон бар фарози қуллаи баланди маърифат расид. Аз ҷумла, ӯ навиштааст:

Хушёрӣ роҳи ҷовидонагист
Ва ғафлат роҳи марг.
Хушёрон намемиранд.
Ғофилон гӯё ки мурдаанд (3, 39).

Хушёр дар муқобили ғофил чун шахси “бедор” дар миёни “хуфта”-гон аст, чун “аспи тезтак” дар муқобили “аспе нотавон” (3, 40). Ва онон, ки ба хушёрӣ зистанду ғазилатро ба камол расониданду ба растагорӣ расиданд (3, 49), ба сони “моҳи раҳида аз абрҳо” ҷаҳонро равшанӣ мебахшанд:

Он ки рӯзгоре коҳилӣ кард
Ва сипас хушёр шуд
Ҷаҳонро равшан кард
Ҳамчун моҳи раҳида аз абрҳо (3, 82).

Ин аст, ки дар адабиёти ҷаҳонӣ, аз ҷумла, адабиёти форсу тоҷик суҳанварон хушёрро ситудаанд ва ғафлатро ҳамеша мавриди нақӯҳиш қарор додаанд, зеро ҷунонки Будо мегӯяд, “дар ғафлат хатар ниҳуфтааст” (3, 41), аммо толибони роҳ ҳамеша “ба хушёрӣ хеш шодӣ мекунанд” (3, 41).

Аз ҷумла, Будо “кирдори нек” (3, 115), “устувор будан ба парҳезкорӣ ва порсой”-ро аломати хирадмандӣ доништа (3, 114), оромӣ тамкинӣ, хушёрӣ, растагорӣ аз тарсу нафратро низ ҳамчун сифатҳои шахси хирадманд ном мебарад (3, 107).

Сабру таҳаммул ва шикебой ба саҳтиҳои зиндагиро низ Будо аломати хирадмандӣ доништа, таъкид бар он менамояд, ки “онон, ки бо ҳештандорӣ дашномро тоб меоваранд, дар миёни инсонҳо беҳтаринанд” (3, 123).

Маҳз илму дониш ва ақлу хирад дар назари Будо ҳамон гавҳарест, ки инсонро зинат мебахшад, ҳамон неъматӣ бебаҳоест, ки роҳи ростӣ зиндагиро барои ту пайдо мекунад, неъматӣ бузургест, ки инсонро ба дараҷаи олии инсонӣ мерасонад, воситаест, ки аз ҳама дарду ранҷ раҳо мекунад. Тавассути илму дониш ва хиради хеш инсон дар зиндагӣ қуллаҳои баланди зиндагиро ғатҳ намуда, дар ҷамъият соҳиби иззату эҳтиром ва мақому эътибор мегардад. Аз ин лиҳоз, Будо пайваста инсонро ба омӯхтани илму дониш талқин мекунад.

Таъсири муҳт ба ташаккули шахс мавриди назари Будо қарор гирифтааст. ӯ ба масъалаи дӯстию рафқат дахл намуда, хушдор медихад, ки бо “бадон” набояд риштаи дӯстиро барқарор намуд, балки дӯстӣ бо “беҳтарини мардумон” собиту побарҷост:

Бо бадон манишин,
Бо дӯстони нек биншин,
Бо беҳтарини мардумон (3, 55).

Будо таъкид бар он менамояд, ки ҳамсуҳбату ҳамнишин гаштан бо шахси хирадманду асил нек асту муборак ва мояи шодию масаррат. Баръакс, ҳамнишин гаштан бо ашхоси бемоя – ҷоҳилону бадахлоқон мояи ғаму ранҷу дард аст. Аз ин рӯ, аз муҳити шахси ботилу нопок ва бадахлоқу фосиқ бояд дурӣ ҷуст. Дар назари Будо ҳамсуҳбату ҳамнишаст будан бо “бемоягон” ба ранҷи бо душман якҷо будан баробар аст. Ҳатто рӯ ба рӯ нашудан бо “бемоягон” дар назари Будо “ғоли нек аст”, зеро дар нн сурат инсон аз таъсири сифатҳои манфури онҳо эмин буда метавонад:

Муборак аст дидани асилон.
Ҳамнишинӣ бо эшон ҳамвора нек аст.

Ба дурустӣ, ки надидани бемоягон ҳамеша нек аст (3, 91).

Таъкид намудани Будо ба зарари ҳамнишинӣ бо "бемоягон" ва асари хуби ҳамсухбат будан бо ашхоси "фарзона" дар порчаҳои зер низ талаққӣ шудааст:

Ҳамнишини бемоягон то дер боз ғам хӯрад,
Ки ҳамнишини бемоягон ҳамвора мояи ранҷ аст,
Ончунон ки бо душманон.

Фарзонагон ҳамнишини шодкомӣ ҳастанд,
Монанди ҳамнишинӣ бо хӯяшон (3, 91).

Аз ин лиҳоз, Будо дар "Дхаммапада" такрор ба такрор дурӣ чустан аз бемоягону бадахлоқонро таъкид менамояд:

Ба роҳи пок ҳақ қадам бигзор
Ва аз норост дурӣ ҷӯй (3, 81).

Ҳарчанд Будо тарбиятро дар ташаккулу рушди шахс инкор намекунад, аммо аз назари ӯ дар роҳи покдилон қадам бардоштану ҳамнишаст будан бо хирадмандон барои ашхоси ҷоҳилу нодон асаре нахоҳад гузошт. Агар "бемоя" ҳатто як умр бо хирадманде нишинад, роҳи дурустро нахоҳад шинохт, "чунонки қошук мазаи ошро" (3, 51) дар муқобили он, ки "аҳли фикрат ҳатто агар як дам бо хирадманде нишинанд, зуд оини некро дарёбанд, чунонки забон мазаи ошро" (3, 52).

Будо тарбиятнопазир будани ашхоси бадсириштро таъйид намуда, танҳоиро аз ҳамнишиниву ҳамсухбату ҳамсафар будан бо шахсони бемояву нодон афзал медонад ва таъкид мекунад, ки "танҳой беҳ аз ҳамнишинӣ бо бемоягон аст" (3, 125).

Аз ин рӯ, Будо ташвиқ менамояд, ки бо фарзонагону хирадмандон ҳамнишаст бояд буд, ки ин гуна ҳамнишинӣ танҳо шодкомӣ ба бор хоҳад овард:

Бипайвандед ба фарзонагону асилон,
Ба аҳли илму маърифат,
Ба дурустпаймонон ва шикебоён,
Ба некону хирадмандон ва чунин мардумон,
Ҳамчунон ки моҳ ба Қаҳқашон ва ситорагон (3, 91).

Ва ё дар шеърҳои зер низ Будо хайру некӯ будани ҳамнишинӣ бо "фарзонаи хирадманд" ва оқибати хуб надоштани чунин равобит бо "дӯстони хатокор"-ро ба таври зайл баён кардааст:

Биншин бо фарзонаи хирадманде, ки фазилат омӯзад
Ва айбхоро намоёнад,
Чунонки чашме ганҷе нихуфтаре.
Чунин ҳамнишинӣ хайр аст ва некӯ (3, 55).

Ва ё:

Бо дӯстони хатокор манишин,
Бо бадон манишин,
Бо дӯстони нек биншин,
Бо беҳтарини мардумон (3, 55).

Чи тавре ки мебинем, Будо таъсири муҳити ҷамъиятиро ҳамчун омили муҳим дар ташаккули шахсият пазируфта, таъсири ҳамнишину ҳамсухбатро дар тағйири олами ботинии инсон ва зебоии ахлоқии ӯ таъкид намудааст.

Будо таъсири бади шахсони бадахлоқро ба ҳадде хатарнок медонад, ки ҳатто дар сафар танҳоиро афзалтар медонад аз ҳамроҳ будан бо афроди бемояву бадхулқ: "Дар сафар агар касе беҳтар аз худ ё баробар бо худ наёфтӣ, танҳо бирав, Бо бемоягон

манишин” (3, 52). Дар ҳоле ки дар сафар ҳамроҳӣ бо шахси “хушёру хушмашраб” ва “окилу моил”-ро боиси “оромию роҳати хаёл” донистааст (3, 124).

Ҷои дигар Будо ба ҳамин маънӣ навиштааст:
Агар наёфтед ҳамроҳе хушёру хушмашраб
Ва окилу моил, ки бар хатарот фоиқ омадааст,
Раҳо кунед ўро ва яккаву танҳо биравед,
Монанди шохон, ки раҳо кунанд мулке фатҳшударо.
Монанди пилон дар ҷангал яккаву танҳо биравед (3, 124).

Будо инкор намекунад, ки “дар ин ҷаҳон набудааст ва нахоҳад буд ва нест акнун касе, ки яксара дархури накӯҳиш бошад ё он кас, ки яксара дархури ситоиш” (3, 98-99). Ў масал мезанад ба шахсе, ки суҳанро ё зиёд мегӯяд, ё ба андоза ва ё умуман соқит аст. Инсон дар ҳама ҳолат – хоҳ зиёд суҳан гӯяд, хоҳ ба андоза ва хоҳ аз шитобзадагӣ сукутро афзалтар донад, мавриди накӯҳиш қарор мегирад:

Накӯҳиш кунанд онро, ки сукут кард
Ва онро, ки зиёда суҳан гуфт
Ва онро, ки ба андоза суҳан гуфт.
Касе дар ин ҷаҳон бенакӯҳиш нест (3, 98).

Саховатмандию бахшандагӣ дар ҷашмандози ахлоқии Будо мақоми вижаро соҳиб аст. Ў олиҳимматию дасткушодиро ҳамчун сифати барҷастаи ахлоқӣ ситоиш намуда, одамнро ба хайру эҳсон нисбати камбизоатон ва дастгирӣ намудани дармондагон даъват мекунад:

Бахшанда шавед, чун дасте ба сӯятон дароз шавад,
Бидиҳед чандон, ки тавонед, агарчи андак бошад (3, 98).

Будо хайру саховатро “қудрате” медонад, ки бемоягон аз дарк кардани чунин тавоноӣ очиз ҳастанд, дар ҳоле ки инсонии оқил ҳамеша талош мекунад, ки аз саховату муруввати шоиста бархурдор бошад. Зеро барои фарзонагон лутфу эҳсон ва бахшандагӣ дар ҳаққи мардуми заифу муҳтоҷ лаззату масаррат ато намояд:

Одами беилму дониш беқадр аст.
Ғадоманишон ба биҳишт роҳ наёбанд
Ва бемоягон қудрати бахшандагӣ надонанд.
Фарзонагон ба бахшандагӣ шодӣ кунанд
Ва ба дурустӣ, ки дар он ҷаҳон некбаҳт шаванд (3, 83).

Будо таъкид мекунад, ки ҳар як шахси соҳибдил бояд аз ҳоли бенавоёнӣ дармондагон боҳабар бошад ва ба қадри имкону тавони худ ба шахсони ниёзманд мадад расонад.

Агарчанде Будо хислатҳои ҳасанаи инсониро дар саросари асар ситоиш мекунад, аммо дар баъзе ҳолату вазъият риоя накардани хислатҳои неку ҳамидаро афзалтар медонад. Масалан, шарму ҳаё, ки ба қавли Мирзо Бедил “мардонро виқор асту занонро зевар аст”, ба андешаи Будо ин фазилати ахлоқӣ на ҳама вақту ҳолат равост. Ба қавли ў “шармгинӣ он ҷо, ки шарм ҷоиз нест ва густоҳӣ он ҷо, ки озарм бояд” (3, 121), “тарс он ҷо, ки тарс ҷоиз нест ва густоҳӣ он ҷо, ки парво бояд” (3, 121), аз фалсафайи ғалат аст ва ба гумроҳӣ анҷомад, ҳамчунон ки “хато дидан он ҷо, ки хатое нест ва ҷашмпӯшӣ он ҷо, ки хатост” (3, 121).

Буддо ҳатто зиндагиро, ки дар назари нафарони беозарм, бемояву камхирад саҳл аст (3, 103), таъкид бар он мекунад, ки “саҳт аст зиндагӣ бар он кас, ки ҳаё дошт ва ҳамеша ба нармӣ қадам бардошт” (3, 103).

Будо сабру таҳаммулро аз ҷумлаи зебоии ботини инсон медонад. Дар назари ӯ хулқи ботамкину ором хоси шахсони фозилу хирадманд аст:

Ором дар пиндор, ором дар гуфтор, ором дар кирдор,
Чунин аст озодае, ки ба илм, ба оромиш расид (3, 60).

Будо яке аз фарзандони бофарҳангу боистеъдоди Шибҳи қораи Ҳинд аст, ки дар таърихи сарнавишти ин сарзамини куҳанбунёд нақши носутурданӣ гузоштааст. Ӯ на танҳо асосгузори яке аз оинҳои ҷаҳонист, балки шахсиятест, ки бо нури фазлу ҳикмати хеш роҳи инсониятро барои ояндаи нек мунаввар намудааст. Баррасии андешаҳои ахлоқии Будо дар асари "Дхаммапада" баёнгари он аст, ки ин асари бебаҳо ганҷинаи беназири панду андарзҳои судманду насихатҳои ҳақимонаест, ки дар сарзамини Ҳинд ҳамчун дастури оини будой ба қалам омад ва тӯли асрҳои зиёд на танҳо пайравони ин оин, балки тамоми ҷаҳониёро дар рӯҳияи инсонпарварию башардӯстӣ ба меҳру муҳаббат, покӣ, зебой ва ғанӣ гардонидани ҷаҳони маънавии инсон ҳидоят намуд. Зеро ғалсафаи зуҳури оини будой ба монанди дину мазоҳиби дигар тарбият ва эҷоди ахлоқи ҳасана дар ҷомеаи башарӣ ва нигоҳ доштани инсоният аз харобии маънавӣ будааст.

Фикрҳои ҳақимонаву тарбиявӣ ва ҳидоятҳои ахлоқии ҷомеаписанди Будо ба тарбияи инсонии комил нигаронида шуда, ҳар як шахси соҳибхирадро ба андеша водор менамояд, то ки зиндагиаш бар мизони адолати инсонӣ устувор бошад. Тарғиби ин ҳақими хирадманд ба амали солеҳ ва лутфу тарахҳуми инсонӣ, рӯҳияи пок ва ахлоқи шоистаи мақоми инсоният имрӯз низ дар парвариши маънавии ҷомеа ва солим гардонидани он арзиши муҳим доранд.

Пайнавишт:

1. Серебряков И.Д. *Очерки древнеиндийской литературы*. – Москва: Наука, 1971. – 390 с.
2. Чаттерҷӣ, Сатеш Чандра ва Моҳан Датта, Дҳирендра. *Муаррифии мактабҳои ғалсафии Ҳинд / Мутарҷим: Фарноз, Нозирзода Қирмонӣ*. – Қум, 1384. – 792 с.
3. *Роҳи ҳақ (Дхаммапада: матни будой) / Тарҷума аз забони палӣ Ризо Алавӣ*. – Техрон: Суруш, 2537. – 143 с.

Reference Literature:

1. Serebryakov I.D. *Essays on Ancient Indian Literature*. - Moscow: Science, 1971. - 390 pp.
2. Chatterjee, Satish Chandra and Mohan Datta, Dhirenda. *Introducing Philosophy Schools of India / Translation by Farnoz, Nozirzoda Karmoni*. - Qum, 1384. - 792 pp.
3. *Dhammapada. Translated From Pali Into Persian By Reza Alavi*. - Tehran: Suroosh, 2537. - 143 pp.

УДК 830
ББК 63.214

**САРЧАШИМАЕ
НОДИР ДАР
НИСБАШИНОСИ** *Насриддинов Фахриддин Абдуманонович, д. и. филол., профессора кафедрои забон ва адабиёти тоҷики МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров (Тоҷикистон, Хучанд)*

**РЕДКИЙ
ИСТОЧНИК
ПО ГЕНЕАЛОГИИ** *Насриддинов Фахриддин Абдуманонович, д. филол. н., профессор кафедры таджикского языка и литературы ГОУ "ХГУ им. акад. Б. Гафурова" (Таджикистан, Худжанд)*

**RARE SOURCE ON
GENEALOGY** *Nasriddinov Fahriddin Abdumanonovich, Dr. of Philology, Professor of the department of Tajik language and literature of the SEI "KSU named after acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)*
E-MAIL: *fahr79@mail.ru*

Калидвожаҳо: *Илми ансоб, Самъонӣ, "ал-Ансоб", нисбаишиносӣ, осорӣ хаттӣ, талхис, тарҷума, нусхаишиносӣ, сарчаиша*

Мақола дар муаррифии ҷамаҷонибаи "ал-Ансоб"-и Абӯсаъд Абдулкарими Самъонӣ (1112-1166), ки муҳимтарин ва ҷомеътарин китоб дар нисбаишиносии олами мусулмонӣ дар қуруни вусто ба шумор меравад, таълиф ёфтааст. Дар оғоз аз аҳамияти нисбаишиносӣ ва муҳимтарин сарчаишаҳои илми ансоб, ки то давраи Самъонӣ ба қалам омадаанд, суҳан рафтааст. Сипас, дар меҳвари мақола масъалаҳои таърихи таълиф, сохту мундариҷа, усули тавзеҳу шарҳи нисбаҳо, сарчаишаҳо, нусхаҳои хаттӣ, мақоми илмии "ал-Ансоб" ва ғ. батафсил баҳсу таҳлил ёфтаанд. Дар қисмати охири мақола талхисҳо ва тарҷумаву наишҳои ин сарчаиша, аз ҷумла талхиси Ибни Асир, Ҷалолуддини Суютӣ (қарнҳои XV-XVI) баррасӣ гардида, аҳамияти илмии ин манбаъ баён ёфтааст.

Ключевые слова: *генеалогия, Сам`они, «аль-Ансоб», нисба, письменные источники, сокращение (талхис), перевод, кодикология, источник*

Представлена полная и всесторонняя характеристика книги «аль-Ансоб» («Генеалогия») Абу Са`да Абдулкарима Сам`они (1112-1166), являющейся одним из важнейших и авторитетнейших произведений, посвященных науке генеалогии в средневековом мусульманском мире. После определения значения генеалогии (нисбаишиносӣ) приводится описание важнейших источников этой науки, созданных до эпохи Сам`они. Уточнено время написания книги, приводится описание её структуры и содержания, способов и принципов толкования нисбы, даны сведения обо всех изданиях труда Сам`они, об источниках и рукописях «аль-Ансоба» и т.д. Отмечается, что из-за большого объема был сделан ряд извлечений и сокращений из «аль-Ансоба», в том числе сокращение Ибн Асира, Джалалиддина Суюти (XV-XVI вв).

Key words: *genealogy, Sam' oni, "al-Ansob", nisba, written sources, reduction (talhis), translation, codicology, source*

The article is a complete and versatile characteristic of the book "al-Ansob" ("Genealogy") by Abu Sa'd Abdulkarim Sam'oni (1112 - 1166) being one of the most important and authoritative literary productions devoted to the science of genealogy in the mediaeval Moslemic world. After the definition of genealogy in its meaning (nisba studies) the author adduces the description of the most significant sources of the science in question created before Sam'oni's epoch. There are specified the time of the book's being written, a description of its structure and contents, modes and principles of nisba interpretation are presented, the author gives information about all the editions of the work of Sam'oni, all sources and manuscripts of "al-Ansob" and etc. It is underscored that because of a big volume a number of fragments were reduced, those ones belonging to Ibn Asir, Djaloliddin Suyuti (the XV-th - the XVI cc.) inclusive.

Матонат ва умқи таҳқиқ бо маърифати сарчашмаҳои нисбашиносӣ пайванди қавӣ дорад. Дар ин замина осори муҳиме, чун "ан-Насаб-ул-қабир"-и Абуляқзони Ахборӣ (ваф. 190/806), "Чамҳарат-ун-насаб"-и Ҳишом ибни Муҳаммади Қалбӣ (ваф. 204/819), "Мухталафу асмо ал-қабоил ва муъталафиҳо"-и Муҳаммад ибни Ҳабиби Бағдоӣ (ваф. 245/859), "ал-Ансоб-ул-муттафақа"-и Муҳаммад ибни Тоҳири Мақдисӣ (ваф. 507/1113), "Иқтибос-ул-анвор"-и Абӯмуҳаммад Абдуллоҳи Рушотӣ (ваф. 542/1147), "ал-Ансоб"-и Аӯсаъд Абдулқарими Самъонӣ ва ғ. ба қалам омадаанд.

Бешак, аз ин миён "ал-Ансоб"-и Самъонӣ аз аҳамият ва мақоми бештаре бархурдор аст. Ин сарчашма муҳимтарин ва ҷомеътарин китоб дар нисбашиносӣ ба ҳисоб меравад. Муаллифи китоб донишманди баландноми асри XII Абӯсаъд Абдулқарим ибни Муҳаммад ибни Мансури Самъонии Марвазист (тав. 506/1112 – ваф. 562/1166), ки дар аҳди худ риосати илмии Марви Шоҳичон ба ӯ тааллуқ дошт. Ӯ бештар аз панҷоҳ асар ба қалам овард, ки аз он миён "ал-Ансоб"-и ӯ аз ҳама маъруфтар аст. Ин шоҳкорӣ бо тарҳи ба худ хос нахустин ва фарогиртарин таълиф дар заминаи шинохти нисбаҳо эътироф гардидааст. Ибни Асир дар ин маврид навишта: "Ҳар кӣ гӯяд, ки "ал-Ансоб" аввалин китоб дар боби худ аст, сухани росто гуфта ва ҳар кӣ пиндорад, ки ин китоб тамоми анвоъи нисбаҳоро фаро гирифтааст, қавли ҳақро баён дошта" (4, ҷ. 1, с. 8).

Самъонӣ соли 550/1155 дар Самарқанд ба таълифи ин китоб оғоз намудааст. Дар муқаддимаи китоб ин нуктаро бо зикри ангезаи таълиф ва баёни шеваи қор чунин ба қалам оварда: "Дар сафар пайваста масъалаи ансобро пайгирӣ менамудам. Аз ҳофизони ҳадис дар бораи асбоби танаввуъи нисбаҳо ва чигунагии онҳо суол менамудам ва мепурсидам, ки ҳар яке аз онҳо бо нисбат ба чӣ ин гуна хонда мешаванд.

Замоне ки дар Мовароуннаҳр бо устоду пешвоёмон Абӯшучоъ Умар ибни Абулҳасани Бастомӣ дидор муяссар гардид, маро тарғиб фармуд, ки маҷмӯае дар ансоб танзим намоям. Дар он маҷмӯа ҳар нисбаеро, ки ба қабила, авлод, шаҳр, деҳа, ҷад, пеша ва ё лақаб мансуб аст ва ҳатман нисбаҳо ба яғоне аз инҳо мансубанд, дар алоҳидагӣ танзим фармоям. Ин корро соли панҷсаду панҷоҳ дар Самарқанд оғоз кардам... Нисбаҳоро мувофиқи ҳуруфи алифбо мураттаб сохтам. Дар ҳарфи дуюм, сеюм ва то охири нисба ин қоида ро риоят намудам. Нисбаҳоро бо алифи мамлуда (яъне, ҳарфи "о" – Ф.Н.) оғоз бахшидам, зеро ин ҳарф ба манзалаи ду алиф аст. Ба ҳа-мин хотир, "Обурӣ"-ро, ки мансуб ба деҳаест дар Сичистон, дар "Боби алифайн" овар-да, "Ибрӣ"-ро, ки мансуб ба амали сӯзанкорист (ва ҳар ду дар навишти зоҳирӣ якхела-анд – Ф.Н.), дар "Боби алиф" бо "бо"-и муваҳхада забт намудам..." (10, ҷ. 1, с. 11-12).

Итмоми китоб чанд сол тӯл мекашад. Зохиран, Самъонӣ дар Марв онро ба поён мебарад. Дар тавзеҳи нисбаи "Далғотонӣ", ки мансуб ба деҳае аз Марв аст, навишта: "Дӯсти содиқ ва ёри мувофиқи мо Абӯбакр Фазлуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Иброҳим ибни Аҳмад ибни Абдуллоҳи Далғотонии Борӣ аз ҳамин деҳа аст... Ҳамеша маро бар итмоми ин китоб ташвиқ менамуд. Ин маҷмӯаи ансоб ўро бисёр ба шигифт меовард ва ў хоҳишманди китобати он буд" (9, ҷ. 2, с. 551).

Самъонӣ таърихи вафоти Абӯбакр Далғотониро қайд накардааст. Субкӣ онро соли 557/1162 навиштааст (11, ҷ. 7, с. 264). Пас, имкон дорад, ки таълифи "ал-Ансоб" то ин сол идома дошта бошад, ё ба таъбири дигар, китоб байни солҳои 550-557/1155-1162 таълиф ёфтааст.

Китоб бо муқаддимаи муаллиф оғоз мешавад. Пас аз он чанд фасл ба аҳамияти омӯзиши ансоб, насаби Расулуллоҳ (с), Банӣ Ҳошим, Қурайш, Музар, Қаҳтонӣён, Каҳлону Сабаъ, Қузоъа, қабилаҳои мутафарриқа ва ғ. ихтисос дода шудааст. Сипас, таҳти унвони "Боб-ул-алифайн" бо нисбаи "ал-Обачӣ" асли китоб шуруъ мегардад. Муаллиф сараввал забти дуруст ва ҳаракату хониши саҳеҳи нисбаҳоро баён мекорад. Сипас ба тавзеҳи нисба пардохта, ба чӣ мӯҷиб бо нисбат ба маконе, шахсе, ҳирфае ва ё қабилаву хилқате чунин нисбат ёфтавро зикр мефармояд. Агар нисба мансуб ба шахру қаряе бошад, ҷои ҷуғрофӣ онро бо зикри фосила бо амокини маъруфи ҳамҷавор қайд менамояд. Алоқа ва ҳузурӣ худро бо соҳиби нисба ва ё шахру қаряҳо ёдрас месозад. Он гоҳ адибон, муаррихон, фақеҳон, муҳаддисон, муфассирон, муқриён ва дигар шахсиятҳои илмиву фарҳангиро, ки бо нисбаи мавриди тавзеҳ машҳуранд, муаррифӣ менамояд. Дар ин замина, аз ҳама бештар ба афроде, ки ҳадису осор ривоят намудаанд, тавачҷуҳ мефармояд. Дар муаррифии шахсиятҳо ба мақоми илмӣ, устодон, шогирдон, асониди ривоят, осор ва соли даргузашт аҳамияти хоса зоҳир мекунад. Дар ин навъ маълумотҳо шахсиятҳо, номи осор ва воқеоте ба назар мерасанд, ки танҳо дар ҳамин китоб маҳфуз мондаанд. Ҳамчунин, дар қисме аз нисбаҳо калимаву таъбир ва гоҳе ҷумлаҳои куҳан бо забони форсии тоҷикӣ дарҷ ёфтаанд, ки китобро ҷиҳати омӯзиши таърихи забон, шинохти номҳои куҳани иддае аз амокини қадимаи тоҷикнишин ҳамчун сарчашмаи нодир муаррифӣ менамояд.

Намуна: "ал-Хучандӣ – бо замми "хо"-и муъҷама, фатҳи "чим", сукуни "нун" ва охираш "дол" – ин нисбат ба Хучанд аст. Хучанд шахри бузургу пурхайрест дар канори Сайхун, аз билоди Машрик. Онро бо зиёдати "то" "Хучанда" низ мегӯянд. Хучанд соли саду се дар аҳди хилофати Язид ибни Абдулмалик ибни Марвон фатҳ гардидааст. Аз ин шахр гурӯҳе аз донишмандон берун омадаанд, ки ба анвои улум мансуб мебошанд. Ашхоси зерин чанде аз онҳоянд:

– Абӯимрон Мӯсо ибни Абдуллоҳ Муаддиби Хучандӣ, ки адибу фозил ва соҳиби "Ҳикаму амсол" буд. Аз Абӯнаسر ибни Аҳмад ибни Ҳаками Баззози Самарқандӣ тавассути "Китоб-ут-тафсир"-и Калбӣ ҳадис ривоят намудааст. Абӯсаъд Идрисӣ дар китоби "Таърихи Самарқанд" инро зикр фармуда, афзудааст: "Абӯимрон Муаддиби Хучандӣ, ки дар Самарқанд дар китобхонааш будам, ҳақиме буд. Аз ҳикмати ў чизи бисёр навиштаанд ва аз дониши ў осори зиёд тавдвин кардаанд. Дар ҳоли зинда буданаш аз забони ҳуди ў ҳикматҳояшро нашунидаам ва чизе аз онро нанавиштаам. Аммо пас аз вафоташ қисме аз ҳикматҳои ўро аз Муҳаммад ибни Абдулқарим ибни Алии Табарӣ истимоъ фармудам. Чунин мепиндорам, ки соли сесаду шаст дар он – яъне Самарқанд, даргузаштааст".

– Абӯзакариё Яҳё ибни Фазли Варроқи Хучандӣ. Аз ҷумлаи мардумони бузург буд. Нафарест, ки осору ахборро чамъ намуд, мудавван сохт, таҳриҷ кард ва (барои

касби илм) дар шаҳрҳои мухталиф ба сафар пардохт. Дар боби саҳоба китобе тасниф намуд ва онро ба бехтарин вачҳ ба қалам овард. Аз Ҳорун ибни Саиди Қурашӣ, Саид ибни Ҳошими Қоғазӣ, Абдуллоҳ ибни Абдурраҳмони Доримӣ ва дигарон ҳадис ривоят кардааст. Дар боби реҳла аз Қутайба ибни Саид, Солех ибни Мисмори Қушмеҳанӣ, Абдуллоҳ ибни Салом ва Абдуллоҳ ибни Абӯароба, ки ҳар ду Шошӣ ҳастанд, ривоят дорад. Муҳаммад ибни Ҳамдавайҳи Шошӣ ва Абӯсалама Аҳмад ибни Ҳошими Самарқандӣ аз ӯ ҳадис нақл намудаанд.

– Абӯҳафс Умар ибни Ҳорун ибни Толиби Хуҷандӣ – шайхест некӯманиш, пирест малех, соҳиби ҳисоли ҳамида, ки аз машоихи сӯфия мебошад. Аз аҳли Хуҷанд аст. Дар Ҳалаби Шом суқунат намуд. Дар Бағшӯр аз Қозӣ Абӯсаид Муҳаммад ибни Алӣ ибни Абӯсолехи Даббос, дар Бағдод аз Абӯсаъд Абдулҷалил ибни Муҳаммад ибни Ҳасани Совӣ, дар Макка аз Абӯмуҳаммад Абдулмалик ибни Ҳасан ибни Батнаи Ансорӣ ва дигарон ҳадис шунидааст. Чунонки одати сӯфия аст, ӯро дар шунидаҳояш асле нест. ӯро аввал дар Бағдод дидам, сипас соли сиву панҷ (яъне, 535/1140 – Ф.Н.) дар Ҳалаб мулоқот намудам ва чанд байт шеър аз ӯ китобат кардам.

– Абӯабдуллоҳ Салмон ибни Исроил ибни Қобир ибни Қатан ибни Ҳабиб ибни Убаййи Хуҷандӣ. Аз Абд ибни Ҳамиди Кашшӣ, Фатҳ ибни Амри Варроқ, Абдуллоҳ ибни Абдурраҳмони Доримӣ, Иброҳим ибни Ҳусайн ибни Дайзили Ҳамадонӣ ва ғайри инон ҳадис шунидааст. Ба Бағдод омад ва ҳадис гуфт. Алӣ ибни Умари Суккарӣ аз ӯ ривоят дорад. Дар Нишопур низ ҳадис гуфт. Аз аҳли Нишопур Абулҳасан Аҳмад ибни Хизри Шофай аз ӯ ривоят менамояд. Аммо Алӣ ибни Бундори Зоҳид бошад, аз ӯ дар Хуҷанд ҳадис китобат кардааст. Ҳоким(и Ношопурӣ, муаллифи "Таърихи Нишопур" – Ф.Н.) навишта: "(Алӣ ибни Бундори Зоҳид) аз ӯ ба мо ҳикоят ва ахбори аҷиб ривоят кардааст".

– Абулфазл Аҳмад ибни Яъқуб ибни Уфайр ибни Чунайд ибни Мӯсои Тамимии Хуҷандӣ. Ҳоким Абӯабдуллоҳи Ҳофиз аз ӯ дар "Таърих" ёд намуда, фармудааст: "Абулфазли Хуҷандӣ – шайхест фартуту куҳансол. Мегуфт, ки соли дусаду панҷоҳу хафт (871) мучовири Макка, Худо муҳофизаш бошад, будааст. Ҳадиси Абӯмайсара ва Алӣ ибни Абдулазизро шунидааст. Аммо навиштааш аз байн рафтааст. Аз ӯ хоҳиш кардем, то дар Масҷиди ҷомеъ он ҳадисро ба мо ривоят намояд. Аз ҳофизаш онро ба мо имло фармуд ва ҳадиси "ал-Ҳаёу ва-л-имону фӣ қарнин воҳидин"-ро бо ривояти худ аз Абӯсаид Ҳасан ибни Алии Басрӣ, аз Хирош, аз Анас, разияллоҳу анҳу, зикр фармуд". Сипас (Ҳоким) менависад, ки ин ҳадисро дар шавволи соли сесаду сиву хафт (апрели 949) ба мо ривоят кард. Ҳамчунин зикр намуда, ки наздаш аз Юсуфи Қозӣ ва акрони ӯ аҳодис аст.

– Қозӣ Абулмунаввар Бадр ибни Зиёд ибни Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Муҳаммади Хуҷандӣ. Муддате дар Самарқанд иқомат кард. Он ҷо аз Абӯҳафс Умар ибни Мансур ибни Ханби Ҳофиз ҳадис нақл намуд. Умар ибни Муҳаммади Насафӣ аз ӯ ривоят дорад. Дар шаъбони соли панҷсаду чаҳордах (октябри 1120) даргузашт ва ба ҳаштодсолағӣ наздик расида буд" (9, ҷ. 2, с. 377-378).

"ал-Ансоб"-и Самъонӣ, ки бо тавзеҳи нисбаҳо маълумотҳои нодиру муфиди марбут ба таърих, фикҳ, ҳадис, адаб, тасаввуф, кишваршиносӣ ва ҷуғрофия ва умуман илму фарҳангро шомил буд, аз замони таълиф тавачҷуҳи ҷомеаи илмиро ба худ ҷалб сохт. Ҷомеаи илмӣ дар ҷустуҷӯяш буданд. Ҳатто бузургтарин донишмандон ба он ниёз доштанд. Масалан, олими номвари асрҳои XII-XIII Ҷамолуддин Қифтӣ (568-646/1172-1248) нусхаи хатти аз "ал-Ансоб"-ро ба даст овард, ки бо хатти муаллиф навишта шуда буд. Нусха каме афтодагӣ дошт. Пас аз ҷустуҷӯи зиёд қисмати

афтодаро пайдо кард, аммо чанд варақи он вучуд нашофт. Баъдан маълум гардид, ки он чанд варақро кулоҳсозе дар қолаби кулоҳхояш истифода бурдааст ва аз байн рафтаанд. Аз зоеъ гардидани он авроқ чунон афсӯс хӯрд, ки наздик буд бемор шавад. Чанд рӯз аз ҳузур дар хидмати амир ва борёбӣ дар қаср худдорӣ намуд. Хол ба ҷое расид, ки дар таъзияти ӯ, ки гӯё нафаре аз ақориби маҳбубу гиромиаши даргузашта бошад, иддае аз бузургону давлатмардон ба манзилаш омаданд (7, муқаддима, с. 20).

Самъонӣ дар таълифи китоб, илова бар "Таърихи Марв", "Зайли "Таърихи Бағдод"-и Хатиб" ва дигар осору масмуъоти худ, аз манобеи муҳими пешиниён баҳра бурда, ки "Таърихи Нишопур"-и Ҳокими Нишопурӣ, "Таърихи Бағдод"-и Хатиби Бағдодӣ, "Сиёқ"-и Абдулғофири Форсӣ, "Таърихи Самарқанд"-и Абӯсаъд Идрисӣ, "Икмол"-и Ибни Моқуло, "Таърихи Бухоро"-и Фунҷор, "Таърихи Исфохон"-и Ибни Манда, "Таърихи Марв"-и Ибни Маъдон, "Таърихи Самарқанд"-и Мустағфирӣ аз ҷумлаи муҳимтарини онҳо ба ҳисоб мераванд.

Муаллиф дар ибтидо ҳар нақлу ривоят ва ҷарҳу таъдилро бо зикри иснод фароҳам меоварад. Аммо дар ниҳояти кор барои костан аз ҳаҷми китоб ва осон сохтани он барои фарогирандагон асонидро ҳазф менамояд (10, ҷ. 1, с. 12). Бо вучуди ин, "ал-Ансоб" бо ҳаҷми бузург тадвин мегардад. Ибни Асир, Ибни Халликон, Субкӣ, Заҳабӣ ва дигар муосирону кудамо ҳаҷми онаҳдаи "ал-Ансоб"-ро ҳашт чилд (4, ҷ. 1, с. 14; 5, ҷ. 3, с. 181) ва ё сесаду панҷоҳ тоқа (тоқа - нисфи курроса, ки тахмин бо як ҷузъи ҷопии имрӯза баробар аст – Ф.Н.) навиштаанд (11, ҷ. 7, с. 183; 2, ҷ. 20, с. 461). Чунин ҳаҷми бузурги китоб мӯҷиби кам истинсоҳ гардидани он мегардид ва нусхаҳои китоб камёб буданд (15, ҷ. 1, с. 244). Дар натиҷа, дастрасӣ ба китоб барои ҳамагон мушкил буд. Аз ин сабаб, чандин донишманд ба талхису таҳзиби он иқдом намуданд, ки намунаҳои зерин аз ҷумлаи машҳуртарини онҳоянд:

а) Талхиси Ибни Асир (550-630/1155-1233). Муаррихи маъруф Ибни Асир талхиси худро бо ҳазфи қисме аз матлабҳо ва афзудани андаке матолиби тоза бо номи "ал-Лубоб фӣ таҳзиб ал-Ансоб" анҷом дод.

б) Талхиси Қозӣ Қутбуддин Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Хайзари Димишқӣ (821-894/1418-1489). Қозӣ Қутбуддин ду бор "ал-Ансоб"-ро талхис кард. Изофоти Ибни Асиру Рушотиро ба он афзуда, талхиси худро "ал-Икмол фӣ талхиси кутуби-л-ансоб" номгузорӣ намуд.

в) Талхиси Ҷалолуддин Суютӣ (849-911/1445-1505). Суютӣ бар талхиси Ибни Асир нуқотеро аз "Муъҷам-ул-булдон"-и Ёқут афзуд ва кори худро "Лубб-ул-Лубоб" ном ниҳод.

Ҳамчунин, талхисҳои Абулҳасан Алӣ ибни Аъюн ва Абулҳасан Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Иброҳими Ашъарӣ шоистаи ёдоварист (15, ҷ. 1, с. 244; 6, ҷ. 6, с. 65; 13, с. 337).

Алҳол, наздик ба чиҳил нусхаи хаттии "ал-Ансоб" бозшиносӣ шудааст (6, 64; 17, 250-254). Таваҷҷуҳ ба феҳристи онҳо нишон медиҳад, ки нусхаҳои қаламии ин китоб аз ҳама бештар дар маҳзанҳои нусаҳи хаттии кишварҳои Туркия, Арабистони Саудӣ ва Ҳиндустон маҳфуз мебошанд.

Кухантарин дастхатҳои "ал-Ансоб" дар Китобхонаи китобҳои нодири Донишгоҳи Истамбул, шумораи 2777 (асри XIII), Китобхонаи Тархон-волида, шумораи 244 (асри XIV) ва Китобхонаи миллии Париж, шумораи 5874 (асри XIV) қарор доранд (6, ҷ. 6, с. 64; 17, с. 250-254).

То имрӯз чанд наشري "ал-Ансоб" сураи гирифта, ки ин ҷо ба тартиби таърихӣ аз онҳо ёд менамоем:

1. Нашри Д.С. Марчулиус, ки аз нусхаи Музеи Британия, шумораи Add 23,355 ба сурати факсимелӣ анҷом гирифтааст. Ин нашр соли 1912 зимни силсилаи осори тазкории Гип дар Лейдан ва Лондон, дар чанд ҷилд дар ҳаҷми 1600 сафҳа ҷоп шудааст (6, ҷ. 6, с. 64). Кори ин ховаршиноси аврупоӣ нахустин қадам дар нашри ин шоҳкорӣ ба ҳисоб меравад. Нашри мазкур то соли 1962 ба ҷомеаи илмӣ хидмати шоистаро анҷом додааст.

2. Нашри Доиратулмаорифи Усмоғия. Соли 1962 Доиратулмаорифи Усмоғия, дар Ҳайдарободи Дақан (Ҳиндустон) бар асоси дастхатҳои нодири китоб ба нашри интиқодии он иқдом кард. Нашри мазкур байни солҳои 1962-1982 ҷузъ ба ҷузъ дар 13 мучаллад анҷом пазируфт. Шаш ҷилди аввал бо муқаддима ва тасҳеҳу таҳқиқи матини Шайх Абдурраҳмон ибни Яҳёи Муалламии Ямонӣ мунташир гардид. Ҷун дар идомаи қор мусаҳҳеҳи арҷманд аз олам даргузашт, ҷилдҳои боқимонда бо кӯшиши гурӯҳе аз муҳаққиқони ҳиндӣ тасҳеҳу нашр ёфт. Ин нашр аввалин ҷопи илмӣ-интиқодии "ал-Ансоб"-и Самъонӣ мебошад. Чанд сол пас дар Миср бознашр гардидааст.

3. Нашри Муҳаммадамин Дамаҷ. Ин нашр бо истифодаи чанд дастхати тозаи китоб байни солҳои 1976-1984 дар 12 мучаллад анҷом ёфтааст. Зоҳиран, қор аз соли 1975 оғоз гардидааст. Шаш ҷилди аввал ҳамон нашри Доиратулмаорифи Усмоғия бо тасҳеҳи Муалламист, ки дар ин нашр ҳамчун ҷопи навбати дуҷум омадааст (соли 1980). Ҷилдҳои дигар бо кӯшиши матншиносони дигар, мисли Муҳаммад Аввома (ҷилдҳои ҳафтум ва ҳаштум), Абдулқодир Арноут (ҷилди ҳафтум, ҳарфи "шин"), Риёз Мурод (ҷилди нӯҳум, ҷилди ёздаҳум – бо ҳамкории Мутеъ Ҳофиз), Абдулфаттоҳ Муҳаммад Хулв (ҷилди даҳум) ва Ақрам Бушӣ (ҷилди дувоздаҳум) сомон пазируфтааст. Ношир бо назардошти бознашри шаш ҷилди аввал аз нашри Доиратулмаорифи Усмоғия, нахуст ҷилди ҳафтумро ҷоп кардааст (соли 1976). Нашри мазкур аз нигоҳи матншиносӣ аз аҳамияти хоса бархурдор аст.

4. Нашри Дор-ул-ҷинон. Ин нашр соли 1988 дар панҷ ҷилд аз ҷониби "Дор-ул-ҷинон" (Бейрут) бо муқаддима ва таълиқоти Абдулфаттоҳ Умар Борудӣ анҷом ёфтааст. Нашри мазкур то ҷое бознашри қори Муҳаммадамин Дамаҷ мебошад, ки бо ҳазфи хошияву таълиқот ва афзудани нуктаҳои муҳтасар ҷоп гардидааст.

5. Нашри Дору эҳё ат-турос ал-арабӣ. Нашри мазкур соли 1999 дар Бейрут дар қолаби ҷаҳор ҷилд сурат гирифтааст. Дар ин нашр матн дар ду сӯтун оварда шудааст. Асоси қор ҳамон нашрест, ки Муҳаммадамин Дамаҷ анҷом додааст. Ҷунин ба назар мерасад, ки ҷизи тоза танҳо муқаддима бо имзои Муҳаммад Аҳмад Ҳаллоқ ва бозхонии тозаи нашри ёдшуда мебошад.

6. Нашри Дор-ул-қутуб ал-илмийя. Ин нашр соли 1998 дар Бейрут дар шаш ҷилд бо хошияи Муҳаммад Абдулқодир Ато сурат гирифтааст. Нашри мазкур нисбатан пурғалат аст. Қори қобили тавачҷуҳи ин нашр рақамгузории аълум ва феҳристи номи ашхос аст, ки дар нашрҳои пешин вучуд надошт. Ношир ҷилди шашумро ба феҳристи аълум ихтисос додааст.

Имрӯз зодгоҳи муаллиф ва ҷойгоҳи таълифи ин шоҳасар дар ҳудуди Ҷумҳурии Туркманистон афтодааст. Ба ин мӯҷиб, мутахассисони туркман китобро ба забони туркманӣ тарҷума намудаанд. Ин тарҷума соли 2003 дар 12 ҷилд аз ҷониби АИ Ҷумҳурии Туркманистон дар Ишқобод ба таъб расидааст.

Дар маҷмӯъ, "ал-Ансоб"-и Самъонӣ донишномаест дар илми ансоби, ки бо забони арабӣ таълиф ёфтааст. Ин китоб ҳазорон нуктаи алоқаманд ба илмҳои ҷомеашиносиро дар худ гунҷонидааст. Дар он наздик ба 4500 нисба тавзеҳ ёфта,

афзун аз 11500 шахсиятҳои мансуб ба нисбаҳо муаррифӣ гардидаанд. Ин китоб нӯҳ қарн инчониб ҳамчун сарчашмаи муътамад дар мактабҳои илмӣ хидмат менамояд. Дар ин шохкорӣ роҷеъ ба маърифати густураи илму фарҳанг ва ҷуғрофиёи таърихӣ миллати тоҷик асноди зиёди ханӯз омӯхтанашуда маҳфуз аст. Бошад, ки ҳарчи зудтар тарҷумаи тоҷикии ин китоб анҷом ёбад ва хишти муҳкаме дар қохи таҳкими худшиносии миллии ниҳода шавад.

Пайнавишт:

1. Ёқути Ҳамавӣ, Абӯабдуллоҳ Ёқут ибни Абдуллоҳ ал-Ҳамавӣ. *Муъҷам-ул-булдон*. – Бейрут: Дору Содир, иборат аз ҷафти ҷилд.
2. Заҳабӣ, Шамсуддин Муҳаммад ибни Аҳмад. *Сияру аълом ан-нубало*. – Бейрут: Муассисат-ур-рисола, 1985, иборат аз бисту панҷ ҷилд.
3. Зирикӣ, Хайриддин. *ал-Аълом*. – Бейрут: Дор-ул-илм ли-л-малойин, 2002, иборат аз ҷаҳит ҷилд.
4. Ибни Асир, Иззуддин ибни Асири Ҷазарӣ. *ал-Лубоб фӣ таҳзиб ал-Ансоб*. – Бағдод: Мактабату Мусанно, иборат аз се ҷилд.
5. Ибни Халлиқон, Абулаббос Аҳмад ибни Муҳаммад. *Вафийёт-ул-аъён*. – Бейрут: Дор-ул-кутуб ал-илмийя, 1998, иборат аз шаши ҷилд.
6. Карл Броккелман. *Таърих ал-адаб ал-арабӣ*. – Риёз: Мактабат-уш-шомила, 2004, иборат аз шаши ҷилд.
7. Қифтӣ, Ҷамолуддин Абулҳасан Алӣ ибни Юсуф. *Инбоҳ-ур-рувот*. – Қоҳира: Дор-ул-фикр ал-арабӣ, 1986, иборат аз чаҳор ҷилд.
8. Самъонӣ, Абдулқарим ибни Муҳаммад. *ал-Ансоб / Бо муқаддима ва таълиқоти Абдуллоҳ Умар ал-Борудӣ*. – Бейрут: Дор-ул-ҷинон, 1988, иборат аз панҷ ҷилд.
9. Самъонӣ, Абдулқарим ибни Муҳаммад. *ал-Ансоб / Бо ҳавошии Муҳаммад Абдулқодир Ато*. – Бейрут: Дор-ул-кутуб ал-илмия, 1998, иборат аз панҷ ҷилд.
10. Самъонӣ, Абдулқарим ибни Муҳаммад. *ал-Ансоб / Тасҳеҳ ва таълиқи Шайх Абдурраҳмон ибни Яҳё ал-Муалламии Ямонӣ*. – Ҳайдаробод, 1962, иборат аз дувоздаҳ ҷилд.
11. Субкӣ, Тоҷуддин Абӯнаср Абдулваҳҳоб ибни Алӣ. *Табақот-уш-шофеия ал-кубро*. – Қоҳира: Дору эҳё ал-кутуб ал-арабӣ, иборат аз даҳ ҷилд.
12. Умар Ризо Каҳҳола. *Муъҷам-ул-муаллифин*. – Бейрут: Дору эҳё ат-турос ал-арабӣ, 1957, иборат аз понздаҳ ҷилд.
13. Фарҳанги осор. *Ба сарпарастии Аҳмад Самеии Гелонӣ*. – Техрон: Суруш, 1375.
14. Фуод Сазгин. *Таърих-ут-турос ал-арабӣ*. – Риёз: Дор-ус-сақофати ва-н-нашир, 1991, иборат аз даҳ ҷилд.
15. Ҳочӣ Халифа, Мустафо ибни Абдуллоҳ. *Кашф-уз-зунун*. – Бейрут: Дор-ул-кутуб ал-илмийя, 2005, иборат аз се ҷилд.
16. Юсуф Иллион Саркис. *Муъҷам-ул-матбуот ал-арабийя*. – Қоҳира: Мактабат-ус-сақофа ад-динийя, иборат аз ду ҷилд.
17. Яҳё Маҳмуд ибни Ҷунайд. *Абӯсаъд ас-Самъонӣ ва оламийят-ус-сақофа ал-арабийя*. – Риёз: Марказ-ул-буҳус ва-т-тавосул ал-маърифӣ, 2017.

Reference Literature:

1. Yokuti Hamavi Abuabdullah Yokut ibn Abdullah al-Hamami. *Mujam-ul-Buldan*. - Beirut: Medicinal Sodium, In 7 volumes.
2. Zahabi, Shamsuddin Muhammad ibn Ahmad. *Lifestyle of Scientists and Men-of-Letters*. -

- Beirut: Research Center, 1985, In 25 volumes.*
3. Zirikli, Khairiddin. *al-Alam*. - Beirut: Scientific Encyclopedia, 2002, In 8 volumes
  4. Ibn Asir, Izzuddin ibn Asiri Jazari. *al-Lubab fi Tahzib al-Ansab*. - Baghdad: The Second School, in 3 volumes.
  5. Ibni Hallikon, Abulabbos Ahmad ibni Muhammad. *Vafiyot-ul-A`yon*. – Beirut: The Book Publishing-House, 1998. In 6 volumes.
  6. Carl Brockelman. *The History of Arabic literature*. – Riyoz: Included School, 2004, In 6 volumes.
  7. Kifti, Jamoluddin Abulhasan Ali ibn Yusuf. *Inb-ur-ruvot*. - Cairo: Arabic Ideological publishing-house, 1986, In 4 volumes.
  8. Sam`oni, Abdulkarim ibn Muhammad. *Al-Ansab / Introduction and Research by Abdullah Umar al-Boroudi*. - Beirut: Dor-ul-jinin, 1988, In 5 volumes.
  9. Sam`oni, Abdulkarim ibn Muhammad. *al-Ansab / Footnoted by Muhammad Abdulqadir Ato*. - Beirut: Publishing-house of books and science, 1998, In 5 volumes.
  10. Sam`oni, Abdulkarim ibn Muhammad. *al-Ansab / revised and enlarged by Sheikh Abdurrahman ibn Yahya al-Mu'allimi Yemoni*. - Hyderabad, 1962, In 12 volumes.
  11. Subki, Tadjuddin Abunasr Abdulwahab ibn Ali. *Tabaqot-shu-Sophia al-Kubro*. - Cairo: Re-edition of Arabic Books, In 10 volumes.
  12. Omar Riza Kahlo. Co-authors. - Beirut: Arabic literature publishing-house, 1957, In 15 volumes.
  13. *The Dictionary of Works*. Sponsored by Ahmed Samai Geloni. - Tehran: Surush, 1375 hijra.
  14. Fuod Sazgyn. *The History of Arabic Literature*. - Riyoz: Publisher, 1991, In 10 volumes.
  15. Hoji Khalifa, Mustafa ibn Abdullah. *Discovery*. - Beirut: Books and Science Publishing-House, 2005, In 3 volumes.
  16. Joseph Illion Sarkis. *Collection of Arabic Press*. - Cairo: Educational Religious Tenet, In 2 volumes.
  17. Yahya Mahmud ibn Junayd. *Abusa'd as-Samani va 'Olamiyyat-as-Saqqa al-Arabyiya*. - Riyoz: Disscutional and Presentative Publishing-Center, 2017.

УДК 82
ББК 83.3

**ЗИКРИ ЧАШНИ САДА ДАР
АШЪОРИ ШОИРОНИ
АРАБИЗАБОНИ ФОРСУ ТОЧИК
(ҚАРНҲОИ IX-X)**

Ҳомидиён Ҳикматишоҳ Комилӣ,
н.и.филол, дотсенти кафедраи филологияи
араби МДТ “ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров”
(Тоҷикистон, Хучанд)

**ОТРАЖЕНИЕ ПРАЗДНИКА
САДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
АРАБОЯЗЫЧНЫХ ПЕРСИДСКО-
ТАДЖИКСКИХ ПОЭТОВ
(IX-X ВЕК)**

Ҳомидиён Ҳикматишоҳ Комили,
к.филол. н., доцент кафедры арабской
филологии ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова”
(Таджикистан, Худжанд)

**REFLECTION OF SAD-HOLIDAY IN
THE WORKS OF PERSIAN-TAJIK
POETS (IX-X CENTURIES) WRITTEN
IN ARABIC**

Homidiyon Hikmatshoh Komili, candidate of
philological sciences, Associate Professor of the
department of Arabic literature under the SEI
“KhSU named after acad. B.Gafurov” (Tajikistan,
Khujand) **E-MAIL:** komili1978@mail.ru

Калидвожаҳо: давраи арабизабони адабиёти форсу тоҷик, шоирони арабисарои форсу тоҷик, Меҳёри Дайламі, Абулқосим ал-Матраз, чаши Сада, чаши Навруз, таъсир ба фарҳанги арабӣ

Анъанаи таҷлили чашиҳои бостони Эрон – Сада ва Наврӯз баъди барқарор гардидани ислом дар Эронӣ Фарбӣ дар қаламрави давлатҳои Оли Бӯя ва Оли Зиёр дар асоси эҷодиёти шоирони арабисарои эронитабор ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Зикр гардидааст, ки анъанаҳои халқҳои эронитабор ба адабиёти араб таъсири назаррас расонидаанд, ки дар ин бобат вуруди унсурҳои лексикӣ форсӣ ба забони арабӣ, аз ҷумла номҳои идҳои Сада, Меҳргон, Наврӯз дар гунаҳои муарраби Садақу Меҳрҷон ва Найруз шаҳодат медиҳанд. Ашъори ба чаши Сада бахшидаи шоирони арабисарои эронитабор Меҳёри Дайлами, Абулқосим ал-Матраз баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки ба чашиҳои қадимаи эронӣ на танҳо асарҳои манзум, инчунин рисолаҳои мансур низ бахшида шудаанд, ки намунаи он “Китоб-ул-аъёд ва фазоили-л-Найруз”-и вазири Оли Бӯя Соҳиб ибни Аббод мебошад.

Ключевые слова: арабоязычный период персидско-таджикской литературы, арабоязычные персидско-таджикские поэты, Меъёр Дайлами, Абулькасым аль-Матраз, праздник Сада, праздник Навруз, влияние на арабскую культуру

Проанализированы традиции отмечания древнеиранских праздников Сада и Навруз после установления ислама в Западном Иране на территории государств Зияридов и Бувайхидов на основе творчества арабоязычных поэтов персидского происхождения. Отмечается, что культурные традиции ираноязычных народов оказали большое влияние на арабскую литературу. Об этом свидетельствует проникновение персидско-таджикских лексических элементов в арабский язык, в частности названий праздников Сада, Меҳргон и Навруз в арабизированной форме – Садак, Меҳрджон, Найруз. Изучены произведения арабоязычных поэтов персидского происхождения, Меҳёра

Дайлами, Абулкасыма аль-Матраза и других, посвященные описанию праздника Сада. Отмечается, что древнеиранским праздникам посвящены не только поэтические произведения, но и прозаические трактаты, образцом которых можно считать книгу известного бувайхидского визиря Сохиба ибн Аббада “Китаб аль-а`яд ва фазоили-н-Найруз” (“Книга о праздниках и достоинствах Навруза”).

Key-words: *the period of Persian-Tajik literature written in Arabic, Persian-Tajik poets who wrote in Arabic, Mehvor Dailami, Abulkasym al-Matraz, Sad-holiday, Navruz-holiday, influence over Arabian culture*

The article dwells on the traditions of celebrating ancient Iranian holidays Sad and Navruz after the establishment of Islam in Western Iran on the territory of Ziyarids` and Buyayhids` states; the creation of Arabic-speaking poets of Persian origin serving as a ground. It is underscored that cultural traditions of Iranian peoples exerted a great sway over Arabian literature. Penetration of Persian-Tajik lexical elements into the Arabic language testifies to it; the names of the holidays Sad, Mekhrigon and Navruz in Arabic pronunciation sound as Sadak, Mekhrijahn, Nayruz. The author has studied the works of Arabic-speaking poets of Persian origin, such as Nishopuri Mustavfi, Mekhyor Dailami, Abulkasym al-Matraz and others. He marks that not only poetical productions are devoted to ancient Iranian holidays, but prosaic treatises either; the pattern of the latters is objectified by the book of the famous vezir of Buyayhids Sohiv ibn Abod “Kitab al-a`Yad va Fazoili-n-Nayruz” (“The Book about Holidays and Virtues of Navruz”).

Чашни Сада яке аз идҳои қадимаи анъанавии тоисломии мардуми эронитабор ба ҳисоб меравад, ки таърихи кӯҳан дошта, тӯли қарнҳои зиёд дар манотиқи мухталифи Эронзамин таҷлил мегардид. Баъди интишори дини ислом ва фарҳангу забони арабӣ дар қаламрави Эронзамин низ ин иди миллии идома дошта, дар манотиқи мухталифи форсизабонон, аз ҷумла ғарбии Эрон дар ҳудуди ҳукумати Зиёриёну Бувайҳиён чашн гирифта мешуд. Шохону амирони эронӣ ин идро, ки аз ниёгонашон чун анъанаи миллии аҷдодӣ боқӣ монда буд, бо шукӯҳу шаҳомати ҳос чашн мегирифтанд. Бино ба маълумоти аксари сарчашмаҳои таърихӣ, аввалин нафаре, ки баъди пазируфтани дини ислом чашни Садаро аз сари нав оғоз намуд, асосгузори давлати Зиёриёни эронитабор Мардовичи Зиёри мебошад. Дар ин бора муаллифи “Таҷориб-ул-улам” чунин менависад: “Чун шаби оташафрӯзии чашни Сада наздик мешуд, бо фармони Мардовичи Зиёри дар талу тепаҳои атрофи шаҳри Исфаҳон ҳезуму хошок чамъоварӣ шуда, дар он шаб оташ афрӯхта мешуд ” [9, 2, 271]. Таҷлили чашни Сада дар қаламрави амирону вазирони Бувайҳӣ низ ривоч дошт, ки ин нуқтаро муаллифи “Ятимат-уд-дахр фӣ маҳосини аҳли-л-аср” дар китоби худ низ таъкид намудааст [3, 3,324]. Табиист, ки шоирону суҳансароёни ҳавзаҳои адабии сулолаҳои мазкур, аз қабиле Абулфазл ибни Амид (ваф:360/970), Абулфатҳ ибни Амид (337/947-367/977), Соҳиб ибни Аббод (326/937-385/995), Бадеуззамони Ҳамадонӣ (358/969-398/1008), Абӯбақри Хоразмӣ (323/933. ваф. 383/993 ё 393/1003), Абӯалии Мискавайҳ (325/936-421/1030), Ибни Ҳаҷҷоҷ (тав. ва ваф. номаълум), Абуисҳоқ Собии Ҳарронӣ (313/925-384/994), Абулқосими Зафаронӣ (тав. ва ваф. номаълум), Ибни Саъдон (ваф.374/984), Ҳорун ибни Муначчим (276/889-352/963), Қозии Гургонӣ (ваф:392/1001), Абулҳусайни Чавҳарӣ (тав. ва ваф.номаълум), Абулаббос Иброҳими Заббӣ (ваф.399/1008), Абӯсаъиди Рустамӣ (тав. ва ваф.номаълум), Абдуссамад ибни Бобак (ваф.410/1020),

Абулхусайни Бадехӣ (тав. ва ваф. номаълум), Абулҳасан ибни Фориси Луғавӣ (329/941-395/1004), Абулхусайни Ҷувайрӣ (тав. ва ваф. номаълум), Абулфараҷи Исфаҳонӣ (284/894-356/966), Абулғало Асади Исфаҳонӣ (тав. ва ваф. номаълум), Ҳасан ибни Муҳаммади Муҳаллабӣ (291/903-352/963), Хозини Исфаҳонӣ (тав. ва ваф. номаълум), Абӯмансур ибни Ҷабон (тав. ва ваф. номаълум), Абулфайёз Табарӣ (тав. ва ваф. номаълум), Абӯсаъд Наср ибни Яъқуб (тав. ва ваф. номаълум) ва дигарон дар осори манзуму мансури худ ба мавзӯи ва суннатҳои адабиёти аҷдоии худ, яъне адаби форсу тоҷик аҳамияти хосса меоданд. Аз ҷумла, онҳо мақоми хоссаи иду маросимҳои тоисломии эронӣ, чун чашни Меҳргон, Сада ва Наврӯзро дар осори худ таъкид карда, нисбат ба ойину суннатҳои қадимаи ниёғони худ тавачҷуҳи махсус зоҳир менамуданд. Мавриди зикр аст, ки чашнҳои мазкур бо ном ва истилоҳҳои тоҷикии худ тавонистаанд, ворида адабиёти араб ва адаби арабизабони форсу тоҷик гарданд. Масалан, вожаи "نوروز" "наврӯз" бо каме тағйирот дар адабиёти араб бо истилоҳ "نيروز" "найрӯз" ва калимаи "مهرگان" "меҳргон" бошад дар гунаи "مهرجان" "меҳрҷон" дар адабиёти араб ва адаби арабизабони форсу тоҷик ба назар мерасад. Аммо, вожаи "سده" "сада"-и форсӣ-тоҷикӣ нисбат ба калимаҳои "наврӯз" ва "меҳргон" бо андаке аз тағйироти ҳарфҳои аслии калима, яъне шакли зоҳирии форсии худро дигаргун намуда, ба адаби арабӣ ворид шудааст. Аз ҷумла, онро дар гунаи "سذق" "сазақ", ки шакли муарраби форсии Сада аст ва он аз калимаи "сад"-и форсӣ-тоҷикӣ гирифта шудааст, дар осори манзум ва мансури арабӣ метавон пайдо намуд.

Масалан, Абусолеҳ ибни Саҳл ибни Аҳмад ибни Нишопурии Муствафӣ шоири арабизабони форсу тоҷик (тав. ва ваф. номаълум) дар яке аз қасоиди худ чашни Садаро тавсиф намуда, баъзе аз хасоиси хоси онро таъкид кардааст:

من البرّ ما جلّ منه ودقّ	أرى الناسَ يهتدون ما استظرفوا
يقيمون ربّما لهذا السّدق	وكلّ بقدر امكانهم
فجئتُ السّكيت غداة السّبِق	وأصيحّتُ عن شأوهم قاصراً
لأنفذتها نحوكم في طبق (3, 5, 310)	ولو كان في قبضتي مُهجتِي

(Тарҷума: Мардумро мебинам, чи каму чи беш аз некие, ки онро писандидаанд, ба дигарон ҳада мекунамд.

Ва ҳар яки онҳо ба андозаи имконияташ он расми рӯзи Садаро иҷро мекунад.

Аз сабқат намудани онҳо дар ин кор кӯтоҳӣ намудам, ҳамон рӯзи сабқат бо аспӣ заиф омадам.

Ва агар ҷони ман дар қабзаам мешуд, бегумон онро барои шумоён дар табаке мефиристодам).

Аз абёти мазкур чунин бармеояд, ки чашни Сада натавонанд афрӯхтани оташу рақсу бозӣ, ҳамчунин дар худ хайру садақа ва дастгирии мардумро дар он рӯз нисбат ба ҳамдигар дар худ гунҷонидааст. Бояд таъкид намуд, ки дар чашни Сада дар ин аҳд, дар баробари фаъолиятҳои фарҳангӣ, ҳамчун баъзе ҳолатҳои иҷтимоиро метавон пайдо намуд. Масалан, дар ин рӯз мардум чунон ба хайр намудан ва дастгирии ҳамдигар мепардохтаанд, ки ҳатто шоир дар шеъри худ гулув намуда, таъкид менамояд, ки агар ҷонро ба табақ ниҳода ҳада карда мешуд, ман бе шак онро барои дӯстон ирсол менамудам. Бинобар ин, яке аз анъанаҳои ин рӯз хайру садақа нисбат ба ҳамдигар ба шумор мерафтааст.

Ҳамчунин, чашни Сада дар адабиёт араб ва адаби арабизабони форсу тоҷик таъсири амиқи худро гузоштааст. Чунки шоирону сухансароёни давр дар эҷодиёти

худ доир ба шаби нахусти чашни Сада, оташ афрӯхтан, фурузон намудани шамъҳо, барпо кардани маҷлисҳои бодагусориву тараб ва дигар шурути хоси он, қасоиди зиёди тӯлоние дар мадҳу васф ва хамрияву таҳниятҳои чашнҳои мухталиф сурудаанд. Аз ҷумла, шоири арабизабони форсу тоҷик Меҳёри Дайлами (ваф.428/1037) шох Азизуддавларо, ки ба фурузон намудани оташ дар бурҷҳои қалъаяш дар шаби чашни Сада иҷозат дода буд, табрик намуда, сипас ўро ба фарорасии иди мазкур табрик мекунад ва роҷеъ ба тавсифи ид меғӯяд:

انتشرت فيه بني كسرى وما رسموا	رسم من النخل كان الملك عطله
لا بل تساهم فيها الغرب والعجم	نعمى على العجم خصتهم كرامتها
فخرًا، وقوم يرون النار رهم	قوم يرون القرى بالنار يكسبهم
والمادحين فقد قالوا بما علموا	لا تنكرون كثرة التسأل ما اقترحوا
حجاب عن طالبي معروفه إذدموا (6, 3, 360)	من أوقد النار مطروفاً ومن رفع ال

(Яъне: Ин ойинест (Сада -X.X.) аз бахшишҳо, ки онро подшоҳ бекор карда буд ва ҳар он чи фарзандони Кисро анъана гузоштаанд, ту эҳё намудӣ.

Хушо ба ҳоли Ачам, ки махсуси ин кароматанд (Сада-X.X.), на балки дар он низ Арабу Ачам сахм гузоштаанд.

Қавме омадани меҳмонро аз оташ мебинанд, ки он барояшон фахр мебошад ва қавми дигаре оташро Худои худ ҳисоб мекунад.

Ҳаргиз зиёд будани пурсандагонро, модоме ки онҳо хуш сухан гӯянд ва мадҳкунандагонро, ки онон он чӣ донанд, гуфтаанд, инкор макун.

Шахсе оташро барои раҳнамоӣ фурузон мекунаду нафаре пардаро аз пеши ҳаводорони он боз медорад, ки зиёд омаданд).

Бояд гуфт, ки шоир дар абёти аввалу сонӣ, ҳини тавсифи шаби Сада, таърихи пайдоиши онро ба шохони тоисломии Эрон нисбат дода, ин чашнро аз анъанаҳои хоси мардуми эронитабор шуморида, дар интишори он Арабу Аҷамро сахим медонад. Сипас, дар абёти баъдӣ, баъзе хусусиятҳои оташро зикр намуда, чунин таъкид менамояд, гурӯҳе аз мардум оташро Илоҳ мешуморанд, ки ин ишора ба дини маҷусӣ мебошад, аммо дигар мардум тавассути оташ барои худ иззату ифтихор касб мекунад. Албатта ин ишора аст ба меҳмоннавозӣ ва меҳмонпазирии мардуми бодиянишини араб, чунки онҳо дар аҳди тоисломӣ ва баъди он чунин анъана доштанд, ки шабона барои пазиرويӣ мусофирон оташ гирон менамуданд, то макони сукунати онҳоро пайдо намуда, меҳмонашон гардад.

Ҳамчунин, дар бораи бузургдории чашни Сада ва тавсифи он муаллифи “ал-Комил фи-т-таърих” ҳикояро меорад, ки он ба ҳодиса ва воқеаҳои соли 484 ҳичрӣ рост меояд. Дар соли мазкур масъулони шаҳри Бағдод барои гузаронидани чашни Сада шахрро ҷунон омода намуда буданд, ки таърих мислашро надида буд, ки дар он ҳамаи меҳмонон, амирону вазирон ва аҳолии шаҳр иштирок намуданд (8,8,475-476). Доир ба ин чашн ва омодагии саросарии шаҳри Бағдод шоирону сухансароён ашъори зиёде сурудаанд. Аз ҷумла, Абулқосим ал-Матраз (тав. ва ваф. номаълум) ин шаби чашни Садаро дар қасидае, ки бист мисраъро фарогир мебошад, тавсиф намуда, дар абёте аз он чунин ишора мекунад:

من نار قلبي أو من ليلة السدق	وكلُّ نارٍ من العشاقٍ مضرمة
بشدة الليل فيها غرة الفلق (8, 8,475)	نار تجلّت بما الظلماء واشتبهت

(Тарҷума: Ҳар оташи афрӯхтае, ки аз ошиқон аст, ё аз оташи сӯзони даруни ман ва ё аз оташи шаби Сада аст.

Оташе, ки бо он зулмати сиёҳии шаб фурузон гашту, торикии он ба сафед шудани субҳ монанд шуд).

Шоир, дар ин абёт нахуст тамоми оташро аз сузу гудоз ва оташи қалби ошиқони дилдода доништа, сипас онро ба оташи бисёр сӯзони чашни Сада, ки бо як омодагиву тайёрии комил ҳангоми барпо намудани чашн даргиронда мешуд, монанд кардааст.

Абулхайр Муфаззал ибни Саъиди Азизӣ яке аз шоирони арабисароӣ дарбори Азизуддавла, бахшида ба чашни Сада қасидаи тӯлоние дар мадҳи шоҳ навиштааст. Вай дар қасидааш нахуст шоҳро ба хотири таҷлили ин рӯз табрик намуда, сипас шаби чашни Садаро бо тамоми хусусиятҳои дар шеъри худ тасвир намудааст. Дар қасида аслан оташи шаби чашн бисёр тавсиф шуда, инчунин осмону замин, офтобу моҳтоб, ситораҳову сайёраҳо, шамъ ва ғайра низ зикр гардидааст. Шоир бо истифода аз санъати муболиға, равшании оташро аз нури ситораҳо қавитар тасвир намуда, таъкид менамояд, ки дар шаби мазкур ситораҳову сайёраҳо аз хичолат пинҳон гашта, аз тулуъ кардан худдорӣ мекунанд. Аз ҷумла, дар абёте аз қасидаи худ ҷунин мегӯяд:

منتضي للمجد والحسب	يا عزيز الدولة الملك ال
وعزيز الدين في حلب	كيف يخشى الدين حادثة
يلقها من مُزنة يُدب	أوقدت تحت الغمام فما
حجلا منّا فلم توب (7,1,217)	ليلة غابت كواكبها

(Яъне: Эй Азизуддавла подшоҳи бадастоварандаи бузургиву шараф.

Чи хел дин аз офате метарсад, дар ҳоле ки ту қавиירוдаи дин дар Ҳалаб ҳастӣ.

Дар зери абрҳо оташ фурузон кардӣ, ки бар ҳар абре расид дар ҳақиқат об шуд.

Ин шаб (яъне шаби Сада - Ҳ.Ҳ.) шабест, ки дар он ситораҳо шарм дошта пинҳон гашта, намудор намешаванд).

Шоир дар абёти мазкур ба амир Азизуддавла, ки яке аз подшоҳони замони хилофати исломӣ ба шумор мерафт, хитоб намуда дар бораи оташ ва фурузон намудани он дар чашни Сада, ки он аз анъанаҳои тоисломии мардуми эронитабор маҳсуб мешавад, сухан мекунад. Бояд таъкид намуд, ки афрӯхтани оташ ва дар атрофи он давр задан аз нигоҳи баъзе намояндагони дини ислом амали номашрӯъ маҳсуб мешавад, чунки онро ба дини маҷусият нисбат медиҳанд, вале шоир таъкид менамояд, ки баргузори ин чашн ва бузургдории шаби Сада яке аз анъанаҳои милли буда тамоман ба дин ва маросими динӣ робитае надорад. Агар он ба дин робитае медошт, бояд нахуст аз чашнгирии он подшоҳону амирон ва сиёсатмадорони замони ҳукуматҳои исломӣ ҷилавгири менамуданд.

Ҳамин тавр метавон зикр намуд, ки ашъори шуарои мазкур далел бар он ҳаст, ки қасоиди дар бораи чашни Сада навиштаи шоирони давр, яке аз навъҳои густариш-ёфтаи назми аҳди мазкур ба ҳисоб меравад. Гузашта аз тараннуми чашнҳои қадимаи аҷдодӣ дар ашъори шоирони ин давр, ҳамчунин китобҳо ва рисолаҳо низ таълиф мешуданд. Аз ҷумла Соҳиб ибни Аббод рисолае бо номи “Китоб-ул-аъёд ва фазоилин-Найруз” (Китоб доир ба идҳо ва фазилатҳои Наврӯз) дар бораи чашнҳои суннати мардуми Эронзамин таълиф намудааст. Аз номи рисола доништа мешавад, ки дар он калимаи “аъёд” “идҳо” истифода гардидааст, ки он натавон дар бораи Наврӯз, балки дар бораи ҳамаи идҳову чашнвораҳои куҳани эронии тоисломӣ таълиф шудааст. Мутаассифона китоби мазкур то замони мо нарасидааст, чунки баъди аз миён

рафтани хонадони Бувайҳиён, қаламрави ҳукумати онҳо аз ҷониби Ғазнавиён ғатҳ карда шуд. Аз ҷумла замоне, ки Султон Маҳмуд вориди шаҳри Рай мешавад ба вай иттилоъ медиҳанд, ки дар китобхонаи шаҳри мазкур, яъне китобхонаи Соҳиб ибни Аббод вазири донишманди ин хонадон танҳо китобҳои роғзиёну мӯътазила нигоҳдорӣ мешавад. Султон Маҳмуд фармон медиҳад, ки китобҳои илми каломро ҷудо намуда, боқӣ ҳамаро оташ зананд, ки дар ин бора Ёқут чунин меорад: “Пас аз он ки Султон Маҳмуд онро ба оташ кашид, феҳристи китобҳои онро пайдо намудам, ки даҳ муҷаллад буд” (4, VI, 259). Ғумон бурда мешавад, ки китоби “Китоб-ул-аъёд ва ғазои-н-Найруз”-и Соҳиб ҳамроҳи дигар осори ҷамоваринамудаи ӯ ба коми оташ кашида шуда аз байн рафтааст. Бо вучуди то замони мо нарасидани китоби мазкур ҳам, таълифи он аз ҷониби адиби арабизабони тоҷик, бори дигар шахсияти онҳоро ҷун посдор ва эҳғари расму одатҳои мардумӣ ва суннатҳои адабиву фарҳангии тоисломии эронӣ дар муҳити исломии қарни X ва дар қолаби адабиёти арабизабон намудор месозад.

Ҳамин тавр, метавон ҳаде зад, ки шоирони асрҳои нахусти исломӣ ва, махсусан, адибону суҳансароёни аҳди Зиёриёну Бувайҳиён аз шуарое маҳсуб мешаванд, ки дар ҳама анвои осори манзуми арабизабон ва мавзӯҳои тоисломии мардуми эронитабор ва расму анъанаҳои онҳо, ашғоре аз худ ба ёдгор монда, нахуст дар рушди адабиёти арабизабони форсу тоҷик ва сониян дар пешравӣ ва шукуфои адабиёт ва фарҳанги муштаракӣ арабӣ-мусалмонӣ саҳми худро гузоштаанд, ки онро муҳаққиқони гузаштаву имрӯзаи араб эътироф намудаанд. Ин қабил шоирону нависандагон бо сабқ, забон ва қолаби шеъри арабӣ мазмун ва рӯҳи адабиёт ва фарҳангу тамаддуни қухани тоисломии эрониро ворид намуда, дар идомаи суннатҳои адабиёти аҷдоии худ саҳми назаррас гузоштаанд.

Пайнавишт:

1. *ал-Бохарзӣ, Абутайиб. Думят-ул-қаср ва усрату аҳл-ил-қаср. 3-аҷзо. Байрут. Дор-ул-ҷил, 1415.*
2. *Тавҳидӣ, Абуҳаён Алӣ ибни Аббос. ал-Имтиноъу ва-л-муонаса. 3-аҷзо. ал-Қоҳирату, 1939-1944.*
3. *ас-Саълибӣ, Абдулмалик ан-Найсобурию. Ятимат-уд-даҳр фӣ маҳосии аҳл-ил-ъаср. 7-аҷзо. Таҳқиқу Муфид Муҳаммад. ал-Қоҳирату. Дор-ул-кутуб-ил-имия. 2000.*
4. *ал-Ҳамавӣ, Ёқут Шаҳобиддин. Муъҷам-ул-удабо. 20-аҷзо. ат-Таъбат-ус-сонияту. Байрут, Дор-ул-фикр, 1980м/1400қ.*
5. *Собӣ, Ҳилол ибну Муҳсин. Китоб-ул-вузаро. Таҳқиқу Абдуссатор Аҳмад Фарач, - Миср, бе то, 1938.*
6. *Ибн ал-Адим. Миҳёр. Дивону Миҳёр ад-Дайламӣ. Ҷузъу 3. Димашиқ, 475с.*
7. *Ибн ал-Адим. Умар убну Аҳмад. Зубдат-ул-ҳалаб мин торихи Ҳалаб. Ҷилду 1. 739с.*
8. *Ибн ал-Асир, Алӣ ибни Муҳаммад. ал-Комилу фи-т-торих. Ҷузъу 8. 159с.*
9. *Мискавайҳ, Абуалӣ ар-Розӣ. Таҷориб-ул-умам. 7-аҷзо. ат-Таъбату-с-соният. Таҳқиқу Абулқосим Имомӣ, Сурӯш, Техрон 1379ш.*
10. *аз-Зухайрӣ, Маҳмуд Ғановӣ. ал-Адабу фӣ зилли банӣ Бувайҳ. ал-Қоҳирату, 1368, 380с.*

Reference Literature:

1. *Boharzi, Abulhasan Ali ibn Hasan. “Dumyat-al-Kasr va Usratu Ahli-l-Asr” (Depiction of Palace and Images of Contemporaries). – Beirut: The Tree of Knowledge, 1414 hijra.*

-
2. Tavhidi, Abuhayon. “Al-Imtinau va-l-Mua` Nasa” (The Book of Sweetness and Entertainment). In 3 volumes. – Cairo, 1939-1944.
  3. as-Saalabi, Abdumalik. “Yatimat-ud-Dahr fi Mahosin Ahl al-Asr” (The Century Pearl in Wonderful Creations of Contemporaries). In 7 volumes. Research by Mufid Muhammad. – Cairo: The Tree of Book and Science, 2000.
  4. al-Hamavi, Yakut Abu Abdallah Shikhabaddin “Mud`jam ul-Udabo” (Anthology of Men-of-Letters). In 20 volumes. The 3-d edition. – Beirut: The Tree of Thought, 1400 (1980).
  5. as-Sabi, Hilol ibn Muhsin. “Kitab al-Vuzara” (The Book about Vezirs). Research by Abdusattar Ahmad Faraj. – Egypt, 1938.
  6. Ibni Adim. Mekhyor. The Divan by Mekhyor Dayolami. – Damascus, V.3. – 475 pp.
  7. Ibni Adim. Umar ibni Ahmad. Great Men from Alleno and their Role in the History of the City.
  8. Ibn al-Asir, Uzuziddin Abulhasan ibn Abulkaram. “al-Kamilu fi-t-Tarikh” (Complete Code of History). In 13 volumes. – Beirut: The Tree of Generating Knowledge, 1385 (1965).
  9. Miskavayh, Abu Ali ar-Razi “Tajorib-al-Umam” (Peoples` Ordeals). In 7 volumes. The 2-nd edition. Research by Abulkasim Imami. – Tehran: Herald, 1379 hijra.
  10. Zuhairi, Mahmud al-Ganavi. “al-Adabu fi Zilli bani Buvaih” (Literature in the Epoch of Buvayhids). – Cairo, 1368 hijra.

УДК 82
ББК 83.3 (0)3

**БОЗТОБИ ТИМСОЛИ ЮСУФ
ДАР ҒАЗАЛИЁТИ
НАЗИРИИ НИШОПУРИ**

*Маҳмудзода Обидҷони Бекназар, н.и.филол.,
дотсенти кафедраи назария ва таърихи адабиёти
ДДОТ ба номи С.Айнӣ (Тоҷикистон, Душанбе)*

**ОТРАЖЕНИЕ ОБРАЗА ЮСУФА
В ГАЗЕЛЯХ
НАЗИРИ НИШАПУРИ**

*Махмуд-заде Обиджон Бекназар, к.филол. н., до-
цент кафедры теории и истории литературы
ТГПУ им. С.Айни (Таджикистан, Душанбе)*

**REFLECTION OF YUSUF'S
IMAGE IN NAZIR
NISHOPPURI'S GAZELS**

*Muhammadzoda, Obidjon Beknazar, candidate of
philological sciences, Associate Professor of the
department of theory and history of literature under the
TSPU named after S. Aini (Tajikistan, Dushanbe)
E-MAIL: mirobid-26@mail.ru*

Калидвожаҳо: Назирӣ, ғазалсароӣ, сабк, сабки ҳиндӣ, талмех, Юсуф, ҳисомезӣ, ташибеҳ

Дар мақолаи мазкур тасвири ошкор ва нӯшидаи тимсоли Юсуф дар ғазалиёти яке аз маъруфттарин намояндагони сабки ҳиндӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик Назири Нишопурӣ, ки пайравони бузургтарини сабки мазкур, аз ҷумла Соиби Табрезӣ ва Ғолиби Дехлавӣ ўро устоди хеш номидаанд, мавриди назарҳои қарор гирифтааст. Шоир дар истифодаи орояҳои сухан дар бозофаринии ин мавзӯи ҷолиб маҳорати баланд нишон додааст. Истеъдоди баланди суханофаринӣ ба Назирӣ имкон додааст, мазмунҳои қадид ва дилнишинуеро биёфарад.

Ключевые слова: Назири, сочинение газелей, индийский стиль, аллегория, Иосиф, синестезия, сравнение

Исследуются эксплицитные и имплицитные контаминации образа Иосифа в газелях одного из выдающихся представителей индийского стиля персидско-таджикской поэзии Назири Нишопури, признанного крупнейшими последователями данного стиля, в том числе Саибом Табризи и Ғолибом Дехлави, в качестве устода (наставника). Поэт проявил большое мастерство в использовании поэтических приёмов при воспроизведении этого захватывающего сюжета. Высокий уровень красноречия позволил Назири создать красивые и оригинальные художественные мотивы.

Key-words: Naziri, composition of gazels, Indian style, allegory, Joseph (Yusuf), synesthesia, simile

The article dwells on explicit and implicit contaminations of Yusuf's image in the gazels of one of the outstanding representatives of Indian style in Persian-Tajik poetry Nazir Nishopuri who was acknowledged by the greatest adherents of this style as ustod (master), Soib Tabrezi and Golib Dehlavi inclusive. The poet displayed great mastership in usage of poetical devices when reproducing this gripping plot. High standard of eloquence afforded Naziri to create fine and original imaginative motives.

Зикри номи Юсуф, мочарои ӯ бо Зулайхо ва ҳодисаҳои марбут ба ӯ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ пешинаи хеле қадим дорад. Ин қисса дар адабиёти мо баргирифта аз Қуръон аст. Дар он сураи 12-ум бо номи Юсуфи пайғамбар омадааст ва ин қисса ба «аҳсанулқисас» (беҳтарини қиссаҳо) маъруф мебошад. Дар таърихи адаби форсӣ-тоҷикӣ қариб шоиреро наметавон пайдо намуд, ки ба ин қиссаи зебову дилнишин ишорае накарда бошад. Аз Устоди шоирон–Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ то ба имрӯз ҳамагӣ аз ин хон чошние бурдаанд [3, 29]. Ин раванд бавижа дар даврони сабки ҳиндӣ шеъри форсӣ, ки ҳамирмои аслиаш санъати талмеҳ ва ирсоли масал аст, тавсиаи бештаре ёфт. Шиорони ин давраи пурбори адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, ки асосан дар ду ҳавзаи адабӣ–Эрони давраи сафавӣ ва Ҳинди замони темирӣ фаъолият мекарданд, ҳама дар паи ҷустуҷӯ ва дарёфти маъниҳои бикру тоза талош меварзиданд ва ин сабаб мешуд, ки як мазмунро ба чандин ранг ба ҷилва оваранд. Шумори шоирони соҳибдевону бедевони ин давра аз имкон берун аст.

Яке аз шоирони номдори даврони сабки ҳиндӣ Муҳаммадхусайн Назирии Нишопурист, ки дар нимаи аввали қарни XVI ба дунё омадааст. Агарчи соли тавалуди ӯ чандон дақиқ нест, аммо соли даргузашташ ба иҷмои тазкиранигорон 1020-и х.қ., баробар ба 1611-и милодӣ ва моддаи таърихи вафоташ «маркази доираи базм кучост?» (=1020) мебошад. Вай дар офаридани навъҳои гуногуни шеър, ба монанди қасида, ғазал, таркиббанду тарҷеъбанд ва рубоӣ таъби худро озмудааст, вале тавфиқи бештараш дар сурудани ғазал аст. Аз ин рӯ, ӯро ба унвони яке аз саромадони ғазали даврони сабки ҳиндӣ эътироф кардаанд.

Аз Назирий каме бештар аз 550 ғазал боқӣ мондааст ва нусхаи тозае, ки аз девони шоир ба тасхеҳу таълиқоти Ризо Тоҳирӣ ба таъби расидааст, 564 ғазалро дар бар дорад [4].

Назирии Нишопурӣ воқеан яке аз саромадони ғазалсароӣ дар даврони сабки ҳиндӣ ба шумор меравад. Шухрату овозаи сухани ӯ чи дар рӯзгори шоир ва чи баъд аз вай тамоми қаламрави шеъри форсӣ-тоҷикиро фаро гирифта буд ва шоирони зиёде ба ӯ пайравӣ кардаанд. Ба қавли мусаҳҳеҳи девони шоир Муҳаммадризо Тоҳирӣ «Ҳамаи шоироне, ки Назириро дида ё аз тариқи ашъораш бо вай ошно шудаанд, ӯро ба устодӣ пазируфта ва диққати ҳаёл, вусъати андеша ва қудрати мазмунёбии вайро ситудаанд» [4, 26]. Аз ин миён ба як байт аз Соибӣ Табрэӣ иктифо мекунем, ки дар бораи ҷойгоҳи шеъри Назирий фармудааст:

Соиб ҷӣ ҳаёл аст шавад ҳамчу Назирий?

Урфӣ ба Назирий нарасонид суханро [7, 48].

Инчониб дар ин мухтасар қасди баррасии мавзӯи муфассале надорем. Танҳо мехоҳем нигоҳе ба тасвири симои Юсуф ва ҳавошии рӯзгори ӯ дар заминаи ғазали Назирий дошта бошем. Мекӯшем, ба қадри тавон дар бораи таъсири қиссаи Юсуф ба шеъри шоир ва шинохти Назирий аз ӯ ибрази назар намоем.

Достони Юсуф аз нахустин давраҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ чун достоне зебову ҳаяҷонангез дар осори шуаро ҷойгоҳи хосеро дорост. Бунмои аслии он аз Қуръон баргирифта шудааст. Аксари шоирони порсигӯ ба ин қисса назар доштаанд ва никоти латифу зебоеро аз он мавзӯ дар ашъори хеш истифода кардаанд. Достони Юсуф устурае нест, ки якбора оғоз ёфта ба анҷом расад, балки ҳодисаест, ки пайваста дар зиндагии инсонҳо муқарраран рух додааст ва одамон онро ҳамвора таҷриба кардаанд. Юсуф рамзи рӯҳи покест, ки хиёлати ранҷу душворихо, чоҳхову зиндонҳо онро натавонистаанд бишкананд. Шикебинои таҳаммули ранҷи фироқи маҳбуб ӯро тавону

неру мебахшанд, ҳама гуна ранчу азоб райъи ўро намешикананд. Имони қавияш ҳаст, ки ба васвасаҳои нафеу ҳавасҳо пирӯз мешавад, бадхоҳону душманонашро бузургворона мебахшад ва дар ниҳоят азизи ҷаҳону ҷаҳониён мешавад.

Назирии Нишопурӣ низ дар пайравӣ аз анъанаи шоирони пешин дар ашъори худ, бавижа дар ғазал ба номи Юсуфи пайғамбар, писари Яъқуби пайғамбар ишораи фаровон дорад ва аз он дар ҳар маврид ба анвои гуногун истифода кардааст. Дар шеъри ӯ мо Юсуфро гоҳе намоди зебой, гоҳ намунаи сабру таҳаммул ва гоҳе чизе камёбу нодир мебинем, ки ҳама ба шахсияту зиндагии ин шахсият бармегардад.

Ҳамин зарофату зебоии маънию баёни дoston аст, ки Назирӣ ба мақсади зебову дилнишин ва таъсирбахш намудани шеъри худ ишора ба воқеаву ҳодисаҳо ва шахсиятҳои таърихӣ ва устурай мекунад, ки инро дар илми адаб «талмех» мегӯянд. Ба қавли адабиётшиноси маъруфи тоҷик Тӯракул Зехнӣ «Талмех дар луғат нигоҳи сабук кардан ба сӯи чизест... Аммо дар адабиёти бадеӣ ишорат кардан ба воқеаҳои асотирӣ, таърихӣ, қиссаву афсонаҳо ва ягон шеъри маъруфи яке аз саромадони суҳан санъати талмех номида мешавад» [2, 67]. Шоир ба ин мавзӯё гоҳе ошқору равшан ва гоҳе танҳо бо ишорае дахл кардааст. Дар зер ба баррасии ин никот як-як ишора хоҳад шуд.

Дар байте шоир дар иртибот ба қадру манзилати Юсуф бо ишорае ба «пири нобино» (манзур Яъқуб аст) ӯ мегӯяд:

Даруни байти аҳзон пири нобино чӣ медонад,

Ки шаҳре бар сари савдои Юсуф мекунад гавго [4, 42].

Бо истифодаи ташбеҳоти пушидае чун «пири нобино» ва «байти аҳзон» Назирӣ бар ҳолати рӯҳии Яъқуб ишора мекунад, ки дар ғами дурӣ аз дилбанди хеш ва гириҳои ҷонсӯз нури чашмашро аз даст додааст ва хабаре надорад, ки як шаҳр мардум дар сари Юсуф ба хотир зебоии ӯ талош доранд.

Аммо ба андешаи шоир на ҳар касе сазовори мушарраф шудан ба чунин зебоист:

Ҷуз ҳоҷати ихвон насазад тухфаи Юсуф,

Ин ҷо нарасад арзи таҷаммул ҳама касро [4, 17].

Дар ҷои дигар наздик ба ҳамин мазмун мегӯяд, ки талоши Зулайҳо барои расидан ба Юсуф коре беҳуда аст, зеро Юсуфери, ки ӯ дар орзуяш ҳаст, танҳо дар зиндон метавон пайдо кард:

Зулайҳо, гӯ, маёро базму фарши дилбарӣ мафкан,

Ки он Юсуф ба зиндони гирифтрон шавад пайдо [4, 24].

Ин ҷо вожаи «гирифтрон» метавонад ба ду маънӣ бошад: 1. аҳли зиндон; 2. худи Зулайҳо, ки ошиқ (гирифтрон)-и Зулайҳо буду ба тухмат ўро ба зиндон афканд.

Дидори Юсуф дар шеъри шоирони гузаштаи мо, аз ҷумла, Назирӣ намоди умедворӣ ба оянда аст ва шоир барои дар ин роҳ ба мақсуд расидан дар ивази талошу ҷустуҷӯҳо имконпазир медонад:

Ҳар гоҳ Юсуфе зи ту дар роҳ мондааст,

Шеван куну зи гумшудаи худ нишон талаб [4, 40].

«Гумшуда» дар ин байт ишора ба Юсуф дорад ва Юсуф намоди чизи гумшуда аст. Ин мазмун дар ҷанд ғазали шоир ба назар мерасад:

Қиссаи мо ба азизони ватан хоҳад гуфт,

Ҳар киро тахта аз ин варта ба соҳил биравад [4, 115].

Дар ҷои дигар аз санъати ҳисомезӣ истифода кардааст. «Манзур аз ҳисомезӣ баён ва таъбирест, ки ҳосили он аз омехта шудани ду ҳис ба якдигар ё ҷонишинии онҳо хабар диҳад, монанди «қиёфаи бонамак» ва «сухани ширин»...» [9, 41].

Ба ҳамин маънӣ мегӯяд:

*Ба гӯшам аз париданҳои чашим овоз меояд,
Ки аз гурбат дар ин зудӣ азизе боз меояд [4, 108].*

Шоир ин ҷо аз «гурбат» ва «азиз» ёд кардааст, ки ишораи зебӣ ба Юсуф ва ғарибии ӯ дорад. Аммо вожаи «азиз» ихом дорад ва метавонад ба ҳар шахси наздик ишора дошта бошад. Паридани чашмо соҳиби овоз доништан омехтани ду эҳсос аст ва шоир бо дарки шоирона чашмо қобили гӯёӣ медонад.

Дар шеъри шоир Юсуф тимсоли умедворист, ки ҷо-ҷо намунаҳояшро мебинем. Байти зер ҳам аз ҳамин дастаи абёт аст, ки ба кас умед мебахшад ва дар он «таҷаллии ҷамол» ба «Юсуф» ва «завқ» ба «шӯри биёбон» таносуби зебо дорад:

*Таҷаллии ҷамоле ҳаст, дар ҳар ҷо ки завқе ҳаст,
Биёбон шӯр агар меоварад, Юсуф ба чаҳ дорад [4, 144].*

Тавре ки дида мешавад, дар ин байт ду чиз ба ду чиз монанд карда шудааст ва ин дар шеъри сабки ҳиндӣ маъмул буд. Ин равишро дар байти зер низ метавон мушоҳида кард, ки дар он «зиндон» ба Канъон ва «гулистон» ба Миср таносуб дорад:

*Зиндони ватан беҳ, ки гулистони ғарибӣ,
Аз Миср ба Канъон бару дар чоҳ ниғаҳ дор [4, 158].*

Дар бисёр мавридҳо шоир худро бо Юсуф қиёс кардаву гоҳе ҳамвазни ӯ ва гоҳе бартар аз ӯ тасвир намудааст. Дар байти зер гармии бозори Юсуфро дар қиёси худ ночиз мегирад ва бо ин меболад:

*Чун мағас бар қанд мечӯшем бар матлуби хеш,
Гармии бозори Юсуф наиканад бозори мо [4, 14].*

Шоир дар байти дигар бо эътимод ба нафс худро ба Юсуф ташбеҳ мекунад ва бо кадршиносӣ аз худ мегӯяд:

*Баъд аз он к-аз чаҳи нисён бадарам овардӣ,
Пеши гургам фикану қиматам арзон маталаб [4, 40].*

Ин ҷо шоир нисён (фаромӯшӣ)-ро ба ҷоҳ монанд карда, ташбеҳи изофӣ офаридааст, ки зебост. Дар мавриди дигар хокистари вучуди худро аз шамими пирохани Юсуф бартар мешуморад:

*Эътимоде бар шамими ҳуллаи Юсуф надоист,
Сурмаи хокистарам боди саборо гарм сохт [4, 42].*

Дар ҷое остони маъшукро аз домани Юсуф бартар мешуморад ва аз сари сидк мегӯяд:

*Агар зи домани Юсуф кунанд болинам,
Саре, ки вақфи ту шуд, з-остон нахоҳам бурд [4, 130].*

Ин байт байти машҳури Бедилро ба ёд меоварад:

*Дунё агар диҳанд, начунбам зи ҷои хеш,
Ман бастаам ҳинои қаноат ба пой хеш.*

Шоир дар байте ҳамчунин худро дар мақоми Юсуф тасвир мекунад, ки агар бод бар ман бигзарад, «остин»-ашро аз тухфаи Миср (манзур бӯи пирохани Юсуф) пур хоҳам кард:

*Пур кунам аз тухфаи Мисраш, Назирӣ, остин,
Гар биёзад бар ниқобам бод дасти рағбате [4, 303].*

Дар ҷои дигар дам аз ҳиммат мезанад ва худро харидори Юсуф меҳонад:

---

*Надорад вазн колои ду олам назди савдоям,
Саре дорам, ки Юсуфро харидор аст, пиндорӣ [4, 307].*

Шоир баъзан сухани худро васф намуда мегӯяд:
*Ба ин чамол, Назирӣ, касе ҳадис нагуфт,
Қамар зи ақрабу Юсуф зи чоҳ бардорӣ [4, 310].*

Дар мавриди дигар вай зимни шикоят аз нодорӣ худро ба Канъон монанд мекунад ва фаровонино ба сӯи худ мекунад:

*Чу Канъон мубталои қаҳт гаштам,
Кучоӣ, ай фаровонӣ, кучоӣ? [4, 320].*

Ҷолиб он аст, ки шоир дар ин вазъ ҳам аз ҳолати шоирона берун намеравад ва бо истифода аз санъати ташхис (шахсият бахшидан ба «фаровонӣ») байти зебову таъсирбахше меофарад, ки ин гувоҳи таъби нозукписанд ва нуктаёби ўст. Шоир дар ҷои дигар худро бо Юсуф қиёс намудаву аз номуродии худ шикоят мекунад:

*Чу қимате ниҳадам рӯзгор, бифрӯшад,
На Юсуфам, ки харидор бар мурод афтад [4, 92].*

Вай дар ҷои дигар ба ҳамин маънӣ аз бенасибии худ шикоят мекунад:
*Юсуф аз байъи Назирӣ рафта берун борҳо,
Дар ҳама бозор қаллоше харидор асту бас [4, 177].*

Дар байти зер мурод аз Юсуф шахси фозилу муътабар аст ва метавонад ба шахси худи шоир ҳам ишора дошта бошад; Юсуф – худи ў ва бозор – замонаи ў:

*Аз қимати Юсуф нашавад як сари мӯ кам,
Ҳарчанд харидор ба бозор набошад [4, 96].*

Шоир дар ҷое худро ба Юсуф ва чигари пораи худро ба пирохани порашудаи Юсуф монанд мекунад ва аз муҳотаби худ илтифот тавакқуъ дорад:

*Он ки дар пираҳани пораи Юсуф бинад,
Гӯ нигоҳе ба суи ин чигари чок андоз. [4, 167].*

Шоир баъзан бидуни зикри номи Юсуф ва Яъқуб ба онҳо ишора дорад. Вай мегӯяд, ҳар кӣ меҳаҳад, ба азизӣ бирасад (дар мақоми Азизи Миср ё умуман шахси азизу муътабар гардад), бояд ки аз худ бигзарад:

*Зи худ гар бигзарӣ, шоҳӣ кунӣ дар мулки беҳушӣ,
Азизи Миср гардад, ҳар кӣ дар гурбат ватан гирад [4, 132].*

Байти зер низ ишора ба ҳамин қисса дорад ва шоир зимни шикоят аз беқадрии сухан дар макони гурбати худ (Ҳинд) ба ёди ватан (Эрон) меафтад:

*Шакар дар Миср арзон шуд, Назирӣ,
Ба Канъон мефурӯшам қанд аз ин пас [4, 177].*

Дар байти зер низ ин равиш ба назар мерасад, ки шоир худро овардани номе ба Юсуф монанд карда, бо баёне зебо мегӯяд:

*Мову вафо дар ин шаҳр чун ҳусни ту ғарибем,
Онро азиз кардӣ, моро гулом гардон [4, 271].*

Бояд гуфт, ки вожаи «ғариб» ихом дорад: касе ки дар ғарибист ва камёб. Ин тарзи баён шеъри шоирро зеботар кардааст.

Назирӣ дар бисёр мавридҳо маъшукро ба чихати ҳусну малоҳат ба Юсуф монанд кардаву тасвирҳои ҷолиб меофарад. Дар байти зер дар заминаи ташбеҳи маъшук ба Юсуф ўро ягонаву бемонанд ба қалам медиҳад:

*Чу Юсуфӣ ту, ки аз Мисри ҳусн чун ту касе
Бурун наёмада то роҳи қорвон боз аст [4, 69].*

Дар байти дигар низ маъшукро баргар аз Юсуф (моҳи Канъон) ва зеботар аз Миср тасвир мекунад, ки таносуби зебо дорад:

*Мояи сад моҳи канъонӣ ба ҳусн,
Миср дар ҳубӣ чунин маъмур нест [4, 56].*

Ба ҳамин мазмун дар ҷои дигар дар васфи маъшук мегӯяд, ки дар рӯзгоре мисли ту пайдо хоҳад шуд:

*Давре чу ту Юсуфе барояд
Аз ҷинси таволуду таносул [4, 325].*

Дар байти зер низ, ки сухан аз васфи маъшук аст, манзараи расидани корвон ва истиқболи онро мушоҳида менамоем, ки хеле зебост:

*Ҳазор ҷони Зулайхо давад ба истиқбол,
Ба ҳусни юсуфӣ ар корвон биёрой [4, 318].*

Ё дар ҷои дигар мегӯяд:

*Ту ба маъмураи Мисрию мани маҷнунро
Набарад шавқ бад-он кӯча, ки вайронӣ нест [4, 177].*

Дар байте дигар низ маъшукро ба Юсуф монанд кардаву мегӯяд, ки зеборӯён (юсуфсифатон) бо ҳоли парешон ба додхоҳӣ назди ту меоянд, зеро ки ту Юсуфию онон ба доди ту умедворанд:

*Юсуфсифатон дод ба зиндони ту оранд,
Дастор ба чангею сари турра ба чанге [4, 316].*

Шоир дар байте рӯи маъшукро ба Юсуф ва зақани ӯро ба ҷоҳ монанд кардааст, ки ташбеҳи мутаносибу дилнишин аст:

*Дил аз ту об хурад корвони мисриро,
Ки оразу зақанат юсуфию ҷоҳӣ кард [4, 150].*

Байти мазкур биёбону корвону ҷоҳи об ва корвониёни ташнаро пеши ҷашм ба ҷилва моварад, ки тасвири хеле зебои шоирона аст. Ҳамчунин таркиби «дил об хӯрдан» сухани шоирро мардумӣ кардааст.

Шоир дар байти зер низ маъшукро ба Юсуф ва худро ба муҳтоҷ (касе ки гирифтори қаҳтист) монанд кардаву аз Мисру қаҳтии замони Юсуф ва пирохан ёд овардааст, ки ҳама дилнишину мутаносибанд:

*Ту ба тахти Миср пирохан фишонӣ бар сабо,
Қаҳтиёнро рӯҳ мепаррад ба овози ҷарас [4, 173].*

Дар байти дигар маъшукродар покӣ ба Юсуф монанд карда, мегӯяд, ки ҳамин покӣ (исмат) оқибат туро бадном хоҳад кард, зеро ҳамин исмати туст, ки шавқи маро ба ту меафзояд:

*Мастурии ту беи қунад шавқи Назирӣ,
Ҷуз исмати Юсуф надарад пардаи Юсуф [4, 218].*

Дар байти дигар дили худро ба Миср ва маъшукро ба Юсуф монанд кардааст, ки ташбеҳи зебои шоирона аст:

*Мисри вайрони диламро зи бас омадшуди ӯ,
Юсуфе бар сари ҳар кӯчаву бозоре буд [4, 146].*

Шоир дар байте маъшук (Юсуфи худ)-ро дар қиёс аз Юсуф баргар медонад, зеро агар моҳи Канъон (Юсуф) дар тамоми умраш боре бозорро дида бошад, Юсуфи шоир (маъшуқи ӯ) ҳар рӯзаш бозор аст:

*Моҳи Канъон сафаре кард, ки бозоре дид,
Юсуфи мост, ки роҳаш ҳама бозор шуда [4, 289].*

Дар чои дигар хонаи худро ба хонаи Яъқуб (кулбаи аҳзон) ва маъшукро ба Юсуф монанд кардааст:

*Дерест, ки аз накҳати пирохани Юсуф
Бӯе ба суи кулбаи аҳзон нарасида [4, 292].*

Бо ишора ба бебахра будани мардум аз тамизу хирад ва ба ин сабаб аз шаҳр берун рафтани колои арзишманд (Юсуф, киноя аз маъшук) байти зебое офаридааст:

*Чи аз тамизу хирад муфлисанд ин мардум,
Ки Юсуфе чу ту з-ин шаҳр ройгон рафта [4, 294].*

Дар ғазали Назирӣ ишора ба Канъон ва Яъқуб зиёд ба назар мерасад, ки ба рӯзгори Юсуф муносибат дорад. Инак, як намуна:

*Гар набудӣ тири Канъон бӯи пироханишинос,
Кӯр мондӣ дар бараиш, гар дӯст урён омадӣ.
Ҳар ғами ӯ, к-омадӣ дар синаи тангам фурӯ,
Ҷони маҳбуси маро Юсуф ба зиндон омадӣ [4, 318].*

Шоир дар байте ба оҳанги тааҷҷуб ва танз бо ишора ба Яъқуб мегӯяд:

*Он ки ӯ дар кулбаи аҳзон писар гум кард, ёфт,
Ту ки чизе гум накардӣ, аз қучо пайдо шавад? [4, 85].*

Ин байт шеърӣ Ҳофизро ба ёд меорад, ки оҳанги танз ва ихом дорад:

*Бирав ба кори худ, эй воиз, ин чӣ фарёд аст?
Маро фитод дил аз раҳ, туро чӣ афтодаст?! [8, 23]*

Ишора ба Яъқуб дар ғазали Назирӣ гоҳ равшан ва гоҳе пӯшида эҳсос мешавад, ки намунааш кам нест. Ба ин байтҳо менигарем:

*Доги ҳар савдо к-аз он афрӯхт ишқ,
Мисриён бар байти эҳзон рехтанд.
Накҳате бархост з-ин савдо ба Миср
Бар қумиси моҳи Канъон рехтанд [4, 125].*

***

*На ҳар мағзе ки бӯяд, накҳат аз Мисру Яман гирад,
Машоми тез бояд, то насиб аз пираҳан гирад.
Шамиме гар на тар дорад димоги тири Канъонро,
Писаргумкардае чун унс бо байтулҳазан гирад? [4, 131].*

***

*Пири Канъон бо кӣ гирад унс дар байтулҳазан,
Бӯи Юсуфро намеёбад зи фарзанде дигар [4, 160].*

Шоир дар иртибот бо номи Юсуф аз Зулайхо низ зиёд ёд карда, дар ин замина мазмунҳои зебо офаридааст, ки ҳама аз қиссаи Юсуф баргирифта шудааст. Бо зикри чанд байт иктифо мекунем:

*Ҳамин бас шоҳиди беихтиёриҳои муштоқон,
Ки узр аз ҷониби Юсуф бувад ҷурми Зулайхоро [4, 6].*

Шоир сабаби ҷурми Зулайхоро аз ҷониби Юсуф медонад, зеро ки ҳусну зебоии ӯ буд, ки Зулайхоро ба ин роҳ кашид. Чунин ба назар мерасад, ки Назирӣ дар офаридани ин байт ба байти зайли Саъдӣ назар доштааст:

*Дӯстон айб кунандам, ки чаро дил ба ту додам?
Бояд аввал ба ту гуфтан, ки чунин хуб чароӣ? [6, 703]*

Чанд байти дигар бо зикри номи Зулайхо:

*Ком аз он ёфт Зулайхо, ки чу Юсуфро дид,
Аввал асбоби тааллуқ ҳама дар пояш рехт [4, 58].*

***

*Ганҷу афсуни Зулайхо кор дар Юсуф накард,
Ҳар кӣ дил дарбохт, дил бурдан намедонад, ки чист [4, 71].*

***

*Баъди чон додан ба дунболи аҷал бинам чунон-к
Гӯё сад Юсуф аз пеши Зулайхо меравад [4, 87].*

Шоир дар чое вақти хушро ба Юсуф монанд мекунад ва таъкид менамояд, ки онро осон аз даст набояд дод:

*Биниш ба худ, ар хуш шавадат вақт, Назирӣ,
Юсуф, ки харӣ, муфт ба қалби ду-се мафрӯш [4, 185].*

Дар муқобили ин андеша ӯ дунёро ба гурге монанд кардааст, ки гӯё Юсуфро дарида буд ва он ба касе тарахҳум надорад ва касеро зинда намегузорад:

*Маҷӯй раҳм аз ин гурге моҳиканъондар,
Ки шуштарикаулаҳу муштарикаулола намонд [4, 143].*

Бояд гуфт, ки пайҳам ва ҳамоҳанг омадани калимаҳои «муштарӣ» ва «шуштарӣ» шеърро зебову шуниданӣ кардааст.

Дар чои дигар Юсуфро сарчашмаи серию саховат ба қалам додааст:

*Ҳар кӣ чун Юсуф шавад аз меҳнати зиндон халос,
Қахтиёнро мекунад аз қаҳт дар Канъон халос [4, 204].*

Яъне, касе қадри ранҷкашидагонро медонад, ки ранҷу сахтӣ кашида бошад.

Устои сухан чое худро ба бод монанд мекунад ва аз он меболад, ки раҳовардаш бӯи пирохани Юсуф (нури дидаи Яъқуб) асту онро ба Яъқуб армуғон мебарад:

*Бодам, ки нури дидаи Яъқуб мебарам,
Аз Миср бӯи пираҳанам зоди роҳ бас [4, 181].*

Шоир чое чонро ба Юсуф монанд кардаву бо баёне зебо тасвири чолиберо ба чилва меорад:

*Баъди чон додан ба дунболи аҷал бинам чунон-к
Гӯйе сад Юсуф аз пеши Зулайхо меравад [4, 87].*

Чунон ки дида мешавад, дар газалиёти Назирии Нишопурӣ ба қиссаи Юсуф, Зулайхо, Яъқуб, Канъон, байти аҳзон, Миср ба тарзу равишҳои гуногун ишораҳо шудааст. Шоир бо маҳорати волои шоирӣ ва таъби мавзуну маъниёб тавонистааст мазмунҳои тозаву рангорангеро аз ин тимсолҳо ба қалам диҳад, ки ҳама дар асоси санъатҳои шеърӣ талмех, ташбех, тачнис, тазод ва ҳисомезӣ офарида шудаанд.

Пайнавишт:

1. Ёҳаққӣ, М. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ / М. Ёҳаққӣ. – Техрон: Фарҳанги муосир, 1386. – 948 с.
2. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 328 с.
3. Мӯсаӣ, С. Ф. Таъсири сураи Юсуф бар назми форсӣ / С.Ф. Мӯсаӣ. – Техрон: Нахустин, 1382. – 456 с.
4. Назирии Нишопурӣ. Девон / Ба тасҳеҳу таълиқоти Ризо Тоҳирӣ. – Техрон: Нигоҳ, 1389. – 647 с.
5. Ҳофизи Шерозӣ. Девон / Ба тасҳеҳи Баҳоуддини Хуррамушоҳӣ. – Техрон: Дӯстон, 1384.
6. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт / Бар асоси нусхаи тасҳеҳишудаи Муҳаммадали Фурӯғӣ. – Техрон: Илҳом. – 1388.

-
7. Соиби Табрезӣ. Девон / Ба кӯшиши Муҳаммади Қаҳрамон. – Теҳрон: Илмию фарҳангӣ, 1363. – Ҷ. 1. – 396 с.
  8. Соиби Табрезӣ. Девон / Ба кӯшиши Муҳаммади Қаҳрамон. – Теҳрон: Илмию фарҳангӣ, 1363. – Ҷ.2.
  9. Шафеи Кадканӣ, Муҳаммадризо. Шоирӣ оинаҳо. – Теҳрон: Огоҳ, 1387. – 342 с.

Reference Literature:

1. Gohakhi M. *Mythological Dictionary of the Persian Literature* // M. Gohakhi. – Tehran: Modern Culture, 1386 hijra. – 948 pp.
2. Zekhni T. *The Art of Word*. – Dushanbe: Cognition, 1979. - 328 pp.
3. Musavi S.Z. *The Sway of the Tale about Yusuf over Persian Poetry* // S.T. Musavi. – Tehran: Primary, 1382 hijra. – 456 pp.
4. Nishopuri, Nazir. *Divan* // Under the editorship of Rizo Tohiri. – Tehran: View, 1389 hijra. – 647 pp.
5. Sherozi, Hafiz. *Divan* // Under the editorship of Bahouddin Hurramshokhi. – Tehran: Friends, 1384 hijra.
6. Sherozi, Saadi, *Compositions. On the Basis of the List Edited by Muhammadali Furughi*. – Tehran: Inspiration, 1388 hijra.
7. Tabrezi, Saib. *Divan. Under the editorship of Muhammad Kahramon*. – Tehran: Science and Culture, 1363 hijra. – V.1. – 396 pp.
8. Tabrezi, Saib. *Divan. Under the editorship of Muhammad Kahramon*. – Tehran: Science and Culture, 1363 hijra. – V.2.
9. Shafei Kadkani, Muhammadrizo. *The Poet of Mirrors*. – Tehran: Tidings, 1387 hijrs. – 342 pp.

10 01 10 ЖУРНАЛИСТИКА
10 01 10 JOURNALISM

УДК 659
ББК 76.12

КОНСЕПСИЯИ ШАХСИЯТ *Зарипова Шаҳноза Тоҳировна, омӯзгори*
ДАР МАТНИ *кафедраи журналистика ва назарияи тарҷумаи*
ПУБЛИТСИСТИКАИ *МТД “ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров”*
ВОҚЕЪГАРО *(Тоҷикистон, Хуҷанд)*

КОНЦЕПЦИЯ *Зарипова Шаҳноза Тоҳировна, преподаватель*
ЛИЧНОСТИ В *кафедры журналистики и теории перевода ГОУ*
ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ *«ХГУ им. акад. Б. Гафурова» (Таджикистан,*
ТЕКСТЕ *Худжанд)*

CONCEPTION OF *Zaripova, Shahnoza Tohirovna, assistant of the*
INDIVIDUAL IN *department of journalism and theory of translation*
PUBLISCISTIC TEXT *under the SEI “KhSU named after acad. B. Gafurov”*
(Tajikistan, Khujand) E-MAIL: shahnoz_0005@mail.ru

Калидвожаҳо: публитсистиќа, рӯзноманигор, очерк, воқеият, вазъият, шахсият, хислат, ҷаҳонбинӣ ва ғайраҳо

Дар мақола масъалаи инъикоси шахсият дар осори воқеагарои (реалистии) публитсистиќии рӯзноманигор ва нависандаи шинохта Ҳилолиён Аскар таҳқиқ ва таҳлил шуда, заминаҳои ҳунари ва касбии ҷустуҷӯҳои эҷодии муаллиф мавриди арзёбӣ қарор гирифтааст. Дар мақола, таъкид меравад, ки нависанда барои ошкор сохтани чеҳраи комил ва воқеии шахсиятҳо нахуст фазилатҳои иҷтимоӣ ва маънавии онҳоро нишон дода, сипас бо ёрии таҳқиқ ва таҳлили сотсиологӣ моҳияти фаъолият ва ҳайсиати инсонии онҳоро дар ҷараёни воқеиятҳои иҷтимоиву фарҳангӣ баррасӣ менамояд. Ин тарзи ниғориши ӯ ду наҳлуи фаъолиятширо шакл медиҳад, ки яке идроки ҳодисаҳо ва сарнавиштҳои воқеӣ, дигаре мудирияти андешаҳои созанда барои пеширафти имрӯзу фардои ҷомеа, новобаста ба замону макон, мебошад. Муаллиф ба хулосае меояд, ки дар тарзи ниғориши шахсият низ Ҳ. Аскар равиши хос дошта, шароити мушаххаси зиндагӣ ва амалу кирдори қаҳрамонон бо услуби ҷолиб инъикос ёфтаанд.

Ключевые слова: публицистика, журналист, очерк, событие, положение, личность, качество, мировоззрение

Изучаются и научно осмысляются отражение концепции личности в публицистических произведениях известного таджикского журналиста и публициста Хилолиена Аскара, произведения которого характеризуются реалистичностью изображения, а также художественное мастерство и творческие искания писателя. Подчеркивается, что писатель с целью раскрытия подлинного образа личности прежде всего обрисовывает социальные и нравственные качества своих героев, а затем, на основе социологического исследования и анализа, рассматривает суть их деяний в общем потоке

социальных и культурных событий. Такой способ художественного описания составляет две стороны его творчества, одной из которой является познание событий и реальных судеб, другой – главенство созидательных мыслей во имя настоящего и будущего общества, независимо от времени и места. Сделан вывод, что манера показа личности в произведениях Х. Аскара специфична, так как он своеобразно изображает конкретные условия жизни и поступки героев.

Key words: publicistics, journalist, essay, event, plight, individual, quality, outlook.

The author examines and comprehends scientifically reflection of a conception of an individual in publicistic works belonging to the well-known Tajik journalist and publicist Hiloliyon Askar, whose productions are characterized with realism of depiction and also with artistic mastership and creative quests. It is underscored that in order to disclose a genuine image of an individual the writer delineates, first of all, social and moral qualities of his personages and after it, proceeding from sociologic investigation and analysis, he canvasses the gist of their actions in the general stream of social and cultural events. Such a made of imaginative portrayal averages two sides of his creation one of which is a cognition of events and real fortunes, and another is a dominance of creative ideas in the name of present and future society, irrespective of time and place. The conclusion is made that the manner of portrayal of an individual in H. Askar's works is a specific one as he depicts concrete life conditions and characters' deeds in the manner of his own.

Дар мақола мо баъзе мушоҳидаҳоро оид ба масъалаи моҳияти андеша ва хунари касбии рӯзноманигор, ки дар шинохт ва инъикоси шахсият бевосита бо фардияти эҷодии ӯ алоқаманд аст, дар мисоли таҷрибаи эҷодии Ҳилолиён Аскар баён кардем. Ин масъала, ки ба феноменологияи (хириқашиносӣ) тафаккури касбӣ алоқаманд аст, ҳадаф ва вазифаи таҳқиқоти моро муайян мекунад. Дар замина осори публитсистӣ ва бадеии Ҳилолиён Аскар дар мисоли очеркҳои “Духтар ва аҷал”, “Дас-ти сабуки Мушарраф”, “Аз Адрасмон то Алмаато” (бо ҳамқаламии А. Воситзода), “Орзу чомаи амал мепӯшад”, “Ҷӯянда ёбанда”, повести “Имзои шахсӣ” ва романи ҳуччати “Печутоби роҳҳо” (бо ҳамқаламии А. Шукӯҳӣ) ҷолиб буда, дар ин осор шахсият бо хусусиятҳои иҷтимоиву таъминии (типӣ) худ чун нируи фаъоли таърих ва субъекти муносибатҳои ҷамъиятӣ ба тасвир омадааст, ки намоёнгари касбияти муаллиф аст.

Дар асари публитсистӣ хонанда аз кадом паҳлуе, ки таваҷҷӯҳ кунад, дар навбати аввал бо шахсият ва ҳайсиати инсонӣ рӯ ба рӯ мешавад. Воқеан ҳам, агар публитсистӣ асил дар таълифоташ, аввал қадам мутаваҷҷеҳи сарнавишти воқеии инсон ва моҳияти амалу кирдори ӯ нашавад, ҳайсиати инсонии шахсиятҳоеро, ки иштирокчиёни бевоситаи воқеиятҳои таърихиву имрӯзии мавриди назараш ҳастанд, дарк накунад дақиқ нашиносад, вай на фақат моҳияти вазъият ва амалу кирдори инсонҳоро дарнамеёбад, балки нақш ва ҷойгоҳи шахсияти мавриди назарашро дар матни воқеият саҳеҳ инъикос карда наметавонад.

Нависандаи публитсист, пеш аз он, ки гузашта ва имрӯзро ба таври воқеӣ тасвир кунад, сарнавишти шахсиятҳо, ҳақиқати чараёни зиндагӣ ва фаъолияти афроди ҳар давру замонро дақиқ меомӯзад. Агар навиштаи ӯ хислатҳои гуногуни шахсиятҳоеро, ки дар ҳолатҳои мушаххас амал мекунанд ба намоиш нагузорад, хонанда моҳияти иҷтимоиву иқтисодӣ ва ахлоқии аъмолу рафтори онҳоро дақиқ дарк нахоҳад

кард. Дар ин ҳол, ба ифодаи Е.П.Прохоров “тири публицист ба ҳадаф намерасад” (7, 211). Ҳамаи ин то ҷое равшан аст ва ба собит кардан зарурат надорад. Вале он чи ки исбот меҳаҳад ин аст, ки публицист дар кадом сатҳи касбӣ ба ҳалли ин масъала даст ёфта ва ба кадом паҳлуи амалу кирдор ва ҳайсиати инсонии шахсиятҳои осораш ҳамчун унсурӣ маънавӣ ва сохтори публицистикаи воқеъгаро таваҷҷӯҳ кардааст.

Пури Чаҳонгир (Низом Қосим) дар як мусоҳибааш бо Ҳилолиён Аскар аз боби моҳияти зиёнбори муҳочират ва таълифоти ӯ дар ин боб сухан карда, бо луқмаи истеҳзоомези “Албатта, барои тарғиби муҳочиршавӣ?” ҷараёни муҳочиркуниро дар даврони шуравӣ нораво ва зиёновар медонад ва дар ин замина то ҷое ба осори дар ин мавзӯ эҷодшуда бо тамасхур менигарад. Ҳилолиён Аскар ҳамон вақт ба ҳамсӯҳбаташ чунин посухи бодалел додааст: “Оре, барои тарғиби муҳочиршавӣ. Аз қуллаи имрӯз ғалатҳои гузаштаро дидан осон, лекин он вақт мо сидқан ба дурустии ин кор бовар доштем. Аз ҷиҳати дигар, амали мазкур беасос ҳам набуд – дар Масҷоҳи кӯҳна мардум аҳволи хуб надошт. Таассуби динӣ чунон саҳт буд, ки на қитъаҳои мавҷударо хуб истифода мекарданду на барои худо авлодашон иқоматгоҳи мувофиқтаре бунёд. Аз мӯйсафеде сабаб пурсидам, ҷавоб дод, ки “хонаи ин дунё муҳим нест, одам бояд хонаи охиратро обод кунад...” Мақсади мо аз тарғиби муҳочират ба зиндагии шоистатаре даъват кардани мардум буд” (5).

Ба ин тартиб, аз оғози фаъолияти рӯзноманигориаш Ҳилолиён Аскар ба таҳқиқи таҳлил ва инъикоси масъалаҳои пардохтааст, ки барои пешрафти ҷомеа нақши калидӣ дошта, дар ҳалли масъалаҳои онҳо, пеш аз ҳама, саҳми инсонӣ оғоҳу корсоз бузург аст. Аз ин ҷиҳат, вобаста ба моҳият ва микёси воқеиятҳои тасвиршуда, ҷаҳони шахсиятҳои осори публицистии ӯ мураккаб, пурмаънӣ ва таъсиргузур буда, новобаста ба замони вукӯъ ва нашрашон арзиши иҷтимоӣ, маънавӣ ва ахлоқашонро то ба имрӯз хифз намудаанд.

Дар таълифоти рӯзноманигор шахсият худро ба василаи амал ва кирдоре, ки ба ормонҳо, талошҳо, оҳангҳо, дастурҳо, арзишҳо ва рӯҳияи худӣ ӯ мутаносибанд, ба назари хонанда менамояд. Вале дар паси ин хунар ифодаи ормонҳои ҷамъӣ дар симои фарде меистад, ки мақомашро муаллиф дар ҷомеа шинохтасту меҳаҳад дигарон низ ӯро шиносанд ва амалу кирдораш барои ҷомеа, аҳли он ва ҷомеадорон намунаи ибрат бошад. Ҳилолиён Аскар бо ҳамин нияти нек ва тасвири хунармандона, пеш аз ҳама, ба ошкор намудани моҳияти амал ва кирдори шахсиятҳои мавриди таваҷҷӯҳаш мепардозад. Ӯ сарнавишти шахсиятҳо ва амалу кирдори онҳоро тасвир карда, омилҳои таъсиргузори ин равандро бо камали касбият ва дақиқназарӣ инъикос менамояд. Барои ошкор сохтани ҳайсиати шахсияти инсонӣ нахуст бештар ба инъикоси фазилятҳои иҷтимоӣ ва маънавии қаҳрамононаш таваҷҷӯҳ карда, сипас аз таҳлил ва таҳқиқи сотсиологӣ бо камали хунар истифода менамояд. Дар ин нақш ӯ иҷтимоъшиносии моддигаро буда, ба тақозои сиёсати давр, ки ба ифодаи худӣ ӯ “сидқан ба он бовар дошт” (5), ҷеҳраи воқеии шахсиятҳо ва муносибатҳои ҷамъиятии одамони касбу кори гуногунро ба тасвир гирифта, ба ин васила амалу кирдори шахсиятҳои воқеиро, ки аз омилони мусбати чунин муносибатҳо ҳастанд, дар осори публицистияш мучассам месозад. Ӯ бо ин амал нахуст моҳияти фардияти шахсро нишон дода, сипас устуворӣ, бемонандӣ ва хусусиятҳои хоси онро ҳамчун омилҳои ташаккул ва таҳаввули чунин инсонҳои боҳайсиат медонад, ки бахусус дар рӯзноманигории солҳои панҷоҳу шастуми садаи гузашта ибратангез аст. Яъне ин тарзи нигоҳиши ӯ ду паҳлуи фаъолиятро шакл медиҳад, ки иборат аст аз идроки

саҳеҳи воқеиятҳову сарнавиштҳо ва тарғибу тарвиҷи андешаҳои дилҳо. Дар ин ҳол санад дар ҷараёни ғайриҷамъияти эҷодӣ таъсири мутақобила дошта, Ҳилолиён Аскар бо интишори он тавонистааст ҳам фардияти шахсиятро таҷассум намояд, ҳам ба онҳое, ки онро меҳонанд ё мешунаванд, таъсири бевосита расонад (4,211).

Очерки “Замини шӯру харбузаи ширин” аз ҷумлаи ҳамин гуна асарҳои Ҳилолиён Аскар буда, дар он “ҷеҳраи иҷтимоӣ гурӯҳӣ”-и мардеро офаридааст, ки бе шинохти шахсияти ӯ “манзараи зинда”-и (7, 217) воқеияти дирӯзаи аллакай таърихро наметавон тасаввур кард. Ин мард қаҳрамони даврон Саидхоҷа Ҷунҷоҷев мебошад, ки “ҳамчун “инсонии зинда” таърихи худро сохта ва ҳамчунон сохта истодааст”(7, 216). Рӯзноманигор аз ин асар пештар дар бораи ин шахсият бо ҳамқаламии Амичон Шукӯҳӣ повести “Имзои шахсӣ” ва романи ҳуҷҷатии “Печутоби роҳҳо”-ро низ навишта буд. Дар ҳар дуи ин асарҳо Ҷунҷоҷев касест, ки “дар тақдири ӯ роҳи инкишофи таърихӣ як халқ таҷассум шудааст. Вай аз беҳудагардию авбошиҳо гузашта, яке аз коммунистони содиқ шуда, бар зидди босмаҷиён ҷангидааст ва дар соҳтмони ҳаёти колхозӣ иштирок карда, ба ҷи қадар ноқомӣ дучор омада, ҷанд бор бегуноҳ ҳафт шуда, бо тӯҳмат аз сафи партия ронда ва боз барқарор гашта, дар охир раиси яке аз хоҷаҳои калонтарини колхозии республика шудааст. Ду қарат Қаҳрамони Меҳнати Сотсиалистӣ шудан ба ӯ ба осонӣ даст наодо буд”(9, 140). Аскар Ҳаким дар ин асар “характери Саидхоҷаро” фақат “таъриҳӣ” навишта, “дар он концепсияи муайяни шахсият”-ро дидааст (9, 141).

Дар повести “Имзои шахсӣ” ва романи “Печутоби роҳҳо”, ки ҳар ду асари ҳуҷҷатӣанд, шахсият иборат аз маҷмӯи хислатҳо, аломатҳо, амалу кирдори ҳос, рафтори муваҷҷаҳ, рӯҳия ва ҷеҳраи ҳоси зоҳирӣ, гуфтор ва сарнавишти инфиродӣ, муносибати равшан бо худ, ҷойгоҳи созанда дар зиндагӣ, муносибати ҳадафманд бо атрофиён, садоқат ба соҳти иҷтимоӣ ва ғайра мебошад. Саидхоҷа Ҷунҷоҷев дар тасвири Ҳилолиён Аскар фарди мушаххас, таърихӣ ва зинда буда, бо ҷаҳони воқеӣ муносибати воқеӣ дорад. Ба ифодаи дигар, ҳар он ҷи аз сари ӯ гузаштааст, мундариҷаи раванӯву рӯҳии сарнавишти ӯ буда, моҳияти иҷтимоӣ маҷкеи шахсияташро муайян намунааст. Ҳамчунон ки С. Л. Рубинштейн низ таъкид менамояд, “моҳияти шахсияти инсониро анҷоми сарнавишти ӯ муайян мекунад” (8, 676). Ба ин тартиб, Ҳилолиён Аскар бо инъикоси амал ва кирдори муҳим дар рафтор, таассурот ва одоби шахсият “ба доираи фанни ҳунар” ворид шуда, ҳамчун публицисти ҳунарманд он ҷиро, ки хусусияти шахсиятро ифода намекунад, фуру мегузорад. Аз ҳурдтарин амалу кирдори қаҳрамонаш шуҷоати инсониро дармеёбад, ки “хислати шахсро бештар таҷаллӣ медеҳад”(6, 38-39).

Дар повести “Имзои шахсӣ” обрӯю эътибори Саидхоҷаро вазифа не, балки ҳуҷҷа, амалу кирдор, робитааш бо мардум ва масъулияти маъмурӣ муайян мекунад. Муаллифон ба василаи тасвири ботаанӣ ва истифода аз ҳуҷҷатҳо хислатҳои муҳими қаҳрамонро тасвир карда, эътимоди хонандаро ба воқеияти сарнавишти Саидхоҷа афзудаанд. Намоёнгари шахсият дар ин ҳол, пеш аз ҳама, ғайриҷамъияти иҷтимоии қаҳрамон аст. Вале муаллифон ба ин қаноат накарда, олами моддию маишӣ, зиндагии ҳаррӯзаи қаҳрамон, дилбастагҳои вай ба қору зиндагӣ ва сарнавишту шахсияти инсонҳои дигарро низ бо қамолӣ диққат тасвир кардаанд ва ба ин васила ба хислати шахсияти аслии асар равшанӣ бахшидаанд.

Дар насри ҳуҷҷатии тоҷикӣ Ҳилолиён Аскар ҳамроҳ бо Амичон Шукӯҳӣ бо таълифи романи “Печутоби роҳҳо” концепсияи шинохти шахсиятро бо усули дар матни

воқеиятҳо нишон додани хусусиятҳои хоси хислати шахсият ва маҷмӯи вазъиятҳоеро, ки ин хислатҳо зоҳир мешаванд такмил бахшида, амалу кирдори воқеии шахсиятро ба хонанда менамоянд. Муҳимтарин коре, ки муаллифон бо таълифи ин роман анҷом додаанд, нишон додани нақши шахсият дар ҷаҳорҷӯби вазъиятҳои иҷтимоӣ мебошад, ки мавқеи шахсиятро ҳамчун субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ дар қолаби ҳодисаҳои вазъиятҳои иҷтимоӣ мушаххас месозад. Саидхоҷа бо маҷмӯи хусусиятҳои инсониву иҷтимоӣ, ки фардияти ӯро таъмин кардаанд, ҷеҳраи муаллифиро ҳамчун публицист ва сотсиологӣ ҷомеашинос ба назари хонанда ҷилва медиҳад.

Ин ду асар хусусияти публицистиву бадеӣ дошта, Ҷунонхоҷаев дар он, ба андешаи А. Ҳақимов “чун шахси таърихӣ ва чун образи бадеӣ”(9, 148) ба тасвир омадааст. Очерки “Замини шӯру харбузаи ширин” бошад, асари сирф публицистӣ буда, шахсият василаи меҳварии таблиғии он аст. Ҳилолиён Аскар ин асарро соли 1991 ҷоп карда, дар хотимаи он бо ифтихор нигошта буд: “Одам, хангоме ки пир мешавад, одатан ба ақиб баргашта, ба роҳи тайкардаи зиндагиаш назар мекунад. Чӣ кардаасту чӣ накардааст? Корҳои савобаш кадоманду гуноҳаш кадом? Ман низ аз ҳамсолонам мустасно нестам. Ва агар дар умрам корҳои хайре ба ҷо оварда бошам, яке аз муҳимтарини онҳо навиштани асар дар ҳаққи Саидхоҷа Ҷунонхоҷаев аст, ки бо тамоми буду вучудааш дӯстдору ғамхори валинеъматӣ башар – барзгар буд”(3, 27).

Охири асари Ҳилолиён Аскар на фақат шахсияти Саидхоҷа Ҷунонхоҷаевро бозгӯ намекунад, балки мо дар ин асар “бо қатори ҷеҳраҳои намоёндоғони гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ”(7, 217) во меҳурем. Дармеёбем, ки сарнавишти ҳуди муаллиф, ки низ шахсият аст, аз сарнавишти Аминҷон Шукӯҳӣ, Муҳиддин Аминзода, Саидхоҷа Ҷунонхоҷаев ва дигар шахсиятҳои сиёсии он замон ҷудо набудааст. Ӯ дар ин ва баъзе дигар навиштаҳои зерин таъсири сиёсати замон аз баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба хотири тааллуқоти синфиашон ҳимоят намекунад, вале дар тамоми осори публицистиаш “типҳои иҷтимоӣ” меёри шинохт ва арзёбию қадриносии шахсияти инсон аст. Рӯзноманигор ин равиши эҷодиро дар очерки ёдшуда тақвият бахшида, дар боби шахсиятҳои иҷтимоиву фарҳангии мисли ҳудаш, А.Шукӯҳӣ, М.Аминзода, С. Ҷунонхоҷаев ва дигарон ҳарфи бодалел ва охиринашро гуфта тавонистааст. Хонанда аз талашҳо ва фидокориҳои ӯву Шукӯҳӣ барин шахсиятҳо барои ба таври ҷомеа офаридани ҷеҳраи иҷтимоӣ ва нотакрори Саидхоҷа Ҷунонхоҷаев, ки ифодакунандаи манфиатҳои ҷомеаи он рӯзгор буданд огоҳ гардида, мутаваҷҷеҳи хусусиятҳои навъии (типӣ) шахсияти онҳо мешавад. Дар очерк усуле ироа шудааст, ки ба воситаи он публицист ҳамчун иҷтимоӣшинос амал карда, хусусиятҳои иҷтимоиву типӣ ва моҳияти амалу кирдори шахсиятро ошкор менамояд ва ба ин тартиб нақши айнии шахсиятро дар ҳаёти иҷтимоӣ нишон медиҳад.

Дар тарзи нигоҳи Ҳилолиён Аскар шароити мушаххаси зиндагӣ ва моҳияти амалу кирдори ҷеҳраҳои иҷтимоиву фарҳангӣ шеваи хоси шахсиятпардозиро матраҳ кардааст, ки чанд мушоҳидаро дар замина баён медорем.

Рӯзноманигор барои шахсиятпардозӣ асосан аз шеваҳои зер истифода кардааст. Нахуст ироаи сарҳади шахсиятҳо бо истифода аз шарҳу тавзеҳи мустақим. Истифодаи ҳамин усулро мо дар очеркҳои “Духтур ва аҷал”, “Дасти сабуки Мушарраф”, “Аз Адрасмон то Алмаато” (бо ҳамкаламӣ А.Воситзода), “Орзу ҷомеаи амал мепӯшад”, “Ҷӯянда-ёбанда” ва ғайра мушоҳида мекунем. Муаллиф бо шарҳ ва таҳлил рафтору аъмол ва афкори шахсиятҳои осорашро ба хонанда муаррифӣ мекунад ё аз нигоҳи

фардии худаш хусусиятҳо ва хислатҳои шахсиятҳои дигарро тавзеҳ дода, аъмоли онҳоро мавриди тафсир ва таъбир қарор медиҳад.

Ироаи сарехи шахсияти очерки “Дасти сабуки Мушаррафа”-Мушаррафа Ҳасанова баста ба хусусияти шахсии ровӣ ё худ вижагиҳои ҳунарии рӯзноманигори огоҳ аст, ки аз воқеияти сарнавишти қаҳрамонаш ва пасту баландиҳои зиндагии ӯ огоҳии комил дорад. Муаллиф чузбӣ ва тафсилоти сарнавишти шахсияти очеркашро муфассал тафсир ва таъбир карда, хонандаро бо пасту баландиҳои зиндагии духтури ҳунарманд ва падараш, ки аз аввалин рӯзноманигорони тоҷик буда “нахустин газетаро дар Ленинобод (Хучанди имрӯза) асос гузошт, солҳо муҳаррири газетаи “Овози тоҷик”, ҷонишини Вазири маорифи республика буд” (8, 15), ошно месозад ва аъмолу кирдори қаҳрамонро хонанда ба василаи ташреҳ ва тафсири муаллиф мешиносад, на аз амал ва кирдораш дар бархӯрд бо ҳақодиси сарнавишташ ва масоили иҷтимоиву ахлоқии муҳит.

Ҳилолиён Аскар тариқи амали шахсият бо каме шарҳу тафсир ё бидуни он сарнавишти қаҳрамононашро мучассам сохтааст, ки шеваи дуҷуми ироаи шахсият аз ҷониби ӯст. Дар очерки “Духтур ва аҷал” муаллиф ҳамин шеvaro истифода карда, бо равиши намоишӣ аъмол ва рафтори шахсиятҳоро ба хонанда мешиносонад, ки дар бештарини ҳолатҳо рафтор ва гуфтори қаҳрамон баёнгари ҳайсиати шахсияти инсонии ӯст. Масалан, суҳбати батафсили кампир бо рӯзноманигор ва хоҳиши ӯ оид ба он ки дар бораи духтур нависад, хонандаро ғайримустақим аз хӯю хислати кампири хурофотпараст ва чараёни зиндагиву фаъолияти Камол Баротович Охунов-шахсияти аслии очерк, ки ҳамчун табиби ҳозик ба муҳити иҷтимоиву ахлоқӣ таъсири бафайз дорад, бохабар месозад. Бештарини қисматҳои очерк дар заминаи гуфтугӯи қаҳрамону ашхоси дигар ва ё онҳое, ки дар бораи духтур, сифатҳои инсонӣ ва касбии ӯ андеша рондаанд, шакл гирифта, муаллиф бо ҳамин усул хонандаро бо саҳнаҳои фаъолият ва аъмолу кирдори шахсияти асар ошно мекунад. Хонанда чун тамошобини театр сарнавишти пурвоқеаи қаҳрамон, ҳодисаҳоеро, ки ӯ дар тӯли фаъолияташ бо онҳо рӯбарӯ шудааст, бархӯрдаш бо гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, пасту баландиҳои рӯзгор ва ғайраро гӯйё бо чашми худ дида, ба ин ё он тарз сари масъалаҳо, ки муаллиф ба миён гузоштааст, меандешад ва худро бетараф намегирад. Ё бо муаллиф ҳамфикр аст ё муҳолиф. Дар саҳнаҳои муколамавие, ки бештарин қисматҳои очерк аз онҳо таркиб ёфта ва “мазмунӣ асосии очеркро ташкил медиҳанд, мушкилоти аз рӯи моҳият, табиат ва шакл печидатарин дар суҳбат бо хонанда равшан ва фаҳмо мегардад” (6, 351).

Ҳилолиён Аскар бо ҳамин усули писандидааш моро ба ҷаҳони андешаҳои худ ворид сохта, бо тағйир ва таҳаввули воқеияти сарнавишти шахсияти аслии очерк ва одамони дигар ошно месозад ва ба ин васила мулоҳизоти ҳудашро низ нисбат ба моҳияти воқеиятҳову сарнавиштҳо баён медорад. Ба ин тартиб, аз саҳифаҳои очеркҳои муаллиф на фақат чехраҳои шахсиятҳои муҳим ва таъсиргузор берун меоянд, балки хонанда бо сурату сирати рӯзноманигори огоҳу ҷӯё ва ба ормонҳои созандаи инсонӣ содиқ, инсонӣ андешаманде, ки ба муҳокимарониҳои насанҷида гароиш надорад, ошно мешавад.

Чунон ки ишора шуд, дар очерки “Духтур ва аҷал” рӯзноманигор бештар аз шеваи ироаи шахсият аз тариқи амали шахсият бо каме шарҳу тафсир ё бидуни он кор гирифтааст, ки намоишномаи гӯёву пӯёро аз сарнавишти қаҳрамонаш пеши назар меоварад. Ин шева дар дасти рӯзноманигор на фақат василаи офаридани

шахсият дар матни воқеияти публицистӣ аст, балки ҳадафи пешакӣ таъиншудаи иҷтимоиву маънавӣ низ дорад. Барои ӯ дар аксари навиштаҳояш аъмол ва кирдори инсон ҳадафи муайян дорад ва моҳияти шахсиятро ифода мекунад. Табиист, ки аз ҳамин мавқеъ мо бояд арзиши осори ин рӯзноманигорро муайян кунем. Ин меъёр ба тамоми осори инсонӣ, хоҳ косибиву хоҳ саноативу хоҳ ҳунари, марбут мешавад.

Дар огози очерки ёдшуда муколамаи духтур бо яке аз шахсиятҳои очерк – пиразане, ки анқариб “урфу одатҳои кӯхнаро” (2, 160) меъёри зиндагиаш қарор дода, метавонист фочеаеро ба сари хонаводааш биоварад, тасвир шудааст. Асоситарин ҳадафи ин муколама “интишор додани андешаҳои илмӣ дар чома, тасаввуроти назарӣ оид ба амалқард ва инкишофи “ҷисми иҷтимоӣ”, дарки қонуниятҳои айни, ки дар асоси онҳо метавон гуногунрангии ҳаводиси имрӯзро шарҳ дод” (7,75), мебошад. Ҳадафи ниҳони муаллиф бошад, шаклдиҳии ҷаҳонбинии илмӣ ва решакан қардани хурофот дар чома аст. Инак, поре аз очерк:

“Рӯзе ногаҳон дар остонаи дарамон машинае омада истод. Давида баромадам. Духтурҳо будаанд. Ҳайрон шудам, ки касалии арӯси маро аз кучо донистаанд.

-Шумо бемор доред?-пурсид аз ман духтуре, ки синну солаш ба шаст наздик шуда буд.

-Дорам, додарам. Аммо...шумо...,-намедонам чӣ гӯям, ки духтур гапамро буриду гуфт:

“Ҳайфи шумо не? Арӯсатонро куштани ҳастед? Охир мо барои муолиҷаамон аз шумо пул намепурсем. Мисли табибҳои кӯхна беморонро хонасалот намекунем. Чаро шоҳроҳро монда ба тарафи ҷарӣ меравед?”

Гири кардам. Тавба намудам. Тавалло кардам, ки ҷони келинамро халос кунад...

Ба хона даромада дид. Гирифта ба таваллудхона бурд...

“-Агар ба таваллудхона намеовардед, мемурад!”-гуфтанд ба ман ҳамшираҳои шафқат дар вақти ҷавоб додани арӯсам.

-Шумо мехоҳед мо ин ҳодисаро нависем?-пурсидам пас аз тамом шудани нақли пиразан.

-Не, ин ҳодисаро не, саросемавор ҷавоб дод пиразан,-дар тамоми маҳалла беобрӯ шудам, кам, ки дар дигар ҷойҳо ҳам беобрӯ қардани ҳастед?

-Пас, аз мо чӣ мехоҳед?

-Мехостам дар бораи духтуре, ки ба хонаи мо омада, арӯсамро начот дод, нависед. Охир, фақат вай ҷони келину набераи маро халос қардааст! Ин хел одамҳоро таъриф накарда, киро таъриф мекунед?” (2, 161-162).

Ба ин тартиб, метавон хулоса қард, ки шахсияти қаҳрамони ин ва очеркҳои дигари муаллиф, аз ҷумла “Аз Адрасмон то Алмаато”, “Муҳаббати касбу қор”, “Ҷӯянда-ёбанда”, “Плаши сабз” ва ғайра воқеиятҳоеро аз сарнавишти инсонҳои касбу қори гуногун қисса мекунанд, ки ҳадафи такмили сохтори иҷтимоӣ ва фарҳангии чома ва шаклдиҳии ҷаҳонбинии солими илмиро доранд. Чехраи иҷтимоӣ ва таъминии шахсиятро дар ин гуна осори Ҳилолиён Аскар, таҳлил ва арзёбии ҳодисаҳои муҳити иҷтимоиву фарҳангӣ ва амалу кирдори фардҳои мушаххас муайян қарда, натиҷаи он мундариҷаи таблиғотро ташкил медиҳад. Ба ифодаи дақиқтар, шахсият дар матни воқеияти айнии публицистӣ, ки муаллиф ба тасвир гирифтааст, пеш аз ҳама, вазифаи таблиғотии илмиву назариро бар дӯш дошта, ҳамчун ҳадафи вичдонии муаллиф барои шарҳи воқеиятҳо ва аъмолу кирдори шахсиятҳо пеш омадааст ва симои соҳибашро ҳамчун публицисти ҳолшинос ва ормонгаро ба назар менамояд.

Тачрибаи эҷодии Ҳилолиён Аскар дар заминаи инъикоси нақш ва ҷойгоҳи шахсият аз тариқи фаъолиятҳои иҷтимоиву фарҳангии он, ки арзиши таблиғотӣ ва ибратпазирӣ дошту дорад, саҳми ин рӯзноманигор ва нависандаро дар масъалаи истифода аз нақши назарияи шахсият ва моҳияти қорбасти он дар амалияи фаъолияти публицитӣ ба сароҳат нишон медиҳад, ки арзиши фаровони хунари дорад.

Пайнавишт:

1. Аскар, Ҳ. *Дастӣ сабуки Мушаррафа /Ҳилолиён Аскар// Ҳунарварон.-Душанбе: Ирфон, 1964.-С.3-21.*
2. Аскар, Ҳ. *Духтур ва аҷал /Ҳилолиён Аскар // Бо роҳи Ленин.-Душанбе: Ирфон, 1970.-185с.*
3. Аскар, Ҳ. *Замини шӯру харбузаи ширин/Ҳилолиён Аскар.-Ғафуров, 1991.-27с.*
4. Ворошилов, В. В. *Журналистика. Базовый курс. Учебник, 5-е издание / В. В. Ворошилов. –СПб.: Издательство Михайлова В. А., 2006. -640 с.*
5. *Қиссаи ҳикояи Зебо, Шахло, Шифо ва офарандаи онҳо. Мусоҳибаи Пури Чаҳонгир бо Ҳилолиён Аскар/Адабиёт ва санъат.-1991.-20-уми июн.*
6. Лессинг, Г.Э. *Гамбургская драматургия / Г. Э. Лессинг.-М.,1966.-180 с.*
7. Прохоров, Е.П. *Публицист и действительность/Е.П.Прохоров.-Издательство Московского университета,1973. – 317 с.*
8. Рубинштейн, С. Л. *Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн.-Москва: Учпедгиз, 1966. - 690 с.*
9. Ҳакимов, А. *Дар қаламрави сухан/Аскар Ҳакимов.-Душанбе: Ирфон, 1982.-224с.*

Reference Literature:

1. Askar H. *The Light Hand of Musharraf // Hiloliyon Askar. – Mastership. – Dushanbe: Cognition, 1964. – pp. 3 – 21.*
2. Askar, H. *Doctor and Death // Hiloliyon Askar. By the Way of Lenin. – Dushanbe: Cognition, 1970. – 185 pp.*
3. Askar, H. *Saline Soil and Sweet Melon. // Hiloliyon Askar. – Gafurov, 1991. – 27 pp.*
4. Voroshilov V.V. *Journalism. Base Course. Manual, the 5-th edition // V.V. Voroshilov. – SPb: Publishing-house by Mikhaylov V.A., 2006. – 640 pp.*
5. *The Story about Zebo, Shakhlo, Shifo and their Creators. Conversation between Musohiba Puri, Djahongir and Hiloliyon Askar // Literature and Art. 1991, 20 June.*
6. Lessing G.E. *Hamburg Dramaturgy // G.E. Lessing. – Moscow, 1966. – 180 pp.*
7. Prohorov Ye. P. *Publicist and Reality // Ye.P. Prohorov. Moscow University Publishing house, 1973. – 317 pp.*
8. Rubinstein S.L. *The Grounds of General Psychology // S.L. Rubinstein. – Moscow: Educational-Pedagogical Publishing-House, 1966. – 690 pp.*
9. Hakimov A. *On the Territory of World // Askar Hakimov. – Dushanbe: Cognition, 1982. – 224 pp.*

10 02 00 ЗАБОНШИНОСИ
10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ
10 02 00 LINGUISTICS

**10 02 20 СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ, ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ И
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

10 02 20 COMPARATIVE, HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

УДК 80
ББК 81.2-7

**ВОСИТАҶОИ ЭКСПЛИСИТИИ
ИФОДАИ МУНОСИБАТҶОИ
САБАБУ НАТИҶА ДАР ЗАБОНҶОИ
АНГЛИСИ ВА ТОЧИКИ**

Юсупова Манзураҷон Ибрагимҷоновна,
н.и.филол., дотсенти кафедраи тарҷума ва
грамматикаи забони англисии МДТ “ДДХ ба
номи акад. Б. Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ЭКСПЛИЦИТНЫЕ СРЕДСТВА
ВЫРАЖЕНИЯ ПРИЧИННО-
СЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ
ЯЗЫКАХ**

Юсупова Манзурадҷон Ибрагимдҷановна,
к.филол.н., доцент кафедри перевода и
грамматики факультета иностранных языков
ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

**EXPLICIT MEANS OF EXPRESSIONS
OF THE RELATION OF CAUSE AND
SEQUENCE IN ENGLISH AND TAJIK
LANGUAGES**

Yusupova Manzurajon Ibragimjonovna,
Candidate of Philological sciences, Associate
Professor of Translation and English Grammar
Department under SEI “KhSU named after
academician B.Gafurov” (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: shahzodakhonum@mail.ru

Калидвожаҳо: воситаҳои эксплицитӣ, гурӯҳи предикативӣ, муносибат, сабаб, натиҷа, пайвандакҳо, пешояндҳо

Дар мақолаи мазкур таҳлили муқоисавии воситаҳои эксплицитии ифодаи сабабу натиҷа дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Муносибати сабабу натиҷа бо роҳи воситаҳои гуногун ифода меёбанд. Дар ҳар ду забон он метавонад тавассути пайвандакҳо ва як қатор пешояндҳо ифода ёбад, ки онҳоро воситаи эксплицитии ифодаи муносибат ба қалам додаанд. Таъкид шудааст, ки пайвандакҳое, ки ба сифати воситаҳои морфологии ифодаи муносибатҳои сабабу натиҷа истифода мешаванд, пайвандакҳои тобеъкунанда ба шумор мераванд. Дар ҳар ду забони муқоисашаванда муносибати сабабу натиҷа ифодаи худро тавассути ҳам ҷумлаҳои сода ва ҳам ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба роҳ монда метавонад.

Ключевые слова: эксплицитные средства, предикативная группа, отношение, причина, следствие, союзы, предлоги.

Проведен сопоставительный анализ эксплицитных средств выражения причинно-следственных отношений в таджикском и английском языках. Причинно-следственные отношения могут выражаться при помощи различных средств. В обоих языках в качестве явных средств, которые называются эксплицитными, выступают союзы и предлоги. Утверждается, что союзы, используемые как морфологические средства выражения причинно-следственных отношений, являются подчинительными союзами. Кроме того, в сопоставляемых языках причинно-следственные отношения обнаруживаются в структуре простых и сложноподчинённых предложений.

Key words: *explicit means, predicative group, relations, cause, sequence, conjunctions, prepositions*

In her article the author canvasses the comparative analysis dealing with explicit means of expressions of cause-effect relations in Tajik and English languages. The formers can be expressed in different ways and by various means. In both languages, conjunctions and prepositions appear as explicit means, which are called explicit. It is emphasized that conjunctions used as morphological means of expressing cause-effect relations are subordinate ones. Into the bargain, in correlated languages the relation of cause and sequence reveals itself in simple and complex sentences.

Муаммои муносибатҳои сабабу натиҷа яке аз зухуроти бисёрҷабҳаи фалсафа ва забоншиносӣ ба шумор меравад. Дар ин зухурот асосҳои онтологӣ, мантиқӣ ва забонӣ ба назар мерасанд. Ҷанбаи онтологӣ бо он асоснок карда мешавад, ки муносибати мазкур бо ҳамгирии ду предмет ё ҳолат, ё ин ки ду гурӯҳи субъёкта, ки дар лаҳзаҳои гуногуни ҳақиқати объективӣ ба ҳам алоқаманд мегардад, ифода меёбад. Як предмет (падида) ё гурӯҳи предметҳо (падидаҳо) бо предмет ё предметҳои дигар ба ҳам алоқаманд гардида, сабабгори пайдоиши ҳодисаи дигар мегарданд. Дар натиҷа субъёктаи дуум ба объект табдил меёбад, ки ягон ҳолат ва шароитро ба даст овардааст. Ин нишон медиҳад, ки падидаи мазкур ду тараф дорад: яке сабаб, дигар ваҷҳи сабаб аст.

Аз нуқтаи назари мантиқӣ падидаи мазкур ташкилёбии ду тасдиқ (пешниҳод)-ро дар таффақури инсон дар назар дорад, ки дар зерин таъсири ду предмет ё ҳақиқати объективӣ ба миён меояд. Яке аз он сабабро ва дигар натиҷаро дар бар мегирад.

Дар забон ин муносибатҳо роҳҳои гуногуни ифодаро доранд. Онҳо метавонанд аз созмонҳои гуногун оғоз ёфта, то ба ҷумлаҳои мураккаб расанд.

Дар мақолаи мазкур сухан дар бораи воситаҳои эксплицитии ифодаи муносибатҳои сабабу натиҷа дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ меравад.

Муносибати сабабу натиҷа дар забон наметавон тавассути ду ё се ҷумла ифода кард, зеро ин муносибат баҳамии ду ҳодиса – сабаб ва натиҷа дар назар дорад. Роҳи воситаҳои ифода ва мазмуни ин муносибатро ба назар гирифта метавон ба ҳулоса омад, ки гуфтор аз ду муносибат иборат аст, ки яке бояд ба сабаб ва дигар ба натиҷаи он ишора кунад. Мисолҳои забонӣ ба он далолат мекунад, ки дар бисёр ҳолатҳо ин ду мафҳум (сабаб, натиҷа) бо ду сохтори предикативӣ пешбарӣ карда мешаванд. Ҳамрадиф бо ин созмонҳои забонӣ ба назар мерасанд, ки аз воҳиди ягонаи предикативӣ иборат ҳастанд ва дар як вақт ҳам аз сабаб ва ҳам аз натиҷа хабар медиҳад.

Дар ҳолати сохтори полипредикативӣ ва монопредикативӣ воситаҳои махсуси забонӣ мавҷуд ҳастанд, ки муносибатҳои сабабу натиҷа қайд мекунанд, яъне

тавассути онҳо таркиби лексикии сохтори гуногуни предикативӣ ба як сохтори ягона, ки муносибати зикршударо ифода мекунад, муттаҳид мегарданд. Ин воситаҳо, ки воситаи эксплицитӣ унвон гирифтаанд, метавонанд тавассути воҳидҳои гуногуни забон ифода ёбанд:

1) Воситаҳои морфологӣ: сифати феълии 1 чун пайвандак ва як қатор пешояндҳо, ки дар ҷараёни тадилшавӣ ба пайвандак мебошанд.

2) Воситаҳои лексикӣ, ки ба он коннекторҳои зарфӣ ва субстантивӣ дохил мешаванд.

Воситаҳои ифодаи морфологии муносибатҳои сабабу натиҷа дар забонҳои муқоисашаванда пеш аз ҳама пайвандакҳо ба шумор мераванд. Ба сифати воситаҳои ифодаи морфологии муносибатҳои сабабу натиҷа асосан пайвандакҳои тобеъкунанда хизмат мекунад. Яке аз пайвандакҳои сермаҳсули забони англисӣ, ки бо мақсади ифодаи муносибатҳои сабабу натиҷа истифода бурда мешавад ин «*because*» ба шумор меравад.

Дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои зерин барои ифодаи маъноии сабабу натиҷа қорбаст карда мешаванд: *-зеро, зеро ки, чунки, бинобар он (ин) ки, аз он (ин) сабаб ки, ба сабаби он (ин) ки, барои он ки, азбаски* ва ғ. [3, с.17].

Бевосита ба мисолҳо рӯй меорем.

It would be a great chance for him, because he's very proud (12, p.82) - Ин барои ӯ имконияти бузург ҳоҳад буд, зеро вай аз он хеле мефахрад.

I learned English, because Cyprus belongs to the English (9, p.20) - Ман забони англисиро омӯхтам, чунки Кипр ба англисҳо тааллуқ дорад.

Чӣ хеле ки аз мисолҳо бармеояд, пайвандакҳои *because* ва муодилҳои тоҷикии он байни ду воҳидҳои предикативӣ ҷойгир шудаанд ва мутаносибан гурӯҳи предикативии яқум натиҷа ва дуум сабабро ифода карда истодааст. Бояд қайд кард, ки аз рӯи мавқеи ҷойгиршавиашон байни пайвандакҳои номбаршуда дар байни ин ду забон ҳолатҳои изоморфӣ ба назар мерасанд. Дар ин ҷо ин пайвандакҳои зерин сабаби бевоситаро ифода мекунад, ки билохир натиҷаи амал ба вучуд омадааст. Ба ғайр аз ин пайвандакҳои мазкур боз ду вазифаи дигарро адо менамоянд. Вазифаи яқум асосноккунӣ ва дуум фаҳмондадиҳӣ мебошад. Барои исботи гуфтаҳои мисолҳои зеринро меорем:

We will need to do it twice, because we are without man (9, p.65). - Ба мо зарур меояд, ки ин корро ду бор иҷро намоем, зеро мо ёвар надорем. (вазифаи асосноккунӣ)

Аз ҳамон вақт инчониб гандум ба хубӣ ва хушмазагӣ машхур шуд, зеро ки тухмаш аз биҳишт омада буд (7, с.44). - *From that day on the wheat became famous by its taste, because its seed was brought from the paradise*, (вазифаи фаҳмондадиҳӣ)

Бояд қайд кард, ки дар забони англисӣ ҷавоб ба саволи махсус, ки бо *why* ифода ёфтааст, тавассути пайвандакҳои *because* амалӣ мегардад. Ин гуна ҷумлаҳо низ муносибати мазкурро нишон медиҳанд. Мисол:

1. *Why exclaimed June? Because he's the only man who's giving us the old values he's re-discovered them* (12, p.29). - Чаро хитоб кард Чюн? Барои он ки ӯ ягона одамест, ки ба мо арзишҳои қадимро дарёфт кардашро ҳадя намуда истодааст.

2. *"Why can't they come to an agreement?" "Because they've got to save face"* (12, p.33). - Чаро онҳо бо мувофиқа омада наметавонанд? - Барои он ки онҳо бояд обрӯю эътиборашонро нигоҳдоранд.

Чӣ хеле ки аз тарҷумаи ҷумлаҳои англисӣ дида мешавад муодили *why* дар забони тоҷикӣ «*чаро*» аст, вале *because* ба забони тоҷикӣ «*барои он ки*» тарҷума

мешавад. Дар ҳолати иваз кардани «*барои он ки*» ба «*зеро ё чунки*» тобиши гуфтории тавсиф гум мешавад.

Дар ҷумлаҳои муракаби тобеъ, ки муносибати сабабу натиҷаро ифода мекунанд, тартиби ҷапкаи ҷойгиршавии ҷузъҳои предикативӣ ба назар мерасанд. Дар ин ҳолат ҷумлаи муракаби тобеъ бо ҷумлаи пайрав бо пайвандаки *because* оғоз меёбад:

And because their moods were so brisk and passionate, they were often prone to risk on the nearest object (11, p.82). - Азбаски таъшон хеле болидаву самимӣ буд, онҳо доимо бо ҳар чизи майда-чӯйда бочуръатона муносибат мекарданд.

Пайвандаки *since* дар ҷумлаҳои мураккаб вазифаҳои гуногунро иҷро менамоянд. Дар вақти истифодаи он ба сифати пайвандаки ифодакунандаи сабаб байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав маъноӣ тазодди зуҳур мегардад. Муқоиса байни ду воҳиди предикативӣ характери муваққатӣ дорад, яъне як амал, ки сабаби ба вуқӯъ пайвастанӣ амали дигар мегардад, пештар ба вуқӯъ пайваस्ताст ва он натиҷаи амали аввала аст. Ҷумлаи пайрав, ки тавассути пайвандаки *since* ифода меёбад, мустақилияти муайяни худро дорад.

Мисол: *I could trust him in one point, since in that our interests jumped together* (8, c.126). - Ман фақат дар як хусус ба Гендс бовар карда метавонистам, чунки дар ин бора ниятҳои мо ба ҳам мувофиқ меомаданд. *They could not ask him to attend any meetings save on Sunday, and not even then, since he was supposed to work Sunday afternoons and evenings* (8, p. 143). - Онҳо наметавонистанд ўро барои иштирок дар воҳӯриҳо таклиф намоянд ба истисноӣ рӯзи якшанбе ва ҳатто он рӯз ҳам, зеро ў мебоист баъди нимирузӣ ва бегоҳҳои рӯзи якшанбе кор кунад.

Дар ин ҷо пайвандаки *since* мазмуни сабаби ҳатмӣ ва заруриро нишон дода истодааст. Ба ғайр аз ин дар ҷумлаҳои боло маъноӣ пайдарпайии муваққатии ду амал хис карда мешавад, яъне амали дуюм пеш аз аз амали якум меояд. Ҷӣ хеле ки аз тарҷумаи ҷумлаи мураккаби тобеи забони англисӣ ба забони тоҷикӣ аён гашт пайвандаки *since* ба забони тоҷикӣ тавассути ду пайвандак тарҷума карда мешавад: *чунки ва зеро*.

Пайвандакҳои тоҷикии *чунки* ва *зеро* дар ин ҷумлаҳо ба сабабҳои муайян ишора мекунанд.

И.В.Кузнетсова тобиши иловагии маъноӣ пайвандаки *since* –ро мушоҳида карда гуфтааст: «Барои тасвири сохтори семантикии пайвандаки *since* бояд мафҳуми «сабаби шартӣ»-ро ворид кард, яъне шартӣ иловагӣ, ки сабабгори бавҷудорӣ сабаби асосӣ мегардад, вале худ сабабгори натиҷа нест. Ин дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла ҷойгир шудааст, руҳ медиҳад» [2, с. 152].

Мисолҳои забонӣ собит карданд, ки дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки бо пайвандаки *since* ифода ёфтаанд, пайвандакҳои пайвастанандаи *but* ё *and* меистанд.

Мисол: *But, since this at that time did not seem to interfere with his meeting Roberta Christmas night at night, he merely gave himself over to extreme rejoicing in regard to it all now, and at last he was* (11, p.201).

Дар ин ҳолатҳо ҷумлаи пайрав аз сабаби муайян хабар медиҳад, ки он аз пайвандаки пайвастанандаи хилофии *but* аён мегардад.

М.Бунге роҷеъ ба пайвандаки *for* чунин навиштааст: «Пайвандаки *for* ба қатори пайвандакҳои куҳантарини забони англисӣ дохил мешавад. Он ҳамроҳи ҷонишинҳои *that* дар шакли *for that* истифода бурда шуда, ба забони тоҷикӣ «*барои он*» тарҷума карда мешавад ва ба сифати пайвандак хизмат мекунад. Пайвандаки мазкур, ки бо

мурури вақт шакли *for- ро* мегирад, ҳам чун пайвандаки пайваस्तкунанда ва ҳам пайвандаки тобеъкунанда ифода меёбад” [1, с.243].

Чумлаи мураккабе, ки бо пайвандаки *for* ифода ёфтааст на барои кушода додан ё асосноккунии фикри аввал, балки чун сабабгори аслии амал баромад мекунад, ки ба воситаи хабари сарчумла ифода ёфтааст.

Мисол: "... I cannot call him Josish for the name is insupportable to me..." (10, p.76) - Ман наметавонам ӯро Ҷозиш гӯям, зеро ин ном ба ман маъқул нест.

Дар ин ҳолат *for* ба забони тоҷикӣ тавассути пайвандакҳои *зеро* ё *барои он ки* тарҷума мешавад.

Бояд зикр карда, ки боз як қатор пайвандакҳои ҳастанд, ки ба сифати воситаи алоқа камтар истифода бурда мешаванд. Ба ин гурӯҳ пайвандакҳои зерин дохил мешаванд: *as much as, where as, now (that) ва ғ.*

Яке аз пайвандакҳои, ки сабабро ифода мекунад дар забони тоҷикӣ калимаи «чун» ба шумор меравад. Ин пайвандак бештар дар назм истифода мешавад ва он шакли кӯтоҳи «чу»-ро низ дорад. Он пеш аз сарчумла меистад.

1. *Вай, чун писар надошт, маро писарам мегуфт* (6, с.19) - *As he had no son, he called me his son.*

2. *Чун ту дар гурбат наҷфтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо* (*Сайдои Насафӣ*) - *As you haven't come into grief yet, how can you feel our state?*

Дар мисоли аввал "чун" дар байни аъзои сарчумла ҷой гирифтааст, яъне баъд аз мубтадо ва дар мисоли дуюм бошад он дар аввали чумлаи пайрав истодааст. Дар чумлаи якум чумлаи пайрав аломати тавсифӣ дорад, вале дар ҳолати дуюм «чун» вазифаи рематикиро адо карда истодааст.

Чӣ хеле ки аз тарҷумаҳо бармеояд пайвандаки «чун» - и забони тоҷикӣ ба забони англисӣ ҳамчун пайвандаки «*as*» тарҷума мешавад. Дар ҳолати тарҷумаи «чун» ҳамчун «*as*» чумлаи пайрав функцияи тематикиро адо мекунад. Ҳолатҳои низ ба назар мерасанд, ки «чун» тавассути пайвандаки *because* тарҷума мешавад ва, дар ин маврид, чумлаи пайрав вазифаи рематикиро дорад.

Дар забони тоҷикӣ ба сифати пайвандаки сабаб метавонад «*модом ки*» ё ин ки муодили он «*модоме ки*» хизмат кунад.

Мисол: ...модом ки шумо мехоҳед ҳақиқатро донед, ман ба шумо ҳақиқатро мегӯям (4, с. 78). - *As you want to know the real situation, I shall tell you the truth.*

Дар мисоли мазкур гӯяндаро шароити муайян водор кардааст, ки ҳақиқатро изҳор кунад. Дар ин вақт чумлаи пайрав пеш аз сарчумла ҷойгир мешавад ва пайвандаки тоҷикии «*модом ки*» ба забони англисӣ тавассути пайвандаки сабаб «*as*» тарҷума карда мешавад. Дар ин ҳолат дар тарҷумаи англисӣ тобиши семантики вазъияти муайян, ки сабабгори амали дигар аст, ба назар мерасад.

Ба сифати пайвандаки сабаб созмони «*аз он ки*» ё муодили он «*аз ин ки*» низ баромад карда, ба сарчашмаи сабаб ишора менамояд. Он метавонад ё дар аввали чумлаи мураккаби тобеъ ё баъд аз сарчумла истифода бурда шавад.

Мисол: *Аз он ки нусхаҳои хаттии рисола («Си фасл»- и Насридини Тӯсӣ) дар олам, махсусан дар Осиёи Марказӣ ва Эрон, хеле зиёд аст, он дар байни ҳаводорони ин илм (илми дақиқ) маҳбубияти хоше доштааст* (5, с. 9). - *For the reason that written copies of the work (Nasriddin Tusy's «Si fasl») are spread all over the world, especially in Central Asia and Persia, it is very popular among the specialists of this branch of science.*

Дар ин мисол пайвандаки «аз он ки» ба сарчашмаи сабаб ишора дорад. Ба забони англисӣ бо ёрии калимаи пайваस्तкунанда *for the reason that*, ки низ ба сарчашмаи сабаби амали иҷрошуда ишора мекунад, тарҷума шудааст.

Воситаҳои дигари морфологии муносибати сабабу натиҷа метавонанд як қатор пешояндҳо бошанд. Чӣ хеле ки ба ҳамагон маълум аст, пешоянд ҳамчун ҳиссаи номустақили нутқ барои ифодаи муносибатҳои гуногун байни ду ашё, байни ашё ва ҳодиса, ашё ва амал хизмат мекунад. Пешоянд алоқаи дутарафа, яъне алоқаи маъноӣ ҳам бо калимаи то ҳудаш ва ҳам баъд аз ҳудашро дорад.

Пешояндҳо ҳам дар забони англисӣ ва ҳам тоҷикӣ дар қатори муносибатҳои ғайрифавқӣ, темпоралӣ ва мақсаднок метавонанд барои ифодаи муносибати сабабу натиҷа хизмат кунанд. Дар ин ҳолат пешоянд на алоқаи байни предметҳо, мафҳум ё амалро, балки байни тасдиқ (пешниҳод), ки инъикоси ду ҳодисаро дар тафаккури инсон дар назар дорад, муқарар мекунад. Онҳо *сабаб* ва *натиҷа* ҳастанд.

Мисол: *No one would make a move because of their faces* (11, p.17).

Дар забони англисӣ созмони «*because of their face*» сабабро ифода карда истодааст ва воҳиди предикативии «*No one would make a move*» бошад мазмуни натиҷаро дорад. Созмони «*because of their face*» дар намуни кушод бояд ин хел мешуд: «*their faces were strange ё their faces were frightful*».

Дар натиҷа ҷумлаи мазкур шакли зеринро дошта метавонист: «*No one would make a move because their faces were frightful*».

Ҷумлаи додашударо ба забони тоҷикӣ метавон бо ду роҳ тарҷума кард:

1. Аз сабаби афту андомашон касе ба ҷунбидан ҷуръат намекард.
2. Азбаски афту андомашон ваҳмангез буд, касе ба ҷунбидан ҷуръат намекард.

Аз тарҷумаи тоҷикӣ бармеояд, ки дар варианти якуми тарҷума сабаб тавассути созмони таркибӣ «*аз сабаби афту андомашон*» пӯшида ифода ёфтааст ва натиҷа тавассути созмони предикативияти (хабарияти) комил амалӣ гардидааст.

Дар варианти дуюми тарҷума ҳам сабаб ва ҳам натиҷа тавассути воҳидҳои мустақили предикативӣ дарк карда мешавад.

Хулоса, дар ҳар ду забони муқоисашаванда муносибати сабабу натиҷа ифодаи худро тавассути ҳам ҷумлаҳои сода ва ҳам ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба роҳ монда метавонад. Барои тасдиқи ин фикр ба мисоли забони тоҷикӣ рӯ меорем:

1. *Ҳама аз рақсу суруду санъати ӯ ба шавқ, омада буданд* (6, с. 218).

Ҷумлаи мазкур ду фикрро тасдиқ мекунад: 1) *ҳама ба шавқ омада буданд* ва 2) *ӯ лаёқати худро тавассути рақсу суруд нишон дод*.

Тасдиқи дуум дар забон ифодаи пӯшидаи предикативии худро ёфтааст. Агар ҷумлаи мазкурро ба созмони комили предикативӣ табдил диҳем, он бояд сохти зеринро дошта бошад:

2. Азбаски ӯ санъати худро бо рақсу сурудаш намоиш дод, аз ин ҳама ба шавқ омаданд.

Дар ҷумлаи мураккаби тобеи мазкур гурӯҳи предикативии якум сабаб ва гурӯҳи предикативии дуум натиҷаро ифода менамояд. Ин ҷумлаи забони тоҷикиро ба забони англисӣ метавон чунин тарҷума кард:

1. Everybody was astonished of her singing and dancing.
2. As she displayed a good art of singing and dancing, everybody was astonished.

Чӣ хеле ки мебинем дар шакли пӯшида «*of her singing and dancing*» сабаб ва «*everybody was astonished*» натиҷаро ифода карда истодааст. Дар гунаи кушода аввал

воҳиди предикативӣ омадааст, ки сабабро ифода мекунад ва баъд аз он ҷумлаи сода, ки натиҷаро мефаҳмонад.

Дар забони англисӣ ба сифати пешояндҳое, ки барои ифодаи муносибатҳои сабабу натиҷа хизмат мекунанд пешояндҳои зерин кор фармуда мешаванд: *for, because of, with, by* ва ғ. Дар забони тоҷикӣ бошад вазифаи мазкурро пешояндҳои *барои, аз, аз сабаби, бо* ва ғ. иҷро мекунанд.

Ба мисолҳои забонӣ рӯ меорем:

1. For the life of him he could not tell (9, p. 50).
2. The girl had been left an orphan, by the death of parents (9, p. 244).
3. I got on my feet and nearly fail again with the pain (9, p.15).
4. Take it again, I grant it of my grace (7, p. 125).

Дар мисоли якум муносибаи сабабу натиҷа ба воситаи пешоянди *for* ифода ёфта, созмони таркибӣ-номии «*for the life of him*» сабаб, вале «*he could not tell*» - натиҷаро мефаҳмонад. Ба забони тоҷикӣ ҷумлаи мазкур чунин тарҷума карда мешавад:

1. Барои (бахри) зиндагии ӯ вай наметавонист инро гӯяд.

Дар забони тоҷикӣ низ предикатсияи пӯшида (бахри зиндагии ӯ) сабабро ифода мекунад ва «*вай наметавонист*» инро гӯяд» ба натиҷа ишора дорад.

Дар ҷумлаи дуюм «*by the death of parents*» ба сабаб, вале «*the girl had been left in orphan*» ба натиҷа ишора дорад. Муносибати сабабу натиҷа дар ин ҷо тавассути пешоянди *by* дарк карда мешавад. Ба забони тоҷикӣ ин ҷумла чунин тарҷума карда мешавад:

2. Бинобар фавти волидонаш духтар ятим монд.

Созмони пешниҳодшуда «*бинобар фавти волидонаш*» сабабро ифода карда, «*духтар ятим монд*» ифодагари натиҷа аст.

Дар ҷумлаи сеюм низ муносибати сабабу натиҷа ба туфайли истифодаи пайвандаки *with* ба назар мерасад. Тарҷумаи ҷумлаи мазкурро ба забони тоҷикӣ мебинем:

3. Аз дард ман ба по хестам ва аз нав қариб фурӯ афтадам.

Агар дар забони англисӣ ба сифтаи воҳиди пайваस्तкунанда пешоянди *with* мавқеи асосӣ бозад, дар забони тоҷикӣ ин вазифаро пайвандаки *аз* ба худ қабул мекунад.

Дар мисоли чорум агар созмони таркибии «*of my grace*» сабабро ифода кунад, «*I grant it*» ба натиҷа ишора дорад. Муносибати сабабу натиҷа дар инҷо бо ёрии пешоянди *of* дарк карда мешавад

Дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ муосир баъзе пешояндҳо бо вожаҳои муайяни субстантивӣ ҳамроҳ омада, ба пайвандакҳо мубаддал гаштаанд. Ба ин мисол шуда метавонад таркибҳои англисии «*for the reason that*» бо сабаби он ки, «*on account that*» - аз ҳисоби он ки, «*on the ground that*» - аз ҳисоби он ки, «*due to the fact that*» - аз он сабаб ки, «*from the necessity that*» аз зарурати он ки, «*on the principle that*» - бо он асос ки, «*owing to the fact that*» - аз ҳамон сабаб ки, «*for fear that*»- аз тарси он ки ва ғ.

Ин таркибҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мазмуни созмонии худро гум карда, раванди нави функционалии муносибати сабабу натиҷаро қабул мекунанд. Ин ҳел созмонёбиро наметавон пайвандак номид, зеро зери мафҳуми пайвандак калимаи ёридиҳанда дар назар дошта мешавад. Дар ҳолати мазкур ин созмонёбиҳо калимаи арзёбӣ карда намешаванд. Онҳо аз якҷанд калимаҳо иборат мебошанд ва бинобар ин онҳоро созмонҳои пайваस्तкунанда номидан мақсаднок аст. Ба сифати мисол ҷумлаҳои зерини ду забон оварда мешавад:

1. We spoke in whispers for the fear that we might wake the baby (7, p. 43). - Аз тарси он ки кӯдак бедор нашавад, мо пичиросзанон сӯхбат мекардем.

2. On this occasion the preparations were of a more elaborate nature than usual, owing to the fact that for the past four days Mr. Samuel Griffiths, the husband and father, had been absent... (8, p.157). - Алоқамандона ба он ҳодиса, ки дар тӯли чор рӯзи охир ҷаноби Самуел Гриффитс, шавҳару падар, хозир набуд, бо ин муносибат тайёриҳо аз ҳарвақта дида бештар авҷ гирифта буд.

Дар ҷумлаи якум созмони пайвасткунанда *for the fear that* барои таъсиси алоқа байни ду ҷумлаҳо, ки муносибати сабабу натиҷаро ифода мекунад, хизмат мекунад. Созмони мазкур ба забони тоҷикӣ «аз тарси он ки», тарҷума мешавад. Дар ҷумлаи дуум созмони англисии «*owing to the fact that*» ҷумлаи пайрави сабабро бо сарҷумла пайваст карда истодааст.

Чи хеле, ки дар боло қайд гардида буд, дар забони тоҷикӣ низ таркибҳои пайвасткунанда мавҷуданд, ки барои ифодаи муносибатҳои сабабу натиҷа хизмат мекунанд:

Аз сабаби он ки ин ҷӯй дар замони серобиаши Тезгузар ном деҳаро об меодадаст, ба вай «ҷӯи Тезгузар» ном додаанд (4, с. 52). - For the reason that this brook in its times supplied a settlement under the name Tezguzar with water it was called «the Tezguzar brook».

Ҳоло аз сабаби он ки ба қозихона ҷеғ задашудани худро наметонистанд, аз тарсу воҳима ҳар ду ҳам дер-дер ларзида, ба рӯ ба рӯи тирезаи қозӣ нишастанд. (6, с.81). - As they did not know the reason of their being called to the Judge, they were now shivering of the fear and sitting opposite the window of Judge's office.

Дар мисоли якуми тоҷикӣ созмони пайвасткунанда бо калимаи «аз» алоқаи байни ҷумлаи пайрави сабаб ва дигар ҷумлаи соддаро, ки натиҷаро ифода мекунад, муайян месозад. Воситаи алоқаи морфологии зерини забони тоҷикӣ ба забони англисӣ ба воситаи каломии «*for the reason that*» тарҷума карда мешавад.

Дар ҷумлаи дуум созмон тавассути вожаи «аз», ки барои алоқаи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла хизмат мекунад ба забони англисӣ бо пайвандаки тобеҷкунандаи «*as*» тарҷума карда мешавад.

Ҳамин тавр, дар забонҳои муқоисашаванда як қатор пайвандакҳо ва пешояндҳо мавҷуданд, ки барои ифодаи муносибати сабабу натиҷа хизмат мекунанд. Пайвандакҳое, ки ба сифати воситаҳои морфологии ифодаи муносибатҳои мазкур истифода бурда мешаванд, ин пайвандакҳои тобеҷкунанда ба шумор мераванд. Пешояндҳо дар ҳар ду забон дар радифи муносибатҳои ғайрифайзоли, темпоралӣ ва мақсаднок инъикоси ду ҳодисаро дар тафаккури инсон дар назар доранд. Ба ғайр аз ин, дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ муносибати сабабу натиҷа тавассути ҷумлаҳои сода ва мураккаби тобеҷ низ ба роҳ монда мешавад.

Пайнавишт:

1. Бунге М. *Причинность*. –М.: Издательство иностранной литературы, 1962. -511 с.
2. Кузнецова И.В. *Семантика причинно – следственных союзов в современном английском языке*. канд. дисс. – Уфа, 2003. -176 с.
3. Тоҷиев Д.Т. *Воистаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеҷ дар забони ҳозираи тоҷик*. -Душанбе: Ирфон, 1971. -184 с.
4. Айни С. *Асарҳои мунтахаб*. -Сталинобод, 1949. -423 с.

5. Дунёи китоб, №2, январи 2013, с.9.
6. Икромӣ Қ. *Духтари оташ*. -Душанбе: Ирфон, 1968. -527с.
7. Улугзода С. *Субҳи ҷавонии мо*. -Душанбе, 1967. – 378 с.
8. Ҷалил Р. *Асарҳои мунтахаб*. ҷ.1. Душанбе, 1988. – 447с.
9. Aldrige J. *The hunter*. -Moscow. 1958. -221 p.
10. Dickens Ch. *Hard Times*. -Moscow, 1954. -300 p.
11. Dreiser T. *An American Tragedy*. -Moscow, 1951. -401 p.
12. Galsworthy J. *A modern comedy*. -Moscow, 1976. -367 p.

Referance Literature:

1. Bunghe M. *Reasonability*. – М.: Foreign Languages Publishing-House, 1962. – 511 pp.
2. Kuznetsova I.V. *Semantics of Cause-Effect Conjunctions in Modern English*. Candidate dissertation in philology. – Ufa, 2003. – 176 pp.
3. Todjiyev D.T. *Means of Connections in Complex Sentences in Modern Tajik*. – Dushanbe: Cognition, 1971. – 184 pp.
4. Aini, Sadriddin. *Selected Works*. – Stalinabad, 1949. – 423 pp.
5. *The World of Books*. – 2013, January, #2. – p. 9.
6. Ikromi, Djalil. – *The Daughter of Fire*. – Dushanbe: Cognition, 1968. – 527 pp.
7. Uluzoda S. *The Morning of our Adolescence*. – Dushanbe, 1967. – 378 pp.
8. Djalil, Ikromi. *Selected Works*. V.1. – Dushanbe, 1988. – 447 pp.
9. Aldrige J. *The Hunter*. -Moscow. 1958. - 221 pp.
10. Dickens Ch. *Hard Times*. -Moscow, 1954. - 300 pp.
11. Dreiser T. *An American Tragedy*. -Moscow, 1951. - 401 pp.
12. Galsworthy J. *A Modern Comedy*. -Moscow, 1976. - 367 pp.

УДК 80
ББК 81.2 Т-2

**ЗОҲИРШАВИИ БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ
АЛОҚАҲОИ СИНТАКСИСӢ (ГРАММАТИКӢ)
ВА АСОСҲОИ МАНТИҚИИ ОН ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОЧИКИВУ ЎЗБЕКӢ**

Шеронов Бойирбой Ғазибоевич,
н.и.филол., дотсенти кафедраи
илмҳои ҷомеашиносии ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хучанд)

**ПРОЯВЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ
СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ
(ГРАММАТИЧЕСКИХ) И ИХ ЛОГИЧЕСКИХ
ОСНОВ В ТАДЖИКСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Шеронов Бойирбой Ғазибоевич,
к. филол. н., доцент кафедры
общественных наук ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

**EVINCENCEMENT OF SOME PECULIARITIES OF
SYNTACTICAL CONNECTIONS (GRAMMATICAL)
AND THEIR LOGICAL GROUNDS IN TAJIK AND
UZBEK LANGUAGES**

Sheronov Boyirboy Gaziboyevich,
candidate of philological sciences,
Associate Professor of the
department of social sciences under
the TSULBP (Tajikistan, Khujand)

Калидвожаҳо: алоқаи синтаксисӣ, забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ, муқоиса, ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ.

Дар мақола зоҳиршавии муносибати тафаккур ва забон, амалиномаи алоқа ва намудҳои синтаксисӣ дар ибора ва ҷумла дар забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Мувофиқи таснифоти маъмул намудҳои ибора дар забонҳои муқоисасишаванда фарқ мекунад. Таъкид карда шудааст, ки дар забони тоҷикӣ воситаҳои асосии алоқаи синтаксисии (грамматикӣ) ҷузъҳои ибора бандаки изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, таркиби калима ва интонация, дар забони муқоисасишаванда бошад, шакли калима, калимаҳои ёридиҳанда бештар нақши муҳим мебозад. Алоқаи изофӣ даққ забони тоҷикӣ аз маъмултарин навъи алоқа ба шумор меравад. Дар забони ўзбекӣ иқтибосҳои изофӣ бо миқдори муайян вуҷуд дорад ва алоқаи грамматикӣ дорои нофункционалӣ мебошад. Хулоса, дар забонҳои муқоисасишаванда мавқеи алоқаи тобеъ дар пайвастишавии воҳидҳои забон хеле назаррас мебошад.

Ключевые слова: синтаксические связи, таджикский и узбекский языки, сопоставление, словосочетание, существительные, прилагательные, числительные, местоимение, глагол, наречие

Исследовано соотношение мышления и языка, функционирование различных видов синтаксических связей на уровне словосочетания и предложения. Согласно классификации выделяются виды словосочетаний в таджикском и узбекском языках. Подчеркивается, что основным средством выражения компонентов словосочетания в таджикском языке являются предлоги, послелогии, порядок слов и интонация, а в узбекском языке вместе с тем большую роль играют способы образования формы слова, вспомогательные слова. В таджикском языке изафетная связь является одним из характерных видов связи слов и реализуется в изафетных сочетаниях. В узбекском языке имеются в определённом количестве заимствованные изафетные словосочетания, а граммати-

---

ческая связь имеет нефункциональный характер. Сделано заключение, что подчинительная связь в сопоставляемых языках занимает значительное место в синтагматической основе языковых единиц.

Key words: syntactical connections, Tajik and Uzbek languages, correlation, word-combination, noun, adjective, numeral, verb, adverb

The article dwells on correlation of language and thinking, functioning and different types of syntactical connections on the level of word-combination and sentence. According to classification there are singled out types of word-combinations in Tajik and Uzbek languages. It is underscored that the main means of expression of the components of word-building in Tajik are prepositions, postpositions, word order and intonation; in Uzbek on additionally great role is played by the ways of formation of word-forms and auxiliary words. In the Tajik language Izafet connection is one of the characteristic types of word connection being realized in Izafet combinations. In the Uzbek language there are borrowed Izafet word-combinations and grammatical connection has non-functional character. The conclusion is made that subordinative connection in correlated languages occupies a considerable place in syntagmatical base of language unit.

Тавре ки маълум аст, забон баробари тафаккур ба вучуд омадааст. Он воситаи ифодаи фикр буда, тафаккурро ба воқеият табдил медиҳад. Ба воситаи забон фикр ташаккул меёбад... забон аз рӯи назарияи илми муосир танҳо ифодаи зоҳирии фикр нест, балки воқеияти мавҷудияти он аст, яъне забон чун шуури амалии зоҳиршаванда ... дар ҳалли масъалаҳои гуногуни назариявӣ ва амалӣ кӯмак менамояд (7, с.22).

Олами воқеиро намудҳои ашёҳои гуногун, ҳодисаҳои рангоранг ташкил медиҳанд. Бинобар ин, он лиҳози мантиқӣ ба воситаи тафаккур дар заминаи эҳсос, идрок ва тасаввур дарк карда мешавад. Ҳар як ашё вобаста ба шаклу ҳаҷм, рангу сохт, ҳаракат ва ҳолат миқдори муайяни хусусиятҳои дохилӣ ва берунӣ дорад, зухурёбии ҳодисаҳо ва амалӣ гардонидани онҳо дорои қонуният ва вижагиҳои лисонӣ мебошад. Чунончи, ба мафҳуми **анор** тавачҷуҳ мекунем: он ҳамчун шайъи ранги сурх, ҳосияти сахтӣ, миқдор ва аломатҳои ҳаҷму андоза дошта, ба олами наботот мансуб аст. Дар тарзу усули васлшавӣ ва мантиқи забон аз ҷиҳати грамматикӣ умумият дорад: дар забони тоҷикӣ ибораи «анори сурх» - ибораи исмӣ, дар забони ўзбекӣ «кизил анор» - ибораи исмӣ, – «чаҳор дона анор», ибораи исмӣ, «тӯрт дона анор» низ - ибораи исмӣ (ўзб.) мебошад; Аломатҳои ранг, ҳислат ва аломатҳои марбут ба миқдор дар ашёҳои ҳодисаҳо ва шуур чӣ гуна ба ҳам омада бошанд, ин пайвастагӣ дар забон низ бо мутобиқи худ ҳамин тавр инъикос ёбад кулли ашёҳои ҳодисаҳо ва ба маънои густарда хусусият ва аломатҳои онҳо дар забон мантиқан инъикос ёфта, дорои умумияти фазо ва вақт мебошанд. Дар он пайванди мафҳумҳо қисми асосӣ - ҳоким, дар забони тоҷикӣ чун ҷузъи асосӣ пазируфта шуда, ҷузъи тобеъ ба он алоқаманд мегардад. Бояд қайд кард, ки калимаҳои ифодакунандаи маънои ашё (исмҳо) ва калимаҳои ифодакунандаи хусусияту аломат (сифат ва ғайраҳо) бевосита бо ҳам алоқаманд мешаванд: оби тоза (тоҷ.) // тоза сув (ўзб.), оби нӯшоқӣ (тоҷ.) // ичимлик суви (ўзб.), оби борон (тоҷ.) // ёмғир суви (ўзб.); Муносибати мафҳумҳои дорои маънои ҳаракат ва ҳолат дар маънои фароҳ алоқамандии онҳоро бевосита ба амал меорад. Тарзи иртиботи онҳо дар риштаи лисонӣ бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ зухур меёбад: дер карда

омадан (точ.) // кечикиб келмоқ (ӯзб.)-, самарали ишламоқ (ӯзб.) // самаранок кор кардан (точ.).

Дар ҳолати умумият надоштани ашёҳо дар фазо ва вақти олами объективӣ алоқамандии онҳо бавосита сурат мегирад. Масалан: мафҳумҳои донишҷӯ (точ.) // талаба (ӯзб.) – донишгоҳ (точ.) - университет (ӯзб.); тақриз (точ., ӯзб.) - навиштан (точ.) - ёзма (ӯзб.), ки дорои умумияти фазо ва вақт надоранд. Бинобар он робитаи мантиқии мафҳумҳои донишҷӯ ва донишгоҳ (точ.) - талаба ва университет (ӯзб.) - тақриз ва навиштан (ӯзб.) – тақриз ва ёзма (ӯзб.) донишҷӯи донишгоҳ // университет талабаси, тақризи навиштан // тақризни ёзма; бавосита сурат мегирад.

Қобили таъкид аст, ки тарзи пайванди мантиқӣ ба васлшавии калимаҳои мазкур низ таъсир мерасонад. Дар натиҷа дар калимаҳои донишҷӯ, донишгоҳ (точ.); талаба, университет (ӯзб); тақриз ва навиштан (точ) // тақриз ва ёзма (ӯзб) вуруди муносибати грамматикӣ бо воситаҳои грамматикӣ ба амал меояд: донишҷӯи донишгоҳ (точ.) (алоқии изофӣ дан забони тоҷикӣ); университет талабаси (ӯзб.) (дар забони ӯзбекӣ алоқии мувофиқат); тақризи навиштан (точ.) (алоқии пасояндӣ) – тақризни ёзма (ӯзб.) (алоқии вобастагӣ). Дар он воситаҳои грамматикӣ дар ташкили алоқии изофӣ (донишҷӯи донишгоҳ); алоқии мувофиқат университет талабаси (ӯзб) // (алоқии мувофиқат), тақризи навиштан (точ.) (алоқии пасояндӣ) – тақризни ёзма (ӯзб) (алоқии вобастагӣ-ӯзб) чун воситаҳои таъминкунандаи алоқии тобеъ ба кор рафтанд. Воҳидҳои синтаксисӣ новобаста ба кадом сатҳи забон тааллуқ доштанишон бо ҷузъҳои функционалӣ ба ҳукм мутобиқ мебошанд. Ин мутобиқшавӣ ба ҷиҳати амалӣ – шаклӣ дахлдор мебошад. Амалисозии мантиқӣ ва лисонии ҷузъҳо дар амал ва ифодабӣ онҳо низ зоҳир мегардад. Воҳидҳои функционалӣ дар доираи ҷумла, хусусан, ба вучуд омадани муносибатҳои грамматикӣ низ дорои қисматҳои ҳукм ва ифодаи муносибатҳои мантиқӣ мебошанд. Ирғиботи байни алоқии байни ҳодисаҳои олами воқеӣ ва инъикоси имкониятҳои забонӣ дар сатҳи грамматикӣ ба робитаҳои синтаксисӣ мутобиқ хоҳад шуд, чунки алоқҳои синтаксисӣ асоси сохтори синтагматикӣ забонро ташкил медиҳанд ва ба воситаи онҳо воҳидҳои синтаксисӣ ба вучуд меоянд. Мусаллам аст, ки «муқоиса яке аз усулҳои маъмули забоншиносӣ ба шумор меравад. Тавассути ин усул умумият ва тафовути на фақат забонҳои ҳешованд, балки ғайриҳешованд низ муайян карда мешавад» (8, с.212).

Мутаассифона, роҷеъ ба омӯзиши муқоисавии алоқҳои синтаксисӣ (грамматикӣ)-мантиқӣ дар забонҳои тоҷикиву ӯзбекӣ то ҳол таҳқиқоти маҳсус ба таъб нарасидааст. Асосгузори мактаби лингвистии Қазон И. А. Бодуэн де Куртенэ таъкид кардааст, ки «забонҳоро новобаста ба ҳешу таборӣ, робитаҳои гуногуни таърихишон муқоиса кардан мумкин аст. Дар забонҳои бо ҳам дигар аз ҷиҳати таърихӣ ва ҷуғрофӣ бегонагӣ дошта ҳам ҳамеша хусусиятҳои умумӣ, тағйиротҳои муштарак ва аз нав эҳшавии чараёнҳои таърихи мушоҳида намудан мумкин аст (2, с.371). Вале забонҳои муқоисашаванда дар як оила набошанд ҳам, аз лиҳози таърихӣ, маданӣ ва ҷуғрофӣ аз замонҳои қадим дар як минтақа амал мекунанд ва таъсири мутақобиладоранд.

Алоқҳои синтаксисӣ дар забонҳои тоҷикиву ӯзбекӣ (дар забони тоҷикӣ алоқии грамматикӣ номида мешавад) дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (баъдан ГЗАХТ) ва дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи ӯзбек (Синтаксис. Ҷилди 11. Тошкент: Фан, 1976, 560 с. (ба забони ӯзбекӣ, баъдан ГЗАХУ) ба ду ғуруҳи калон ҷудо карда шудааст: алоқии тобеъ ва алоқии пайваст (3,3. 4,30); Алоқҳои мазкур дар

ҳама сатҳ ва воҳидҳои синтаксисӣ амал мекунад. Инчунин, тавсифи ибора дар забонҳои муқоисашаванда умумият дорад: ибора аз ду ва ё зиёда калимаи мустақил маъно бо роҳи алоқои тобеъ ташкил меёбад (3, с. 3). Ибораҳо дар ҳамаи забонҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Аз ҷиҳати сохт онҳо сода ва мураккаб мешаванд. Ибораҳо аз рӯи нисбати морфологӣ калимаи асосиашон (тобеъкунанда) муайян гардиданд. Аз ин ҷиҳат ҳелҳои зерини ибораҳо дар забони тоҷикӣ вучуд доранд: ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморавӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ. (3, 4). Дар ин маврид тафовут дар байни забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ дар он аст ки, ибораҳо дар ГЗАХЎ ду гурӯҳи калон тасниф карда шудаанд: 1) ибораҳо исмӣ; 2) ибораҳои феълӣ (4, с. 30); Дар забони адабии ҳозираи ўзбек ба ибораҳои исмӣ, феълӣ, зарфӣ ҷудо гардидааст (5, с.27), дар китоби дарсии синтаксиси забони ўзбекӣ ба ибораҳои исмӣ, сифатӣ, феълӣ, зарфӣ тасниф шуда, ибораҳои шуморавӣ ва ҷонишинӣ ба ибораҳои исмӣ дохил карда шудаанд. (1, с.38-39).

Дар забони тоҷикӣ воситаҳои асосии алоқои грамматикӣ ҷузъҳои ибора бандаки изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, тартиби калима ва интонатсия аст (3, с.4). Дар забони ўзбекӣ воситаҳои алоқа усули шакли калима, калимаҳои ёридиханда, тартиби калима ва оҳанг буда, иртиботи байни қисмҳои асосӣ ва ҷузъи тобеъшаванда –бо алоқаҳои ҳамроҳӣ (битишув, ўзб.), вобастагӣ (бошқарув, ўзб.), мувофиқат (мослашув, ўзб.) таъмин мегардад. (5,20). Бояд гуфт, ки бар хилофи забони тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ баъзе навъҳои алоқои грамматикӣ вучуд надорад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мувофиқи тарзу воситаҳои байни калимаҳо дар ҷумла намудҳои зерини алоқои тобеъ тасниф гардидааст: 1) алоқои мувофиқат; 2) алоқои изофӣ; 3) алоқои пешояндӣ; 4) алоқои пасояндӣ; 5) алоқои ҳамроҳӣ; 6) алоқои изофию пешояндӣ; 7) алоқои изофию пасояндӣ; 8) алоқои ҷуфти пешояндӣ; 9) алоқои пешояндиву пасояндӣ; 10) алоқои артиклӣ-е 11) алоқои пасояндиву бандакҷонишинӣ (3, с.21).

Тарзҳои амалисозии алоқои грамматикӣ –мантиқӣ гуногун буда, дар он омилҳои сершумор мавҷуданд. Баъзе хусусиятҳои онҳоро дар заминаи таснифи алоқои мазкур дар забони тоҷикӣ бо забони муқоисашаванда таҳлил хоҳем кард.

1.1. Алоқои тобеъ дар забонҳои муқоисашаванда дар корбурд ва намудҳои он шабоҳату тафовут дорад. Алоқои мувофиқат ҳоси ҷумла буда, дар он саръазоҳо – мубтадову хабар аз бобати морфологӣ шахсу шумора ба ҳамдигар мувофиқат мекунад. Дар забони тоҷикӣ алоқои мувофиқат дар байни хабару мубтадо ҷой дорад, яъне аз рӯи шахсу шумора ба мубтадо мувофиқат кардани хабар алоқои мувофиқат (мослашув, ўзб.) номида мешавад, масалан: **Падар** писарро саҳт **ба оғӯш кашид**. **Онҳо** хеле вақт хомӯшона **роҳ рафтанд** (Раҳим Ҷалил) (3, с.21). Дар забони ўзбекӣ низ ҳамин гуна хусусият назаррас аст: **Ота** ўғилни маҳкам **бағрига торғди**. **Улар** анча вақт жимгина йўл юриб **бордилар**. Яъне, алоқои тобеъ дар шакли - алоқои мувофиқат - мослашув, тобедошлик алоқаси (ўзб.) сурат гирифтааст; Дар ГЗАТ қайд карда шудааст, ки ҳоло дар забони матбуот ва радиою телевизион хабар бо мубтадо, сарфи назар аз он ки бо исми шахс ифода шудааст ё бо исми ғайришахс, аксар мувофиқат мекунад (3, с.22).

1.2. Алоқои изофӣ ҳоси ибора ба ҳисоб рафта, воситаи грамматикӣ ин намуди алоқои тобеъ бандаки изофӣ (-и) мебошад. Доираи алоқои изофӣ хеле фараҳ буда, ...дар иборати изофӣ калима бо калима, калима бо ибора ва ё ибора бо калима, ибора бо ибора алоқа пайдо мекунад: (3,22) китоби шавқовар (тоҷ.) – қизиқарли китоб (ўзб), донишҷӯи Донишгоҳи ҳуқуқ бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, намояндаи Маҷлиси миллии Маҷлиси Олӣ, соҳибкори номдори вилоят, ноҳияи Мастҷоҳи вилояти Суғд,

дар мактаби олий таҳсил кардани талабагони дурдасти ноҳия. Дар забони ўзбекӣ алоқаи мазкур вучуд надорад ва он дар ибораҳои иқтибосӣ амал намуда, дорои якчанд хусусияти лисонӣ мебошад: а) ҳар ду қисми ибораҳои изофӣ иборат аз калимаҳои тоҷикӣанд: дарди бедаво, оби дида, кони зиён, базми чамшедӣ, хонаи хуршед, рӯйи рост, рӯйи ҷаҳон, шӯрпешона (шӯри пешона), тахти равон, банди зиндон; б) ҳар ду ҷузи ибораҳои изофӣи калимаҳои арабианд: балойи нафс, закоти хусн, тавқи лаънат, айни муддао; Дар забони ўзбекӣ аксари ибораҳои изофӣи дар боло зикрфта ба таври омехта шакл гирифтаанд: амсоли тоҷикӣ –арабӣ, арабӣ – тоҷикӣ: суҳбати чор, мадҳи достон, айни замон, кураи замин, нури дида, атои худо, садқайи сар (калимаи аввалин арабӣ, дуввум тоҷикӣ) (4, с. 40- 41, 6, с.34-40, 9) .

Қобили тазакур аст, ки дар забони ўзбекӣ иқтибосҳо бо алоқаи изофӣ мавқеи намоён дорад (ҳамагӣ наздик 300 мисол гирдоварӣ шудааст), ибораҳои изофӣ хосияти фразеологӣ дошта, тарзҳои кӯчондани маъноҳои он дар маънои яқлухт ё худ қисман мебошад: дарди сар –«бош оғрик» -ташвиш (ўзб.); дарди бедаво - «тузалмас дард» -муҷмал (ўзб.); тарҷимаи ҳол -ҳасби ҳол ва ғайраҳо (4, 41) баъзе ибораҳои изофӣи тоҷикӣ дар забони муқоисашаванда ба воҳидҳои морфема табдил ёфтааст: гултоҷихӯроз (номи растанӣ, гул (ўзб.) –асли тоҷикӣ : гули тоҷи хурӯс; маргимуш (сичқоннинг ӯлими (ўзб), бозоршаб (бозори шаб (тоҷ.) Ибораҳои изофӣи иқтибосӣ дар забони ўзбекӣ амсоли чойшаб (ўзб.) - чойи шаб , ҳолвайтар (ўзб.)- ҳалвои тар, обҷӯш (ўзб) – оби ҷӯш, маргмуш (ўзб.) – марги муш ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтанд ва дар байни ҷузҳои онҳо алоқаи грамматикӣ характери нофунксионалӣ (ноамалӣ) мебошад (4, с.43).

Дар ибораи изофӣ ба вазифаи ҷузӣ асосӣ исм, масдар, сифати феълӣ, ҷонишин, сифат ва шумора истифода мегарданд: муборизи сулҳ, навиштани мактуб, равандагони Душанбе, калони калон, дуи шумою чори ман (3, с. 22).

Нисбати намудҳои ибораҳо доираи истеъмоли калимаҳо ба сифати ҷузӣ тобеи ибораи изофӣ ниҳоят фарох мебошад. Ҳамчун ҷузӣ тобеъ исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ ва масдар истеъмол мегарданд: барги дарахт, духтари хушзеҳн, соли ҳаштодум, модари ман, мактуби навишташуда, мачоли хестан (3, с. 22).

Дар адабиёти илмӣ пиромуни ҷузҳои асосӣ ва тобеъ гардидааст, ки ...маҳз ба туфайли бандиҳои изофӣ ҷузӣ асосӣ ва тобеъро ба осонӣ ҷудо кардан мумкин аст. Чунончи, дар ибораҳои қалами сурх, рафики ғамхор, либоси бачагона, чидани пахта, варақи дафтар, сайри Душанбе. Дар ибораи «ҳавлии онҳо» калимаи яқум, ки бандиҳои изофӣ гирифтааст, ҷузӣ асосӣ ва калимаи дуҷум ҷузӣ тобеъ мебошад (3, с. 22, с. 4, с.39). Дар забони муқоисашаванда ҳамеша дар таркиби ибора аввал ҷузӣ тобеъ, пас ҷузӣ асосӣ (бо тарқи истисно дар нутқи бадеӣ –инверсия) ҷойгир мешавад.

1.3. Алоқаи пешояндӣ ҳам дар таркиби ибора ва ҳам дар таркиби ҷумла истифодаи фаровон дорад, аммо дар таркиби ҷумла доираи истеъмоли он васеътар аст. Алоқаи пешояндӣ дар забони тоҷикӣ бисёр сермаҳсул ва серистеъмол мебошад.(3, с.23) Дар забони ўзбекӣ пешоянд мавҷуд нест, вале пасояндҳо серистеъмоланд ва ба ҷои пешоянди «барои» пасоянди «учун» истифода мешавад: Масалан, мубориза **барои** Истиклолият (тоҷ.) // Мустақиллик **учун** кураш (ўзб.), туҳфа **барои** донишҷӯён (тоҷ.) // талабалар **учун** совға (ўзб.)

Дар ибораҳои навӣ дар мубоҳиса иштирок кардан (тоҷ.) // мунозарада иштирок этмоқ (ўзб.) , зери дарахт нишастан (тоҷ.) // дарахт тагида ӯтирмоқ (ўзб.), муҳаббат ба Ватан (тоҷ.) // Ватанга муҳаббат (ўзб.), аз гул зеботар (тоҷ.) // гулдан ҳам чиройли (ўзб.) вазифаи пешоянд дар забони муқоисашаванда бо пасояндҳо ба иҷро расидааст.

Алоқаи пешояндӣ дар ҳамаи ҳелҳои луғавию грамматикӣ ибора (3, с.23) ҷой дошта, бо забони муқоисашаванда ибораҳои номбурда мувофиқат мекунад (ба истиснои ибораҳои ҷонишинӣ ва шуморавӣ, ки дар забони ўзбекӣ ба ибораҳои исмӣ тааллуқ доранд. Чунончи :– ибораҳои исмӣ - мубориза барои сулҳ (тоҷ.) // тинчлик учун кураш (ўзб.) , сифатӣ -аз қанд ҳам ширин (тоҷ.) // қанддан ҳам ширин (ўзб.), шуморавӣ -аз канор сеюм (тоҷ) // четдан учинчи (ўзб.), ҷонишинӣ -баъзе аз онҳо (тоҷ) – (3, 23), феълӣ - дар мактаб хондан (тоҷ) // мактабда ўқимок (ўзб), зарфӣ -аз Карим пештар (тоҷ) // Каримдан аввалроқ (ўзб) ва мисли онҳо. Вижагии дигар он аст, ки ба воситаи алоқаи пешояндӣ муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ ифода меёбанд (3, с. 23) . Аз ҷумла муносибати объектӣ : муҳаббат ба ватан (тоҷ.) // ватанга муҳаббат (ўзб), ба пиёла андохтан (тоҷ.) // пиёлага қуймоқ (ўзб), бо корд буридан (тоҷ.) // пичоқ билан кесмоқ (ўзб); муносибати маконӣ (муносибати маконӣ ва замонӣ дар забони ўзбекӣ муносибати релятивӣ (ҳолӣ)ро низ дар бар мегирад) : дар синф нишастан (тоҷ) // синфда ўтирмоқ (ўзб), то мактаб давидан (тоҷ) // мактабгача югурмоқ (ўзб), аз хона баромадан (тоҷ) // уйдан чиқмоқ (ўзб); муносибати замонӣ: дар вақти дарс омадан (тоҷ.) //дарс вақтида келмоқ (ўзб), то тобистон мунтазир шудан (тоҷ) // ёзгача кутмоқ (ўзб), аз баҳор сар кардан (тоҷ.) // баҳор (пайти) дан бошламоқ (ўзб);

1.4. Алоқаи пасояндӣ ҳам дар таркиби ибора ва ҳам дар таркиби ҷумла ба таври васеъ истифода гардад. Дар ин тарзи алоқа низ калимаҳо бо ҳам робита пайдо карда, муносибатҳои муайяни синтаксисиро ифода менамоянд: Далерро дидан (тоҷ.) // Далерни кўрмоқ (ўзб), оху **барин** чолок (тоҷ) // оху**дек** чаккон (ўзб), қанд **барин** ширин (тоҷ.) // қанд**дай** ширин (ўзб) 3, 23).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба ҷуз пасоянди қадимаи -ро бо таъсири забони гуфтугӯӣ як гурӯҳ калимаҳо ба вазифаи пасоянд истифода шуда, ҳамчун воситаи алоқаи синтаксисии байни ҷузъҳои ибораю ҷумла ба кор мераванд: боз , барин, замон/ замоно (ҳамон/ ҳамоно) инҷониб, интараф, шуда ва ғайра (3, с. 23) . Дар забони ўзбекӣ муодилҳои онҳо бо пасояндҳо ва пайвандакҳо ҳамвазифаанд. Чунончи: Қосим –ака, аҷаб одаме будаед. Ҷасадатон **фил барин бошад ҳам** пашша барин заҳра надоштед (Дехотӣ). (тоҷ.) // Қосим ака, ажойиб одам экансиз. Гавдангиз **филдек бўлса ҳам**, пашшадек заҳрингиз йўқ экан (бўлса ҳам –пайвандаки қиёсӣ, ўзб). – Кораш мўл, барои ҳамин як ҳафта боз наомадааст (Ф.Муҳаммадиев). (тоҷ.) // Иши кўп, шунинг учун ҳам бир ҳафтадан буён келолмаяпти (пайвандаки сабаб, ўзб). –Ба бемористон оварданд. Солҳои ҷанг инҷониб ба бемористон наомада буд. (Ф. Муҳаммадиев). (тоҷ.) // Касалхонага олиб келдилар. Уруш йилларидан буён касалхонага келмаган эди (пасоянд, ўзб). – Қариб се чор рӯз ин тараф ба сар хоридан дасташ намерасад (Ҷ. Икромӣ) (тоҷ.) // Қарийиб уч-тўрт кундан буён бош қашишга кўли тегмайди (пасоянд, ўзб).

1.5. Алоқаи ҳамроҳӣ дар таркиби ибора ва ҷумла дида шуда, он беягон воситаи грамматикӣ, бандак ва ё калимаҳои ёридиҳанда сурат мегирад. Воситаи асосии алоқа дар байни ҷузъҳои ибораҳо, ки бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ ташкил меёбанд, тартиби калима ва интонатсия мебошанд (3, с. 24). Дар забони муқоисашаванда низ ҳамин гуна тавсиф дорад ва амал мекунад: ҷой нўшидан (тоҷ.) // ҷой ичмоқ (ўзб), саросема рафтани (тоҷ.) //шошилиб бормоқ (ўзб) , шаш қалам (тоҷ.) //олтита қалам (ўзб), ҳамин хона (тоҷ) - шу уй (ўзб.) , ночор хуфтани (тоҷ.)// ночор ухламоқ (узб.) , лағжида афтидан (тоҷ.) // сирпаниб йиқилмоқ (ўзб.), хеле бармаҳал (тоҷ.) // анча эрта (лаб) (ўзб.); Дар иборайи ҷой (ни) ичмоқ (ўзб) // ҷой нўшидан (тоҷ.) пасоянди -ни характери факултативӣ дошта, ифодаи имплитситӣ гирифтааст, ки мутобиқи меъёри забон мебошад.

1.6. Алокаи изофию пешояндӣ чунин навъи калимабандиест, ки дар сохтани ибора ду воситаи грамматикӣ: бандаки изофӣ ва пешоянд иштирок мекунад. Дар ташкили ин навъи ибораҳо изофат ва пешояндҳои бо, ба, аз, оид ба, доир ба истифода мешаванд: (3, с. 25).

Бояд тазакурр дод, ки алокаи изофию пешояндӣ дар забони адабиёти классикӣ ба таври васеъ истифода мегардид. Ин навъи иборасозӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бештар дар асарҳои устод Садриддин Айни, Абдулқосим Лоҳутӣ ва қисман дар асарҳои Сотим Улуғзода ва Ҳаким Карим дучор меоянд (3, с.25).

Соли якум **муомилаи бо ҳучани** нав ба хубӣ гузашт (Айни) (тоҷ.) – Биринчи йили **янги хўжайин билан** муносабатимиз яхши бўлди (ӯзб.). Дар **бозгашти ба хонаи ошнояш** Мирзои Қорӣ ба қорвонсарой даромад (Улуғзода) (тоҷ.) – Мирза Қори **дўстининг уйига қайтишида** қарвонсаройга кирди (ӯзб.). Дар айни замон баъзе аз асарҳои оид ба фалсафаи тасаввуфро **дар ҳамон солҳо** дар пеши Ҷомӣ хонд (Айни) (тоҷ.) – Айни пайтда тасаввуф фалсафасига оид баъзи асарларни **ӯша йиллари** Жомий ҳузурда ўқиган эди (ӯзб.) **Аз чумла**, як китобчаи доир **ба аҳволи** таърихӣ, ҷуғрофӣ ва этнографияи тоҷикон дар Тошканд ... дар дасти муаллиф аст (Айни) (тоҷ.) – Жумладан, тоҷиклар этнографияси, географияси, тарихий **аҳволига доир** бир китобча Тошкентда ... муаллиф кӯлида эди (ӯзб) (3, с. 25.). Тавре ки мебинем дар забони муқоисашаванда алокаи мазкур бо воситаи пасояндҳо (билан, ..нинг ... да, оид, доир) ифода гардидааст.

1.7. Алокаи изофию пасояндӣ чунин навъи калимабандиест, ки дар он калимаҳо ба воситаи изофату пасоянд марбут гашта, шудаанд, каммиқдору камистеъмоланд. Ин хели алокаи тобеъ одатан дар ибораҳои сифатӣ дучор меояд (3, с.26) : (мўҳри) калони даҳани пиёла барин (тоҷ.) - пиёланинг оғзидек катта (муҳр) (ӯзб.), (зулфи) сиёҳи пари зоғ барин (тоҷ.)- (зулфи) қарғанинг қора қанотидай (ӯзб.); Ин намуди алоқа дар забони муқоисашаванда бо алокаи мувофиқат (дар доираи ибора) –қарғанинг қора қанотидай ва ҳамроҳӣ - қора қанотидай ифода меёбад: Дар поини ин қоғаз як **мўҳри калони даҳони пиёла барин** пахш карда шуда буд (Айни) (тоҷ.) // Бу қоғазнинг пастига **пиёланинг оғзидек катта** муҳр босилган эди (ӯзб.) // Дар поёни суфа, дар рӯи кат **як косаи калони табақ барин** истода буд («Маориф ва маданият») (тоҷ.) // Супанинг пастида қароватнинг устида бир **товоқдек катта коса** турган эди (ӯзб.).

1.8. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ибораҳои ҳастанд, ки дар чумла ба воситаи ду пешоянд сохта мешаванд. Инҳо ибораҳои аз бобати сохт мураккаб буда, як навъ хусусияти устуворӣ доранд. Дар сохтани онҳо пешояндҳои асли ва ё таркибии номӣ (асосан, пешоянди аслии аз бо пешояндҳои то ва ба, инчунин шакли таркибии номии онҳо) чуфт –чуфт истифода гарданд ва ин робитаи синтаксисиро алокаи чуфти пешояндӣ номидан мумкин аст: аз... то, аз...то ба, аз... ба; аз вақти ... то вақти ва ғайра (3, с. 26): аз пагоҳӣ то беғоҳӣ нигоҳ доштан (тоҷ.) // эрталабдан то кечгача қараб (ушлаб) турмоқ (ӯзб.), **аз** ҷавонӣ то **ба** ҳамин синну сол муаллимӣ қардан (тоҷ.) – ёшлиқдан то шу ёшгача муаллимлик қилмоқ (ӯзб.), **аз** соати ҳашт **то** вақти хӯроқи пешин пахта чидан (тоҷ.) // соат саккиздан **то** тушликкача пахта термоқ (ӯзб.). Алокаи мазкур дар забони муқоисашаванда алоҳида ҷудо нагардида дар дохили алокаи тобеъ амал мекунад:

Саъдӣ тарҷеъбанди худро ба 22 банд тамом кардааст, ки ҳар кадоми он бандҳо (ғайр аз сари банд) аз 20 то 24 мисраъро дар бар гирифтаанд (Айни) (тоҷ.) – Саъдӣ ӯз тарҷибандини 22 бандда тамомлаганки, ҳар бир бандлар (бош банддан ташқари) 20 тадан то 24 мисрани ӯз ичига олади (ӯзб.).

1.9. Алоқаи пешояндиву пасояндӣ чунин навъи калимабандиест, ки дар сурат гирифтани ибора ҳам пешоянд ва ҳам пасоянд иштирок мекунад (3, 26) **аз** ҳафтсолағӣ **боз** кор кардан (тоҷ.) - егтӣ **ёшдан буён** ишламоқ (ўзб.), **аз пагоҳ инчониб** (чизе нахӯрдан) (тоҷ.) – **эрталабдан буён** (ҳеч нарса емаслик) (ўзб.), **аз рӯзи шанбе интараф** қафо намондан (тоҷ.) – шанбе кунидан **буён** орқада қолмаслик (ўзб.) Дар забони муқоисашаванда алоқаи мазкур бо восита пасоянд (**аз –дан боз –буён; аз –дан интараф –буён**) ифода карда мешавад: Ман **аз** ҳафтсолағиам **боз** кор карда омадаам (Айнӣ) (тоҷ.) – Мен егтӣ **ёшлигимдан буён** ишлаб келмоқдам (ўзб.). – Ҳарчанд имрӯз аз пагоҳӣ **инчониб** чизе нахӯрда буд, гуруснагири хис намекард (Икромӣ) (тоҷ.) - Бугун гарчанд эрталабдан **буён** ҳеч нарса емаган бўлса-да, очликни хис қилмасди (ўзб.). Алоқаи пешояндиву пасояндӣ дар забони ўзбекӣ ба воситаи калимаҳои ёридоханда (**буён, тараф**) ифода мегардад.

2.0. Алоқаи артикли дар ибораҳои ба назар мерасад, ки дар қолаби анъанавӣ сохта шудаанд. Дар ин ибораҳо артикли =е монанди банди изофӣ чун воситаи грамматикӣ ба зухур омада, аҳамияти иборасозӣ пайдо мекунад: марде бузург, соате чанд, дастае аз аскарони сурх ва ғайраҳо (3, с.27) Бояд гуфт, ки алоқаи артикли дар забони ўзбекии кӯҳна вучуд дошт, ки он бо ва алоқаи ҳамроҳӣ мутобиқ буда, калимаҳои артикли –е дошта, маънои муайяно ифода мекунанд. Ҳар рангдин сўнг бўлур роҳате, Таабсиз муяссар эмас ишрате (Навой) (ўзб) // Баъди ҳар як машаққат роҳат ноил мегардад (тоҷ.) // Ҳар кишига етса фалакдин ғаме, Бўлмаса ҳамдарди анинг ҳамдами (Навой) (ўзб.) // (Ба ҳар кас аз фалак ғам расад, агар набошад ҳамдарди ӯ) (тоҷ.), Гулшане келди жисми инсонӣ, Нутқ анинг булбул-и хушалхони. (Навой) (ўзб.) // Ҷисми инсон монанди гулшан аст ва дар он нутқ мисли булбули хушилхон мебошад (тоҷ.).

Ҳамин тавр, дар амал ва корбурди алоқаҳои синтаксисӣ (грамматикӣ) дар сатҳи синтаксиси забонҳои муқоисашаванда шабоҳат ва тафовутҳо ба назар мерсанд. Аз ҳамин вачҳ зоҳир омӯзиш ва таҳқиқи он яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии муқоисавӣ мебошад.

Пайнавишт:

1. Бердиалиев А. Шеронов Б. Синтаксиси забони ўзбекӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултети донишгоҳҳо ва донишқадаи омӯзгорӣ (ба забони ўзб.). – Хуҷанд, Нашириёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2010. -232 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. -М., Издательство АН СССР, 1963. -384 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.2 -Душанбе: Дониш, 1986.- 372 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи ўзбек. Синтаксис. қисми 11. (ба забони ўзб.). - Тошкент: Фан, 1976- 560 с.
5. Ғуломов А., Асқарова М. Забони адабии ҳозираи ўзбек: Синтаксис. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултети филологии донишгоҳҳо ва донишқадаи омӯзгорӣ (ба забони ўзб.). – Т.: Ўқитувчи, 1987. -256 б.
6. Исмоилов А. Арабские изафетные сочетания в языке узбеков Афганистана // Восточное языкознание. Сборник научных трудов. -Ташкент.: Изд. ТаиҒу, 1990. -С. 34-40.
7. Саид Н. С., Аҳмадов С. А., Назаров М.А. Мантиқ (китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). - Душанбе; Маориф, 2017. -340 с.
8. Ҷўраев Ғ. Ифодаи маънои истисмор дар забони тоҷикӣ ва форсӣ // Масъалаҳои муҳими забон ва адаби форсии тоҷикӣ. Маҷмуаи мақолати Конференсияи илмӣ

байналмилалӣ ба шарафи 25-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 2016. -212-221 с. 2016, 308 с.

9. Халилов А. *Вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик.* –Душанбе: Дониш, 1969. -120 с.

Reference Literature:

1. *Berdialiyev A., Sheronov B. Syntex of the Uzbek Language. Manual for students of philological faculties under pedagogical higher schools (in Uzbek).* - Khujand: State publishing-house named after Rakhim Djalil, 2010. - 232 pp.
2. *Boduen de Courtene I.A. Selected Works in General Linguistics. V.1. M., USSR AS publishing-house, 1963. - 384 pp.*
3. *Grammar of Modern Tajik Literary Language. V.2. - Dushanbe: Knowledge, 1986. - 372 pp.*
4. *Grammar of Modern Uzbek Literary Language. Syntax, part 11. (in Uzbek).* - Tashkent: Science, 1976. - 560 pp.
5. *Gulomov A., Askarova M. Modern Uzbek Literary Language: Syntax. Manual for students of philological faculties of pedagogical higher school (in Uzbek).* - Tashkent: Ukituvchi (publishing house of educational literature), 1987. - 256 pp.
6. *Ismoilova A. Arabic Izafet Inflexions in the Language of Afghanistan Language // Oriental Linguistics. Collection of scientific works. Tashkent: Publishing-house of Tashkent University, 1990. - pp. 34-40*
7. *Said N. S., Ahamdov S.A., Nazarov M.A. Logic (manual for students of professional higher educational establishments) - Dushanbe: Enlightenment, 2017. - 340 pp.*
8. *Djurayev G. Expression of Continuity Meaning in Tajik and Persian Languages. - Actual Issues of Persian-Tajik Language and Literature. Collection of articles presented to the conference in honor of the 25-th anniversary of Tajikistan independence. - Dushanbe: Knowledge, 2016. - pp. 212-221; 308 pp.*
9. *Khalilov A. Grammatical Functions of Izafet and -i Connective in Modern Tajik Literary Language. - Dushanbe: Knowledge. 1969. - 120 pp.*

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

**УДК 80
ББК 81.2 -3**

**МАҚОМИ КАЛИМАҲОИ ҲИНДӢ
ДАР ТАШАККУЛИ КОМПОЗИТҲОИ
НАВӢИ ТАТПУРУША ДАР НАЗМИ
БЕДИЛ**

Олимҷонов Мӯсо Обидович, дотсенти
кафедраи забони тоҷикии МДТ-и
«ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров»
(Тоҷикистон, Хучанд)

**РОЛЬ ИНДИЙСКИХ
ЗАИМСТВОВАНИЙ В ОБРАЗОВАНИИ
КОМПОЗИТОВ ТИПА ТАТПУРУША В
ПОЭЗИИ БЕДИЛЯ**

Олимҷонов Мӯсо Обидович, доцент
кафедры таджикского языка ГОУ
«ХГУ имени акад. Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

**THE ROLE OF INDIAN
BORROWINGS IN THE FORMATION
OF "TATPURUSHA" TYPE
COMPOSITES IN BEDIL'S POETRY**

Olimjonov Muso Obidovich, Associate
Professor of the Department of Tajik
Language under the SEI "KSU named
after acad. B. Gafurov (Tajikistan,
Khujand) **E-MAIL: Olimi73@mail.ru**

Калидвожаҳо: иқтибосот, таркиби лугавӣ, калимаҳои ҳиндӣ, Бедил, композит, татпуруша, компонент, қолаб

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи мақоми калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ дар ташаққули композитҳои навъи татпуруша ихтисос дорад. Аҳли таҳқиқ бар ин боваранд, ки забон чун ҳодисаи иҷтимоӣ ҳамеша дар ҳолати таҳаввулот қарор дорад. Ин аст, ки ба забони тоҷикӣ аз забонҳои гуногуни олам калимаҳои зиёд иқтибос шудаанд. Мирзо Бедил, ки дар сарзамини Ҳинд эҷод мекард, аз қорбурди калимаҳои ҳиндӣ гурез карда наметавонист. Ин аст, ки калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ дар ташаққули композитҳои навъи татпуруша низ иштирок намудаанд. Дар натиҷаи омӯзиши маводи гирдоварда муаллиф ба бардоште мерасад, ки татпурушаҳои бо калимаҳои ҳиндӣ ташаққулёфтаҳо ба ду даста ҷудо намудан мумкин аст: 1) композитҳои навъи «калимаи ҳиндӣ+калимаи тоҷикӣ»; 2) композитҳои навъи «калимаи тоҷикӣ+калимаи ҳиндӣ». Муоинаи маводи ин ду дастаи композитҳо муаллифро ба бардоште расонидааст, ки дар қолаби аввал калимаҳои мураккаб беиштар ташаққул ёфтаанд, вале қолаби дувум каммаҳсул аст.

Ключевые слова: лексический состав языка, заимствованные слова, слова из хинди, Мирзо Бедиль, композит, татпуруша, словообразовательные модели

Изучаются индийские заимствования в образовании композитов типа татпуруша в поэзии Мирзо Бедилья. Обычное явление во взаимоотношениях языков - обогащение их лексического состава, и в таджикском языке выявляются лексические единицы из языка хинди. Мирзо Бедиль, живший и творивший в Индии, использовал слова из хинди для

образования композитов типа татпуруша. После изучения фактического материала сделан вывод, что композиты типа татпуруша, которые образованы со словами из хинди, можно разделить на две группы: 1) композиты, которые образованы по модели "индийское слово + таджикское слово"; 2) композиты, которые образованы по модели "таджикское слово + индийское слово". Утверждается, что первая модель продуктивна и по ней образовано множество композитов, а вторая модель непродуктивна.

Key-words: *lexical stock of the language, borrowed words, words from Hindu, Mirzo Bedil, composite, tatpurusha, word-building models*

The article dwells on Indian borrowings in the formation of tatpurusha type composites in Mirzo Bedil's poetry. Enrichment of lexical stock of languages is a usual phenomenon in their interrelationships; so, in the Tajik language lexical units from Hindu are elicited. Mirzo Bedil who lived and created in India used words from Hindu for the formation of tatpurusha type composites. After studying the factual materials the conclusion is made that the latter may be divided into two groups: 1) composites formed according to the pattern "Indian word+Tajik word; 2) composites following the model "Tajik word+Indian word". It is asserted that the first model is more productive and multitude of composites are based on it, but the second one is non-productive.

Забон чун падидаи иҷтимоӣ ҳамеша дар ҳолати таҳаввулоту такомул қарор дорад ва бидуни ин равобиту тағйирёбӣ забонро наметавон тасаввур намуд. Аз ҷумла, забони тоҷикӣ дар дарозии мавҷудияти беш аз сеҳазорсолаи худ бо забонҳои гуногун дар робита ва гоҳо дар рақобат ҳам қарор доштааст. Дар чараёни ин бархӯрд аз ҷағзи забонҳои дигар захираи луғавии худро ғановати тоза бахшида, бар илова ба забонҳои дигар калимаву таъбироти зиёдеро вом додааст [ниг. 10, 425-445; 1, ҷ.1, 251-282; 12, ҷ.1, 95-106; 9, 30-32; 13, 26-33]. Ба ин маънӣ Эмомалӣ Раҳмон менависанд: «Агар ин робита қатъ гардад ва забон дар як муҳити танг қарор дода шавад, бешак, вай бо гузашти замон ба як забони маҳдуд ва нотавон табдил ёфта, мисли оби барҷоймонда аз маҷрои дарё фосид мешавад» [10, 425].

Забони тоҷикӣ бо забони ҳиндӣ дар муносибати дучонибаи ҳасана қарор дорад ва решаи ин муносибатҳо ба ҳазорсолаҳои дур мерасад, зеро ин забонҳо дар гузаштаи дури таърихӣ аз як сарчашма сероб шудаанд. Ҳучуми султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба Ҳинд (а.ХI) марҳилаи тозаи ҷайзбардорӣ забонҳои тоҷикиву ҳиндӣ гардид, ки самарайи он ташаккули фарҳанги ҳиндӣ-мусалмонӣ ва, ба таъбири В.А.Капранов, «ҳиндӣ-осиёмиёнагӣ» гардид [7, 22].

Дар ин бархӯрд калимаҳои зиёди ҳиндӣ вориди забони тоҷикӣ гардиданд, ки вожаҳои *коло, чатр, карбос, нил, нилуфар, қаранфул, шакар* ва ғ. аз ҷумлаи онҳоянд. Аҳли таҳқиқ муқаррар намудаанд, ки гурӯҳи калимаҳои иқтибосии ҳиндиҳо дар «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ низ дучор шудан мумкин аст [6, 88]. Муҳаққиқ В.А.Капранов вурӯди калимаҳои ҳиндиҳо ба забони тоҷикӣ ба се марҳила ва ё давра ҷудо мекунанд, ки иборатанд аз: 1. Вурӯди таърихӣ калимаҳои ҳиндӣ дар оғози ташаккули забони адабии тоҷикӣ (давраи асри VIII ва пештар аз он); 2. Асри XI, баъд аз ҳучуми мутааддиди султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба Ҳинд. Ин давраро то асри XVI медонанд; 3. Аз асри XVI, баъд аз забти Бобур то асри XIX [ниг. 6, 95-96].

Яке аз омилҳои вурӯди калимаҳои ҳиндиҳо ба забони тоҷикӣ метавон ашъори шоирони форсизабони Ҳинд донист, ки дар осори онҳо мавриди қорбурд қарор

гирифта буданд. Ин аст, ки гурӯҳи калимаҳои мазкур на фақат дар алоҳидагӣ мавриди истифодаи шоирон қарор гирифтанд, балки тавассути истеъдоди онҳо дар калимасозӣ низ иштирок намуданд.

Маводи мавҷуда собит мекунад, ки як қатор иқтибосоти ҳиндӣ дар ташаккули композитҳо низ иштирок намудаанд. Бо вучуди он ки ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб зиёд нестанд, онҳоро ба ду зергурӯҳ чудо намудан мумкин аст: 1) композитҳои навъи «калимаи ҳиндӣ+калимаи тоҷикӣ»; 2) композитҳои навъи «калимаи тоҷикӣ+калимаи ҳиндӣ». Таҳлили маводи ин ду дастаи композитҳо нишон медиҳад, ки дар қолаби аввал калимаҳои мураккаб бештар ташаккул ёфтаанд, вале қолаби дувум каммаҳсул аст.

1. Татпурушаҳои навъи «калимаи ҳиндӣ+калимаи тоҷикӣ». Аз гурӯҳи мазкур беш аз ёздаҳ калимаи мураккаб дар ихтиёр дорем. Дар ин навъи калимаҳо калимаи «ҳоким» вожаҳои тоҷикӣ буда, калимаҳои ҳиндӣ дигар, аз ҷумла *бира*, *нил*, *пон*, *шакар*, *шатранҷ* (арабишудаи калимаи ҳиндӣ *шатранг*) ва ғ. тобеи онҳо гардидаанд, чунончи *бирабанд*, *нилтарвард*, *шакарзо*, *шакаррез*, *шакарханд*, *шатранҷбоз*, *понхӯрда* ва ғ. Баррасии композитҳо маълум мекунад, ки аз ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб қолаби **исм+асоси замони ҳозираи феъл** зиёдтар аст.

Дар композити *бирабанд* компоненти аввал – *бира* (меваи дарахти унноб; < санскрит *bādara*) калимаи ҳиндӣ буда, бо асоси замони ҳозираи феъли *бастан* композити нав ташаккул додааст:

Агар гунча аз бирабандони ӯст

В-агар гул ба ҳар ранг хандони ӯст. [3, ҷ.3, 789]

Дар қолаби исм+асоси замони ҳозираи феъл ҳамчунин калимаҳои мураккаби *шакарзо*, *шакаррез*, *шакарханд*, *шатранҷбоз* ва *комдегӯ* созмон ёфтаанд. Аз гурӯҳи композитҳои мазкур, ки бо ҷузъи *шакар* ташаккул ёфтаанд, бештар калимаи мураккаби *шакарханд* дар назми Бедил дучор меояд ва, аз рӯи ҳисоби мо, дар маснавиҳои «Тилисми ҳайрат», «Муҳити аъзам» ва рубоиёти шоир ба кор рафтааст. Илова бар ин, аз композитҳои мазкур калимаҳои *шакарханд* ва *шакаррез* дар «Луғатнома»-и Деххудо дучор омаданд. Деххудо калимаи *шакаррезро* ба ду маъно тафсир мекунад. Ба маънои аслии ин калима «шакаррезанда, (он) кӣ шакар бирезад; (он) кӣ аз ӯ шакар бирезад, мисли найшакар» [5, ҷ.2, 1818] ва ба маънои маҷозӣ «киноя аст аз ширин ва шаққарин; саҳт ширин ва диловез; ҳар чизи ширин, чун ханда ва табассум ва ғ.» [5, ҷ.2, 1818] маънӣ шудааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» маънои сеуми калима - «қанду шираворе, ки дар шаби арӯсӣ ба нияти нек аз болои сари арӯс ва домод мепошанд» [11, ҷ.2, 561] мастур аст. Мушоҳидаи байт собит мекунад, ки дар назми шоир ин калима ба маънои маҷозӣ ба кор рафтааст. Ба назар мерасад, ки композити дигар - *шакарзо* низ барои ифодаи ин маънӣ аз ҷониби шоир сохта шудааст.

Калимаи дигар - *шакарханд* ба маънои хандаи ширин, табассуми ширину латифи беовоз [ниг. 5, ҷ.2, 1818; 11, ҷ.2, 561] ба кор рафтааст:

Нӯшханди лаби *шакарзояш*

Мавҷи сам рехт бар саропояш. [3, ҷ.3, 383]

***

Ки аз нанги вазъи кудураткамин

Нашуд остинаш *шакаррези* чин. [3, ҷ.3, 709]

***

Гаҳе аз *шакарханди* дурчи даҳан

Шудӣ гулфурӯши баҳори сухан. [3, ҷ.3, 719]

Бо қолаби мавриди омӯзиш ҳамчунин композитҳои *шатранҷбоз* ва *комдеғӯ* ташаккул ёфтаанд. Дар мавриди вачҳи тасмияи вожаи *шатранҷ* ақоиди гуногун мавҷуд аст. Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ доир ба ин калима афкори фарҳангнависонро муфассал зикр мекунад. Аз иттилои соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» маълум мешавад, ки доир ба вачҳи тасмияи калимаи мазкур афкори гуногун роиҷ аст: 1) гурӯҳе ин калимаро муарраби калимаи «сатранг»-и форсӣ медонанд; 2) гурӯҳе дигар муарраби калимаи хиндӣ «читранг» донистаанд; 3) гурӯҳе дигар арабишудаи «шудранҷ» мепиндоранд [ниг. 4, ҷ.1, 463]. Ба пиндори мо, афкори гурӯҳи дувум ба ҳақиқат наздик аст, зеро ин эҳтимоли ба яқин наздикро шарҳи мазкури Муҳаммад Ғиёсуддин низ қувват мебахшад: «муарраб аз *чатур*, ки ба маънии адади чаҳор аст ва *анг*, ки ба маънои узв аст ва ба маҷоз ба маънои рӯкн истеъмом ёфта. Лиҳозо *читранг* фавҷеро гӯянд, ки чаҳор рӯкн дорад, сивои шоҳу фарзин, ки филу асп ва рӯху пиёда аст...» [4, ҷ.1, 463].

Аз калимаи мавриди таҳлил шоир композити *шатранҷбоз*ро сохтааст:

Бедил, аз арбоби дунё чашми сарсабзӣ мадор,

Кишти ин шатранҷбозони дагал сероб нест. [3, ҷ.1 (б.а.), 230]

Мирзо Бедил бо исми Комде композити *комдеғӯро* ташаккул додааст, ки як маротиба дар маснавии «Ирфон» ба чашм расид:

В-ин туюре, ки комдеғӯянд,

Дарсхонони мактаби ӯянд. [3, ҷ.3, 311]

Таҳлил нишон медиҳад, ки қолаби **исм+асоси замони ҳозираи феъл** дубара буда, исм ва сифат ба бор меорад.

Як композити гурӯҳи мазкур - *нилпарвард* дар қолаби исм+асоси замони гузаштаи феъл ташаккул ёфтааст:

Дами васфаи аз баҳри амни хатар

Нафас нилпарварди дуди чигар. [3, ҷ.3, 792]

Бархе аз композитҳои навъи **калимаи хиндӣ+калимаи тоҷикӣ** дар қолаби исм+исм ташаккул ёфтаанд, мисли *комдеоҳанг*, *муданном*. Калимаҳои мазкур дар маснавии «Ирфон» ба кор рафтаанд:

Шӯри ин сози комдеоҳанг

Зад ба домони изтиробаи чанг. [3, ҷ.3, 311]

***

Ҳамчунон мутриби муданноме

Сархуши наишъаи тарабҷоме. [3, ҷ.3, 289]

Дар назми Мирзо Бедил як композит дар қолаби исм+сифат (*шостарогоҳ*) ва як калимаи мураккаб дар қолаби исм+сифати феълӣ (*понхӯрда*) дучор гардид:

Бурд рӯзе тазаллуми ҷонкоҳ

Бар фақирони шостарогоҳ. [3, ҷ.3, 271]

***

Баҳораи ба ҳар ҷо раҳе бурдааст,

Гул он ҷо даҳанҳои понхӯрда аст. [3, ҷ.3, 788]

Аз маънидоди бедилшиноси номӣ Б.Раҳимӣ маълум мешавад, ки *шостар* таҳрифёфтаи вожаи хиндӣ *шастрӣ* - баҳше аз китобҳои қадимаи хиндӣ буда, композити мавриди таҳлил ба маънои шостардон ба кор рафтааст [ниг. 2, 1025]. *Пон* номи гиёҳест, ки онро ҳам барои хӯрдан ва ҳам барои сурх кардани лаб ба кор мебаранд [ниг. 8, 120]. Сифати *понхӯрда* дар байти боло ба маънои даҳони хушбӯй ба кор рафтааст.

2.Татпурушаҳои навъи «калимаи тоҷикӣ+калимаи ҳиндӣ». Бо навъи тазаккурёфта аз назми Мирзо Бедил танҳо як композит - *найшакарро* пайдо намудем. Калимаи мазкур дар назми шоир фаровон ба кор рафта, дар луғатномаҳо ба маънои «навъе аз най аст, ки аз он шакар ҳосил мешавад» [11, ҷ.1, 828; 5, ҷ.2, 3084] маънидод шудааст. Дар назми шоир ба ин маънӣ мустаъмал аст:

Бедил, чу банди найшакар аз фикри он даҳан

Маънӣ фишори қофияи танг мекашад. [3, ҷ.1 (б.а.), 663]

***

Гар фалак безътиборат кард, ҷои шиква нест,

Бар ҳаловат бастай дил чун гирех дар найшакар. [3, ҷ.1 (б.а.), 771]

Ба ин тарик, дар ташаккули композитҳо калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ низ иштирок намудаанд. Абулмаонӣ, ки аз хоки Ҳинд бархоста, дар муҳити он макон тарбияву ба камол расид, имкон надошт, ки бидуни калимаҳои ҳиндӣ растохези суҳанро ба вучуд биорад. Мисолҳо собит мекунанд, ки дар аксари маврид (дар 11 композит) вожаҳои ҳиндӣ тобеи калимаи тоҷикӣ ва дар як маврид калимаи тоҷикӣ тобеи калимаи ҳиндӣ гардидааст.

Аз гурӯҳи композитҳои мазкур калимаи мураккаби *найшакар* дар ашъори Бедил басомади бештар дорад.

Пайнавишт:

1. Баҳор, М. *Сабкишиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Ҷ.1-3.* / М.Баҳор. - *Техрон: Амири Кабир, 1373. Ҷ.1. -467с.; Ҷ.2. -432с.; Ҷ.3. -448с.*
2. Бедил, Абдулқодир. *Осор. Ҷ.6. Ирфон (маснавӣ). Бо саъю кӯшиши ва муқаддимаву тавзеҳоти Бобобек Азизмуродзода Раҳимӣ.* / Абдулқодири Бедил. -*Душанбе: Адиб, 2005. -1052с.*
3. Бедили Деҳлавӣ. *Куллийёт. Ҷ.1-4. Тасҳеҳи Холмуҳаммади Хаста, Халилуллоҳи Халилӣ. Ба кӯшиши Баҳман Халифа Баноравонӣ.* / Бедили Деҳлавӣ. -*Техрон: Талоя, 1389. Ҷ.1 (бахши аввал). Ҷ.1 (бахши дувум). Ҷ.2. Таркиббанд; Тарҷеъбанд; Қасоид; Қитъаот; Рубоӣёт -650с.; Ҷ.3. Маснавихо. -812с.; Ҷ.4. Чаҳор унсур; Руқаот; Нуқот. -582с.*
4. *Ғиёсуддин, М. Ғиёс-ул-лугот. Иборат аз 3 ҷилд. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров.* / М.Ғиёсуддин. -*Душанбе: Адиб, 1987-1989. Ҷ.1. -480с.; Ҷ.2. -416с.; Ҷ.3. -304с.*
5. *Деҳхудо, А. Фарҳанги мутаваассити Деҳхудо. Дар ду муҷаллад (зери назари дуктур Саъидҷаъфари Шаҳидӣ).* / А.Деҳхудо. -*Техрон: Муассисаи иттишорот ва ҷопи До-нишгоҳи Техрон, 1385. Ҷ.1-2. -3224с.*
6. *Капранов, В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв.* / В.А.Капранов. -*Душанбе: Дониш, 1987. -225с.*
7. *Капранов, В.А. Язык фарси в Индии и его отношение к таджикскому языку.* / В.А.Капранов. // *Масъалаҳои забонишиносӣ.* -*Душанбе: Дониш, 1983. -С.22-38.*
8. *Одина, М. Шарҳи бисту як газали Бедил.* / М.Одина. -*Душанбе, 2007. -160с.*
9. *Пейсиков, Л.С. Лексикология современного персидского языка.* / Л.С.Пейсиков. -*М.: Изд-во Московского ун-та, 1975. -203с.*
10. *Раҳмон, Э. Забони миллат - ҳастии миллат.* / Э.Раҳмон. -*Душанбе: Эр-граф, 2016. -516с.*

11. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Дар 2 ҷилд (дар зери таҳрири М.Ш.Шуқуров, В.А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А.Маъсумӣ). -М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.1. -951с.; Ҷ.2.-949с.
12. Хонларӣ, П.Н. Таърихи забони форсӣ. Дар се муҷаллад. / П.Н.Хонларӣ. -Теҳрон: Фарҳанги наири нав, 1387. Ҷ.1. -414с.; Ҷ.2. -408с.; Ҷ.3. -487с.
13. Ҳасанов, А. Вомвожаҳои тоҷикӣ дар забонҳои дигари ҷаҳон. / А.Ҳасанов. -Хуҷанд: Нури маърифат, 2003. -52с.

Reference Literature:

1. Bahor, M. *Stylistics or History of Persian Prose Evolution*. – VV. 1 – 3 //M.Bahor. – Tehran: The Great Emir, 1373 hijra.
2. Bedil, Abdulkodir. *Composition. "Cognition" (Masnavi)*. Under the editorship of Bobobek Azizmurodzoda Rahimi //Abdulkodir Bedil. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2005. – 1052 pp.
3. Bedy, Dehlavi. *Compositions*. In 4 volumes. Under the editorship of Kholmukhammad Khast and Khalilullokh Halilo // Dehlavi Bedy, - Tehran: Vanguard, 1389 hijra. V. 1. Book 1. Gazels. - 789 pp. p 1 (Book 2) 1600 - v.2 Tarkibbands, Tarjebands, Kasoits, Kytoots; Rubais. - 650 pp; V 3 – Masnavies, 812 pp.; V.4. Four Elements. Rukaots; Nikots; - 582 pp.
4. Ghyosuddin M. *Ghiyos` Dictionary*. In 3 volumes. Preparation of the text, preface, appendices, commentaries by A. Nurov.// M. Ghyosuddin. – Dushanbe: Man-of-Letters, 1987 – 1989. V.1. – 480 pp.; V.2. – 416 pp.; V.3. – 304 pp.
5. Dehhudo, Aliakbar - *Dehhudo's Middle Dictionary*. In two volumes. Under the Editorship of Dr. Saidjafar Shakhidi // Aliakbar Dehhudo. - Tehran; Printing-publicational outfit under Tehran University, 1385 hijra. vv. 1-2. - 3224 pp.
6. Kapranov V.A. *Tajik-Persian Lexicography in India in the XVI-th – the XIX-th Centuries* // V. A. Kapranov. – Dushanbe: Knowledge, 1987. – 225 pp.
7. Kapranov V.A. *Persian Language in India and its Relation to Tajik* // V. A. Kapranov. *Articles in Linguistics*. – Dushanbe: Knowledge, 1983. – pp. 22 – 28.
8. Odina M. *Commentaries to twenty one Gazels by Bedil*.// M.Odina. – Dushanbe, 2007. – 160 pp.
9. Peysikov L.S. *Lexicology of Modern Persian* //L.S.Peysikov. – M.: Moscow University publishing-house, 1975. – 203 pp.
10. Rakhmon, Emomali. – *Nation`s Language as People`s Being* // Emomali Rakhmon. – Dushanbe: Er-Graph, 2016 – 516 pp.
11. *Tajik Language Dictionary*. (Since the X-th up to the Beginning of the XX-th Centuries). In two volumes. Under the editorship of M. M. Shukuruv, V.A. Kapranov, R. Koshim, N.A. Masumi. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969. V.1. - 951 pp. : V.2 - 949 pp.
12. Khonlari P.N. *The History of the Persian Language*. In three volumes // P.N. Khonlari. – Tehran, 1387 hijra. V.1. – 414 pp.; V.2. – 408 pp.; V.3. – 487 pp.
13. Hasanov A. *Tajik Borrowings in other World Languages* // A. Hasanov. – Khujand: Light of Enlightenment, 2003. – 52 pp.

УДК 80
ББК 81. 2 Точ-4

**ВОЖАҲОИ ИФОДАГАРИ
ПРАНДА ДАР «ХАМСА»-И
НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ ВА
ТАФСИРИ ОНҲО ДАР
ФАРҲАНГҲО**

Бобочонова Дилбарчон Абдумӯминовна, н.и.
филол., дотсенти кафедраи умумидонишигоҳии
забони тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи акад.
Б.Ф.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**СЛОВА, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ
ПТИЦ, В «ПЯТЕРИЦЕ» НИЗАМИ
ГАНДЖЕВИ И ИХ ТОЛКОВАНИЕ
В СЛОВАРЯХ**

Бободжанова Дилбарджон Абдумуминовна,
к.филол.н., доцент общеуниверситетской
кафедры таджикского языка ГОУ «ХГУ им.
акад. Б. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд),

**WORDS DESIGNATING BIRDS IN
NIZAMI GANDZHAVI'S "
PENTALOGY" AND THEIR
INTERPRETATION IN
DICTIONARIES**

Bobodjanova Dilbarjohn Abdumuminovna, candidate
of philological sciences, Associate Professor of the
All-University department of the Tajik language
under the SEI "KhSU named after acad. B.
Gafurov» (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: bobojonova1977@mail.ru

Калидвожаҳо: «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ, парандаҳо, вожаҳои ифодагари парандаҳо: булбул (андалеб), боз, калог, гурӯҳбандии вожаҳои ифодагари парандаҳо, ҷанбаи лингвистии таҳлили вожаҳо, фарҳангҳо.

Дар мақола бори нахуст дар бораи омӯзиши ва таҳлили вожаҳои ифодагари парандаҳо дар «Хамса»-и Ҳаким Низомии Ганҷавӣ ба риштаи таҳлил кишида шуда, шарҳ ва маънидоди онҳо дар заминаи фарҳангҳои гузашта - («Бурҳони қотей», «Ғиёс-ул-лугот» ва ғ.) ва имрӯза (“Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ”, “Фарҳанги ососри Ҷомӣ”, “Фарҳанги форсӣ”, “Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ”, “Лугати нимтафсилӣ барои забони адабии тоҷик”-и Айнӣ, “Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома” ва ғ.) пешниҳод шудааст. Таҳлили вожаҳои ифодагари парандаҳо (беи аз 60) нишон медиҳанд, ки 90 фоизи он дар забони тоҷикии муосир мустақиман мебошанд ва ин муаллифро ба ҳулосае меорад, ки забони «Хамса» ва шакли озарбойҷони забони форсии тоҷикӣ (асри XII) ба форсии тоҷикии мовароуннаҳрӣ қаробати беиштар дорад.

Ключевые слова: «Пятерица» Низами Ганджеви, птицы, зоонимы, обозначающие птиц, соловей (филомела), сокол, ворон, классификация зоонимов, лингвистический анализ слов, словари

Впервые предпринята попытка проанализировать зоонимы, обозначающие птиц, в «Пятерице» Низами Ганджеви. Для разъяснения и анализа указанных зоонимов использованы средневековые («Бурхони қотей» (XVII в.), «Ғиёс-ал-лугот» (XIX в.), «Фахри Каввос» (XIV в.) и современные словари: («Словарь поэзии Рудаки», «Толковый словарь таджикского языка», «Словарь произведений Джами», «Персидский словарь» Муина, «Словарь южных говоров таджикского языка», «Краткий толковый словарь таджик-

---

ского литературного языка» С. Айни, «Краткий словарь «Шах-наме» Ализода И). Делается вывод, что 90% зоонимов, обозначающих птиц, использованных в «Пятерице» Низами, употребляются в современном таджикском языке. На основе данного факта сделано заключение, что язык «Пятерицы» и азербайджанский вариант персидско-таджикского языка XII века очень близки к персидско-таджикскому языку Мавераннахра.

Key-words: *Nizami Gandzhavi's "Pentology", birds, zoonyms designating birds, nightingale (filomela), raven, classification of zoonyms, linguistic analysis of words, dictionaries*

There is undertaken the first endeavour to analyze zoonyms designating birds in Nizami Gandzhavi's "Pentology". For explication and analysis of the formers the following literature was used: mediaeval productions, such as "Burhoni Kote" (the XVIII-th century), "Ghiyas-al-Lugot" (the XIX-th century), "Fahri Kavvos" (the XIV-th century); modern dictionaries: "The Discitinary of Rudaki's Poetry", "Interpretation Dictionary of the Tajik Language", "The Dictionary of Djami's Works", "Persian Dictionary" by Muin, "The Dictionary of the Tajik Language Southern Vernaculars", "Brief Interpretation Dictionary of Tajik Literary Language" by S. Aini, "Brief Glossary of "Shak-name". The conclusion is made that 90% of zoonyms designating birds mentioned in Nizami's "Pentology" are used in Modern Tajik. Proceeding from this fact, the author asserts that the language of "Pentology" and the Azerbaijanian variant of the Persian-Tajik language of the XII-th century are very close to the Persian-Tajik language of Maverannakhr.

Дар забоншиносии тоҷик омӯзиш ва таҳлили лингвистии номи парандаҳо то ба ҳол мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор дода нашудааст. Бавижа, мавқеи ин аносири луғавӣ дар осори хаттӣ, аз ҷумла назму наср, ба таври бояду шояд тавачҷуҳи забоншиносро ба худ ҷалб накардааст. Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтаем, ки хини таснифи гурӯҳҳои маъноии таркиби луғавии «Ҳамса»-и безавол гурӯҳеро ба ин навъи калимаю номҳо таҳсис дода, онҳоро мавриди таҳлилу баррасии лингвистӣ қарор диҳем.

Бояд эътироф намуд, ки як бахши таркиби луғавии осори гузаштагони моро ҳамин гурӯҳи маъноӣ - парандагон ташкил медиҳанд. Махсусан, дар осори бузургҳаҷми «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Маснавии маънавий»-и Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ), «Ҳафт авранг»-и Абдурахмони Ҷомӣ ва амсолашон номҳои гуногуни парандагон ба ҷашм мерасанд. Омӯзиши бахши таркиби луғавии забони тоҷикии марбут ба ин гурӯҳи калимаҳо, умуман, ва боигарии луғавии осори хаттӣ бузургонамон дар гузаштаю имрӯз, махсусан, аҳамияти вижаро доро мебошад. Баррасии ин гурӯҳи маъноӣ луғавӣ имкон медиҳад, ки мо таҳаввулу тақомули ин гурӯҳи номҳоро муайян намоем. Дар ин маврид ҷанбаи омӯзиши диахронӣ синхронӣ тавбаъм бояд сурат гирад.

Қобили зикр аст, ки дар забоншиносии тоҷик ҷанд тадқиқоти қобили тавачҷуҳ ва пайравӣ, аз қабиле асарӣ пураҳамияти Д.Саймиддинов оид ба «Вожашиносии забони форсии миёна» арзи ҳастӣ намудааст, ки дар онҳо гурӯҳи мавзӯии вожаҳои забони форсии миёна мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [18]. Воқеан, ин асар ба тадқиқи гурӯҳҳои мавзӯии вожаҳо ва таснифи онҳо роҳ кушод. Муҳаққиқони баъдина асосан ба ин асар таъя намуда, ба омӯзиши пурвусъати ин проблема, яъне, таснифоти мавзӯии вожаҳо дар заминаи осори хаттӣ гузаштагонамон - «Шоҳнома» (тадқиқоти профессор О.Қосимов), «Маснавии маънавий» (асарҳои профессор С.Сабзаев), Абдурахмони Ҷомӣ (тадқиқоти Меҳроб Ҷумъаев) ва ғайраҳо арзи вучуд намуданд. Инчу-

нин, дар лаҳчашиносӣ низ як даста тадқиқотҳои тоза дар бораи гурӯҳбандии мавзӯии вожаҳо ба нашр расиданд, ки пеш аз ҳама, зикри тадқиқоти домнадори лаҳчашиносии маъруфи мо, профессор Ғ.Чӯраев [24] хеле бамаврид аст. Дар идома ва пайравӣ ба тадқиқоти пурмухтавои «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» ва асари «Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ»-и Ғ.Чӯраев тадқиқоти калонҳаҷми С.Хоркашев («Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳча») ба нашр расид, ки асоси рисолаи доктории муаллифро ташкил меод [25; 24; 23]. Аз ҷумла, профессор Д.Саймиддинов ҳини баррасии «fahangioim-ēwaq» («Фарҳанги авестой ба паҳлавӣ») мавҷудияти 27 гурӯҳи маъноии луғавиро нишон дода, вижагиҳои онҳоро шарҳ додааст [18, с.62-63]. Барилова, дар «Фарҳанги паҳлавӣ» мавҷудияти 31 бахш гурӯҳбандии вожаҳоро кашф намудааст, ки чанд намунаи онро зикр намудан бамаврид мебошад: 1) номи Яздону фариштагон ва чанд истилоҳи кайҳонӣ; 2) ҷаҳон ва маъниҳои бум, замин, хок, шаҳр, русто, дех, хона ва ғ.; 3) обҳо; 4) донахову мевҳо; 5) мурғон ва парандагон; 6) узвҳои бадан; 7) ҷаҳорпоён ва гӯшту шири онҳо ва ғ. [18, с.66]. Пас, маълум мегардад, ки муаллиф гурӯҳбандии маъноии вожаҳоро дар мисоли маводи забони паҳлавӣ ба тартиб ва низоми қобили қабул пешниҳод намудааст, ки муҳаққиқони баъдӣ аз он пайравӣ ва истифода кардаанд.

Қобили зикр аст, ки фарҳангшиносии гузаштаи мо низ ба масъалаи гурӯҳбандии маъноии калимаҳо, бавижа исми (номҳо), тавачҷуҳ зоҳир карда буданд ва иддае аз онҳо фарҳангҳои хешро аз рӯи ин усул таҳия намудаанд. Яке аз чунин фарҳангҳо «Фарҳанги Қаввос» махсуб меёбад, ки ба қалами донандаи мумтози забони форсии тоҷикӣ Фаҳри Қаввос мансуб мебошад. Ин фарҳанг солҳои 1290-1310 китобат шудааст [22, с.5]. Сабаби китобати ин луғат, ба таъкиди Мубораки Ғазнавӣ ал-маъруф Қаввос, дар «Шоҳнома» ва осори хаттии он давр калимаҳои порсӣ ва паҳлавӣ фаровон истифода шудаанд, ки хонанда онҳоро таҳаммул ва фаҳмида наметавонист. Ва месазад, ки онҳоро ба риштаи тарҷума ва шарҳ кашид, ки кори савобе хоҳад шуд. «Нахуст, - менависад Қаввос дар дебочаи фарҳанг, - «Шоҳнома»-ро, ки шоҳи номаҳост, пеш овардам, аз сар то по ба хона фуру хондам. Он ҷӣ аз сухани паҳлавӣ буд, ҳамаро ҷудогона ба коғаз бинвиштам. Пас, он гоҳ ўро бинвиштам, фарҳангномаҳои дигар, ки онро фарҳангнома набиштаанд, дар забони тозӣ ва порсӣ тарҷумон карда, ҳамаро фуру нигаристам ва ягон-ягон дар хонаи коғазнигор овардам. Ва онро бахш-бахш ва гуна-гуна ва баҳра-баҳра кардам бар ин хинҷор шудааст» [22, с.29]. Фарҳангномаи Қаввос вожаҳоро ба панҷ бахш ва чандин гунаҳо тасниф намудааст. Аз ҷумла, бахши ҷаҳорум: Дар номи ҷонварон аз паранда, хазанда ва ҷунбанда ва монанди он унвон шуда, панҷ гунаро ташкил медиҳад. Гунаи нахуст: Дар нахуст дар номи парандагон дар ду баҳр. Баҳри нахуст - дар номи парандагони бузург. Баҳри дувум - дар номи парандагони хурд, ҷун кирми вижа ва монанди он шудааст [22, с.29-30].

Қаввос дар гунаи нахуст (бахши ҷаҳорум) 38 номи парандаи бузургро меорад, шарҳу эзоҳ ва шоҳид пешниҳод мекунад, ки ҳини таҳлили номҳои парандагони «Хамса» на ҳамаи онҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд. Мо номи чанд парандаро аз он ҷудо кардем, ки онҳо дар «Хамса» истифода шудаанд. Масалан, заған (ғаливоз), ҷақовак (сурхоб), вартич ё валаҷ низ номи мурғе аст, ҷурбур, тадарв ва туранҷ (низ тадарв) шудааст [22, с.76-81]. Умуман, «Фарҳанги Қаввос» дар таснифоти маъноии вожаҳо аз қадамҳои аввалин дар луғатшиносии форсии тоҷик махсуб меёбад ва месазад, ки муҳаққиқон онро мавриди истифода қарор диҳанд.

Муҳаккиқи «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ профессор О.Қосимов дар тадқиқоти доманадори худ оид ба таҳлили лексика ва калимасозии ин асари беҳамто муваффақ гардидааст, ки гурӯҳҳои лексикӣ-маъноии онро хеле дақиқ ба риштаи тадқиқ кашад. Бавижа, рисолаи «Тасвири дунёи ҷонварон дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ» [6] ва асари ҷамъбастии муаллифи мазкур «Лексика ва калимасозӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ» дар омӯзиши гурӯҳи вожаҳои ифодагари парандагону ҳазандагони «Шоҳнома», ки инъикоси воқеии таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ асри XI маҳсуб меёбад ва ин асар намунаи беҳамтои амалкарди ин забон дар минтақаи Форс мебошад, ба риштаи таҳлил кашида шудааст [7]. Мо дар ин мақола кӯшиш ба харҷ додем, ки дар мисоли «Хамса»-и Ҳаким Низомии Ганҷавӣ мавриди истифода қарор доштани гурӯҳи маъноии вожаҳои ифодагари парандагонро мавриди баррасӣ қарор дода, нишон диҳем, ки кадом вожаҳо дар минтақаи амалкарди забони форсии тоҷикӣ дар Озарбойҷон, ки асри XII бо услуби «озарбойҷонӣ» ё «кавказӣ» маъруф буд, истифода шудаанд ва вожаҳои ин гурӯҳ чӣ вижагии маъноӣю функционалӣ доранд. Ба идомаи таҳлил мо бо усули муқоиса бо истифода аз маводи фарҳангҳои гуногун («Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Луғати нимтафсилӣ барои забони адабии тоҷик», «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ», «Фарҳанги Қаввос», «Фарҳанги осори Ҷомӣ», «Фарҳанги осори Мавлавӣ», «Фарҳанги Муин», «Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ») нишон доданӣ ҳастем, ки ин вожаҳо баъдтар дар таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ ба назар мерасанд ё не. Ин усул имкон медиҳад, ки ба баъзе нуқтаҳои баҳснок ҷавоби муқаддимотӣ дода шавад. Қобили зикр аст, ки дар «Хамса» аз рӯи маводи ҷамъкардаи мо 62 номи паранда ба тасвир кашида шудааст, ки аксари онҳо дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз номҳои маъмули ифодагари парандаҳо маҳсуб меёбанд. Мо дар зер кӯшиш ба харҷ медиҳем, ки иддае аз онҳоро мавриди таҳлил қарор диҳем:

1. **Андалеб - Андалеб** аз навои тезоҳанг, Гашта борик чун бирешими чанг [13,423].

Низомии Ганҷавӣ **андалеб** ва хониши як гурӯҳ парандаҳои хушовоз ва зеборо дар тасвири муҳити гунбади сафед, ки марбут ба иқлими ҳафтум мебошад ва аз духтари подшоҳи иқлими ҳафтум дар вақти меҳмони он ҷо Баҳром афсонаи марғуб мешунавад, тасвир кардааст.

1.1. Вожаҳои ифодагари «булбул». **Булбул** овоз баркашида чу кӯс, Ҳама шаб то вақти хурӯс [13,423]. Мувофиқи шарҳи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «булбул» вожаи иқтибосии арабӣ буда, шакли ҷамъаш **балобил** (ҷамъи булбул) [8, ҷ.1, с.141] мурғаки хурдҷуссаи хушовоз ва хушоҳанг, онро ҳазордастон, андалеб ҳам меноманд [20, ҷ.1, с.210]. Низомӣ дар «Хамса» муродифоти зикршудаи «булбул»-ро низ дар мавқеаш бо хунармандӣ ба маънии мазкур истифода карда, таркиби луғавии «Хамса»-ро рангин кардааст:

Андалеб - Андалеб аз навои тезоҳанг, Гашта борик чун бирешими чанг [13,423]. Вожаи **андалеб** **عندليب** аз ҷумлаи иқтибосоти арабӣ буда, нисбат ба булбул дар услуби баланд, бадеӣ (китобӣ) истифода мегардад. **Булбул** дар услубҳои дигари забон серистеъмол буда, сарсилсилаи ин гурӯҳи муродифҳо (андалеб, ҳазордастон) маҳсуб меёбад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи **андалеб** ба таври зайл тафсир ёфтааст: 1. булбул, ҳазордастон, ҳазоровоз. 2. маҷ. сароянда, хушовоз, фиғону нолақунанда [20, ҷ. 1, с. 72].

Ҳазордастон - Ғома ду-се тохтӣ чу мастон, Нолондатар аз **ҳазордастон** [11,162]. Мувофиқи шарҳи «Фарҳанги забони тоҷикӣ», ки байте аз Рӯдакӣ меорад: Бад-он замона надидӣ, ки дар чаман рафтӣ, Сурудгӯён, гуфтӣ **ҳазордастон** буд [20, қ.2, с.717].

Зикр бояд намуд, ки ин байт дар ду ҷой [20, қ.2, с.717] ва [16, с.302] бо ду тарз манзур шудааст: яке: **Бад-он** замона надидӣ, ки дар чаман рафтӣ, Сурудгӯён, **гуфтӣ** ҳазордастон буд [20, қ.2, с.717] ва дигаре: **Буд** он замона надидӣ, ки дар чаман рафтӣ, Сурудгӯён, **гӯӣ** ҳазордастон буд [16, с.302]. Дар «Осори Рӯдакӣ» байти боло чунин садо медиҳад: Бад-он замона надидӣ, ки дар **ҷаҳон** рафтӣ, Сурудгӯён **гӯӣ** ҳазордастон буд [17, с.21]. Пас, маълум мешавад, ки мураттибони «ФЗТ» ва «ФАР» шояд аз сарчашмаҳои гуногун истифода кардаанд, ки дар хондани ин байт тафовут ба назар мерасад (ниг.: бад-он; буд он; гуфтӣ; гӯӣ). Ин ҷо даҳолати матншинос хеле зарур аст.

Дар байтҳои боло вожаҳои ифодагари парандагони хушовозу хушандом ба риштаи назм кашида шуда, тавассути ҳар яке онҳо маънӣ ва ҳолатҳои қаҳрамонони ин бахши манзумаи «Хамса»-ро шоири маъниофарин тасвир намудааст.

Ҳамин тавр, аз байни силсилаи муродифҳои *булбул*, *андалеб* ва *ҳазордастон* **булбул** сарсилсила буда, дар ҳар ҳолат метавонад муродифоти худро иваз кунад, *андалеб* хоси услуби баланд буда, бештар дар назм истифода бурда мешавад. *Ҳазордастон* бошад, хоси назм буда, нолаю хониши булбул ва ошиқро бештар дар назм инъикос мекунад.

2. **Боз, уқоб, ҷуррабоз** вожаҳоеанд, ки ифодакунандаи парандаҳои қавӣ ва шикорӣ мебошанд. Онҳо бо сифати шикоркунии худ аз парандагони дигари «Хамса» ва, умуман, забони тоҷикӣ тафовут доранд.

2.1. **Боз**. Зи адлаш **боз** бо теҳу шуда хеш, Ба як ҷо об хӯрда гург бо меш [12,258]. Тавре мебинем, шоир ба истифодаи санъати масал бозро бо теҳу ва гурро бо меш дар сулҳу салоҳ тасвир мекунад ва ин дар давраи подшоҳии Ширин руҳ медиҳад. **Боз** - мувофиқи тафсири луғатнигорон бар вазни қоз, парандаи машҳур ва маъруф, ки салотин ва ақобир шикор фармоянд [10, қ.1, с.317]. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» тақя ба «Бурҳон», «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Рашидӣ» маъниҳои «боз»-ро ба таври зер шарҳ медиҳад: «**боз** باز ... номи тоири шикорӣ...» [8, қ.1, с.111]. Устод Айни дар луғати хеш ин вожаго номи як парандаи шикорӣ хондааст [1, с.55].

Дар «Хамса» як навъи «боз», яъне **ҷуррабоз** низ истифода шудааст. Дар бораи ҷуррабоз тафсири зер дода шудааст: Шикастадил омад ба майдон фароз, Вале кабк бишкаст бо **ҷуррабоз** [14,123]. Дар «ФЗТ» «ҷурра» чун моддаи луғавӣ чунин шарҳ ёфтааст: наринаи ҳар ҷонвари чаранда ва паранда, махсусан бози нар: Даромад шаҳ аз меҳри он нӯшу ноз, Бад-он ҷурраи кабк чун ҷуррабоз (Низомӣ). Ҷуррабоз - бози нар; Зи як сӯ ҷуррабозони сабукхез, Ба хуни сайд карда чангро тез «Анвори Сухайлӣ» [20, қ.2, с.798]. Дар «Луғатнома»-и Деххудо [4, қ.21] низ ҳамин тафсир омадааст.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» тафсири комили вожаи **ҷурра** оварда шудааст: جُرّاء ба маънии далер ва шучоъ; ва ба маънии асп, ки ба он сувор шаванд; ва ба маънии нар ва фаҳл мутлақан; ва ба маънии нари боз хусусан, яъне, ҷурра нар аст. Ва ба нисбати боз хусусан, яъне ҷурра нар аст ва боз модаи он аст. Ва ба нисбати боз ҷурра кӯчак ва камшикор ва заиф мебошад ва ба ин маънӣ туркист (аз «Баҳори Ачам» ва «Мадор» ва «Бурҳон» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сироч» ва «Рашидӣ») [8, қ.1, с.232]. Дар «Бурҳон» қариб айни ҳамин тафсири ин вожа омадааст [10, қ.2, с.569]. Вале дар мавриди туркӣ будани ин вожа (ҷурра, ба маънии «нисбати боз ҷурра кӯчак ва камшикор ва заиф мебошад ва ба ин маънӣ туркист») ҳарфе зада нашудааст [10, қ.2, с.569]. Инчунин, дар «Фарҳанги форсӣ»-и

дуктур Муҳаммад Муин (якчилда) дар хусуси туркӣ будани ин вожа маълумот дода нашуда, танҳо маънии он манзур гардидааст: бози нар, бози сафеди нар ва ғайраҳо [9, с.366]. Дар «ФЗТ» ин калима чун вожаи тоҷикӣ шарҳ ёфтааст [20, ҷ.2, с.795].

Қобил ба таъкид аст, ки ин вожа - **чурра** дар забони муосири тоҷикӣ аз истифода хориҷ шудааст.

Дар радифи *уқоб*, *боз* ҷойгузин намудани **бум**, **каргас**, **шоҳин**, **лошаҳор** ба мақсад мувофиқ аст, зеро онҳо баъзе сифатҳоеро доро мебошанд, ки онҳоро ба гурӯҳи *бозу уқоб* наздик менамояд. Аз ҷумла, **шоҳин**: Гаҳ гӯяд ному нанг: «биншин, К-аз кабк қавитар аст шоҳин» [11,202].

Дар «Ғиёс-ул-луғот», «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ин вожа ба маънии бози шикорӣ шарҳ ёфта, калимаи тоҷикӣ зикр ёфтааст [20, ҷ.2, с.601; 8, ҷ.1, с.452-453; 16, с.287].

Каргас - Аз парри уқоб соябонаш, Дар сояи **каргас** устухонаш [11,187]. Баромади тоҷикӣ дорад ва тибқи «Ғиёс-ул-луғот» чунин шарҳ дода шудааст: Тоирест маъруфи мурдарҳор, ки ба ҳиндӣ *гичх* гӯянд (ба касри кофи форсӣ); аксар пари ӯ дар тир ба кор баранд; ва маҷозан парҳои тирро низ **каргас** гӯянд; ва **каргасони гардун** ду ситораанд ба сурати каргас; якеро Насри тоир ва дигареро Насри воқеъ гӯянд (аз «Латоиф» ва ғайри он) [8, ҷ.2, с.165]. Шарҳи «Луғати нимтафсилӣ барои забони адабии тоҷикӣ»-и Айни ихчамтар аст: 1. паррандаест дарозболи лошаҳур. 2. тири камони қадимӣ [1, с.150]. Умуман, **каргас** дар тасвири осори хаттии гузаштагонамон бештар ба маънии манфӣ қорбурд мегардад. Вай паррандаест, ки ба сифати луқмаи хӯроқаш пасмондаҳои шикори ҳайвонҳои дад ва паррандаҳои муайяни чанголтезро истифода мебарад. Калимаи тоҷикиасл мебошад.

Заған - Гаҳ ишқ дилам диҳад, ки барҳез, 3-ин зоғу **заған** чу кабк бигрез [11,202]. Мувофиқи тафсири «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» **заған** паррандаи калоғмонанди гӯштрабо, чӯчагирак ва мушрабо мебошад [16, с.113]. Дар баъзе фарҳангҳо «заған чун зоғи калони мурдорхӯр» [1, с.121], «паррандаи калоғмонанди андаке аз вай хурд, ғалевоч [15, ҷ.1, с.262], «заған - ғалевоз» [8, ҷ.1, с.394], «заған - гӯштрабо ва ғалевоч» [10, ҷ.2, с.1023], «заған, ғалевоч, паррандаи калоғмонанди андаке аз вай хурд» [20, ҷ.1, с.445], «паррандае аз чинси калоғ, вале андаке хурдтар аз он, ғалевоч» [21, ҷ.1, с.522]. Аз шарҳу маънидоди фарҳангшиносон бармеояд, ки **заған** паррандае будааст ва он ба кулоғ шабеҳ мебошад, вале ҷисман аз он хурдтар ба назар мерасад. Ва ғолибан онро ба **ғалевоч/ғалевоч, ғалевоз** монанд ба қалам медиҳанд. Пас, **кулоғ** ва **ғалевочро** ба ташреҳ мекашем: **калоғ** - паррандае бо минқори нисбатан баланду қавӣ, पोҳо ва болҳои неруманд, дурпарвоз ва ба ҷуғу боли сиёҳ [21, ҷ.1, с.607]. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» **калоғро** зоғи ало, калзоғ шарҳ медиҳад [20, ҷ.1, с.531], «Ғиёс-ул-луғот» **кулоғ/калоғро** така ба «Бурҳон» зоғи даштӣ меномад [8, ҷ.2, с.174]. Ҷамин тавр, **калоғ** ё **кулоғ** муродифи зоғ буда, як навъи он - зоғи алоро нишон медиҳад.

Ғалевоч/ғалвож/ғалвоҷ/ғаливож як хел зоғи калон [1, с.498]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чанд сифати **ғалевоч/ғалевож** тафсир дода шудааст, яъне мурғи гӯштрабо, чӯчагирак, чӯчабарак; мушрабо; заған: **Ғалевожро** ба кабутар чӣ қор, Ба бози малик дархӯр аст ин шикор (Низомӣ) [20, ҷ.2, с.644].

Акнун мебинем, ки **теҳу** (**тайҳу**), ки Низомӣ онро ба боз дар як радиф ном бурдааст, чӣ маъниро ифода мекунад ва луғатшиносон онро чӣ хел шарҳу маъни додаанд.

Тайҳу//теҳу - Зи рашки он хурӯси оташинтоҷ, Гаҳе **тайҳу** бар оташ, гоҳ дурроҷ [12,205]; Зи адлаш боз бо **теҳу** шуда хеш, Ба як чо об хӯрда гург бо меш [12,258].

Тайҳу дар «Бурҳони қотей» (ҷ.1) ба таври зер тафсир ёфтааст: бо ҳо бар вазни лиму, парандаест шабеҳ ба кабк, лекин аз кабк кӯчақтар аст ва маъруфи он тайҳуч (تیهوج) бошад... [10, с.547]. Муҳаммад Муин дар «Фарҳанги форсӣ» худ **тайҳуро** аз хайли кабк шарҳ додааст: «تیهو (тайҳу) «tīhū» (tehy-) парандае аз дастаи кабкҳо, ки каме аз кабки маъмулӣ кӯчақтар аст, вале гӯшташ ба маротиб хушмазатар ва матбӯътар аз кабк аст. Ранги парҳояш хокистарӣ, моил ба зард ва зери болҳояш сиёҳ аст» [9, с.329]. Дар шарҳи мазкур номи бедона зикр наёфтааст. Ба хулоса омадан мумкин аст, ки дар забони форсии пешин калимаи «бедона» мавриди истифода қарор надоштааст. Ин вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (ҷ.1, с.367) ба таври зер шарҳ ёфта, байте аз Абӯшақури Балхӣ барои исботи истифодаи ин вожа дар осори ҳамасрони Рӯдакӣ оварда шудааст: **тиҳу//теҳу** تیهو бедона, вартишк: Ман бачаи фарфураму ӯ бози сапед аст, Бо боз кучо тоб барад бачаи **тиҳу**. Дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» низ ин вожа дар шакли **теҳу//тиҳу** омада, бедона, вартишк шарҳ ёфтааст ва муаллифи он А.Нуров ба «Фарҳанги забони тоҷикӣ» таъя намудааст [15, ҷ.2, с.196]. Устод Айнӣ низ дар луғати хеш моддаеро ба шарҳи вожаи **тиҳу** бахшида, шарҳи зеринро пешниҳод мекунад: **Тиху** تیهو парандае аз чинси кабк, лекин аз кабкҳои оддӣ хурдтар [1, с.393], вале аз ин шарҳ бармеояд, ки устод С.Айнӣ онро муодили **бедона** зикр накардааст. **Бедона** дар тафсири устод чунин аст: **Бедона** بیدانه 1. як навъ парандаи кӯтоҳпарвози хушхони ҷангараасл, ки мардум вайро барои хонишаш дар қафас ва барои ҷанг андохтан дар халта ва даруни остин парвариш мекунанд... [1, с.49-50]. Имрӯз низ мо бедонаро мисли шарҳи устод С.Айнӣ тасаввур мекунем. Ҳатто дар байни мардуми тоҷик тоҷикони як манотикро **будана** мазоқ мекунанд. Дар «Ғиёс-ул-луғот» низ ин вожа зикр наёфтааст. Хулоса, бояд қайд кард, ки бедона чун ифодагари номи паранда, асосан, дар манотиқи Мовароуннаҳру Хуросон мавриди истифода қарор доштааст.

Ба оилаи кабк **дурроҷ** низ қаробат дорад. **Дурроҷ** дар «Хамса» ба таври фаровон истифода шудааст. **Дурроҷ//дарроҷ** - **Дурроҷ** зи дил кабобе ангехт, Кумрӣ намаке зи сина мерехт [11,118].

Кабӯтар, фохта, чарз, турна гурӯҳи дигари парандаҳое мебошанд, ки гӯшти хӯрдани лизиз доранд ва то ҷое бо ин сифати хеш бо ҳам қаробат доранд. Аз ҷумла, **кабӯтар** - Кабқваши он бози кабӯтарнамоӣ, Фохтарав гашт ба фарри ҳумой [12,26] вожаест, ки дар забони мо истифодаи мустаъмал дорад. Тибқи тафсири фарҳангшиногон **кабӯтар** парандаест зебо, дорои холҳои гуногун ва ба инсон зуд ром мешавад, кафтар [20, ҷ.1, с.524].

Кабӯтар//кафтар мувофиқи шарҳи «Фарҳанги Доро»: **кабӯтар** муҳаффафи **кабуд-пар** пахлави **каротар** парандаест калонтар аз сар ва тақрибан баробар ба кабк, ки худ дастаи гуногуннавьӣ кафтаронро ташкил медиҳад. Дар ҷаҳон 72 навъи кафтар шинохта шудааст. Парандаи ромшаванда аст. Аз ин рӯ, чун номабару номарасон ё қосид мавриди истифода қарор мегирад [5, с.209].

Фохта бошад, парандаи хокистарранги аз кабӯтар хурдтар, ки дар гардан тавқи сиёҳ дорад [16, с. 253]. Аз ташреҳи устод Айнӣ бармеояд, ки **фохта** парандаест мусичамонанд, аммо аз вай калонтар, парҳояш холдор ва гарданаш тавқдор аст [1, с.468]. Тавре аз ин шарҳҳо бармеояд, муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» фохтаро ба кабӯтар ва устод Айнӣ онро ба мусича қиёс мекунад ва ин нишонаи мустақилияти ташреҳи

эшон маҳсуб меёбад. Шарҳи «Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» низ қобили таваҷҷуҳ аст: фохта, фохтак, фохтк... навъи парандаест, ки ба кабутар шабеҳ бошад [19, с.733].

Чарз - Яке қорвон ҷумла шоҳину боз, Ба **чарзу** қулангафгани тезтоз [14,231]. Бамаврид зикр намоем, ки ин вожа дар ашъори боқияи устод Рӯдакӣ истифода бурда шудааст ва ин баёнгари он аст, ки ин вожа дар давраи устод Рӯдакӣ дар забони форсии тоҷикӣ мустаъмал будааст. Амон Нуров дар «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» чарзро чунин шарҳ медиҳад: **Чарз** як навъ парандаи ҳалолгӯшт, ки онро бо боз, шоҳин ва ғайра шикор мекарданд. Ва аз ашъори боқияи устод Рӯдакӣ байтеро манзур мегардонад: Ба ҷанголи қаҳри ту дар ҳасми баддил, Бувад ҳамчу **чарзе** ба ҷанголи шоҳин [16, с.273]. Устод Айнӣ бо нишон додани байти зикршуда чун истинод аз устод Рӯдакӣ ин вожаро шарҳ додааст: **Чарз/чарз** номи як навъ парандае, ки бо шоҳин ё боз онро шикор мекунад [1, с.451]. Ин вожа дар «Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» қайд нашудааст.

«Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» вожаи **чарзро** шарҳ дода менависад: **Чарз** истилоҳи зоологӣ, дӯғдоғ, мурғи даштӣ [21, ҷ.2, с.560] ва ин тафсир аз шарҳи устод Айнӣ ва Амон Нуров фарқ мекунад. Шояд мустаъмал набудани ин вожа ва парандае, ки онро ном мебарад, боиси ин шарҳи луғатнигорони муосир («Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ») гардида бошад.

Куланг - турна - Яке қорвон ҷумла шоҳину боз, Ба чарзу **қулангафгани** тезтоз [14,231]. Мувофиқи шарҳи «Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» «қуланг мурғи турна» маънидод шудааст: Чу бигзашт аз он тирашаб як замон, Хурӯши **қуланг** омад аз осмон [2, с.181]. Дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» А.Нуров **қуланг**ро турна гуфтааст [15, ҷ.2, с.328]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» **қуланг** чун омоним шарҳ ёфта, маънои аввали омонимии он «турна» навишта шудааст [21, ҷ.2, с.659]. «Бурҳон» низ ин вожаро оварда, шарҳи нисбатан васеъро барояш манзур кардааст. Дар поварақи он Муҳаммад Муин баъзе маводи таърихиро низ овардааст: **Куланг** - ...ва замми аввал ва фатҳи сонӣ, парандаст кабудранг ва дарозгардани бузург аз лаклак, ки ўро шикор кунанд ва хӯранд ва парҳои зери думи ўро бар сар зананд. **Куланг** дар паҳлавӣ шакли **kulang** ва дар курдӣ **kūlink**-ро дорад ва он парандаест, аз хонаводаи дарозпоён ва нимаобӣ ва мусофир [10, ҷ.3, с.1681].

Тавре дар фавқ тазаккур рафт, теъдоди парандаю вожаҳои ифодагари онҳо дар «Ҳамса» беш аз 60 адад буда, аз он ҷандеро дар мақола ба риштаи таҳлил кашидем. Аз байни онҳо гурӯҳҳоеро аз рӯи маъно дастабандӣ қардан имконпазир аст: 1. тазарв, товус, тӯтӣ, титавӣ ва ғ.; 2. парандаҳои афсонавӣ - симурғ, хумо ва ғ.; 3. парандаҳои кӯчаки хусусияти ҳосдошта - чуғд//чуғд, гунчишк, чаковак ва ғ.; 4. парандаҳои обию парвозкунанда - мурғи обӣ, бат ва ғ.; 5. гурӯҳи муайяни ҳашарот, ки парвоз мекунад: занбӯр, малах, парвона, пашша, шабпарак ва ғайраҳо.

Агар вожаҳои ифодагари парандаҳоро аз рӯи истеъмолашон дар «Ҳамса» ва забони тоҷикӣ қиёс кунем, аксари ин вожаҳо дар ифодаи парандаҳо имрӯз низ истеъмоли васеъ ва густурда доранд. Масалан, андалеб, булбул, боз, бум, гунчишк, зоғ, зоғу заған, занбӯр, кабк, қарғас, қабки қарӣ, кабутар, қумрӣ, лошаҳор, парвона, симурғ, тазарв, товус, тӯтӣ, уқоб, фохта, чуғд, қуланг, турна, шоҳин, мурғи обӣ ва ғайраҳо.

Аз баррасии боло бармеояд, ки вожаҳои ифодагари парандаҳо дар таркиби луғавии «Ҳамса», ки баёнгари ғановати забони адабии форсии тоҷикӣ манотиқи

Озарбойҷон маҳсуб меёбад, мавқеи хоса доштаанд. Аз ин рӯ, номи парандаҳо, ки дар «Хамса» истифода шудаанд, баёнгари он мебошанд, ки, беш аз ҳама, қаробати онҳо ба номгуӣ парандаҳои минтақаҳои Мовароуннахру Хуросон яқгун мебошанд. Аксарияти ин парандаҳо бо номҳои «Хамса»-гиашон то имрӯз дар истифода бетағйир қарор доранд. Масалан, булбул, андалеб, тӯтӣ, уқоб, боз, фохта, шохин, турна, чуғд ва ғайраҳо. Ин вижагӣ нишон медиҳад, ки таркиби луғавии «Хамса» чун намунаи осори минтақаи озарбойҷонӣ (ё кавказӣ)-и амалқарди забони форсии тоҷикии асри XII маҳсуб ёфта, аз забони форсии Мовароуннахр маншаъ мегирад. Ва мо дар чанд мақолаи хеш ба ин масъала таваҷҷуҳи хоса зоҳир кардаем. Агар дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ пешини он калимаҳои ифодагари парандаҳо аз забонҳои порсӣ ва пахлавӣ фаровон истифода шуда бошанд (ниг.: 22), пас, дар «Хамса» ва таркиби луғавии он калимаҳои аслии форсии тоҷикии чун номҳои парандагон бештар ба назар мерасанд ва Низомии Ганҷавӣ голибан аз сарчашмаи худии забон, яъне, забони мовароуннахриро пазируфтааст.

Пайнавишт:

1. Айни С. *Луғати нимтафсилӣ барои забони адабии тоҷик*. Куллиёт. Ҷилди 12.- Душанбе: Ирфон, 1976. - 506 с.
2. Ализода И. *Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»*. – Душанбе: Адиб, 1992. - 492 с.
3. Ваҳҳобов Т. *Ҳақиқат зодаи баҳс аст//Муаммои Исфандиёр*. - Хучанд. - Хуросон, 2010. - 288с.
4. *Деҳхудо, Алиакбар. Луғатнома. X.1-50/Алиакбар Деҳхудо*. -Техрон, 1325-1345.
5. *Доро Наҷот. Фарҳанги Доро*. – Душанбе: Пажӯҳишигоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати ҶИЭ дар Тоҷикистон, 2012. – 600 с.; +8 с. форсӣ
6. *Касимов О. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси*. – Душанбе: Дониш, 2011. – 136с.
7. *Касимов О. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси*. - Душанбе, 2016. - 347 с.
8. *Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс-ул-луғот (таҳияи матн бо пеиғуфтор, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров)/ Фиёсуддин Муҳаммад*. – Душанбе: Адиб, ҷ.1, 1987.- 480 с.; ҷ.2, 1988. - 416 с.; ҷ.3, 1989. - 304 с.
9. *Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ*. - Техрон, 1380. – 1339 с.
10. *Муҳаммадхусайн, Бурҳон. Бурҳони қотей. Дар панҷ ҷилд/Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бо эҳтимоми Муҳаммад Муин*. – Техрон: Амири Кабир, 1391. – 2470с.
11. *Низомии Ганҷавӣ. Куллиёт (дар 5 ҷилд). Ҷ.2. Лайлӣ ва Маҷнун*. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 368 с.;
12. *Низомии Ганҷавӣ. Хамса. Махзан-ул-асрор. Хусраву Ширин*. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.
13. *Низомии Ганҷавӣ. Хамса. Лайлию Маҷнун. Ҳафт пайкар*. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.
14. *Низомии Ганҷавӣ. Хамса. Искандарнома. Шарафнома. Иқболнома*. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.
15. *Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ (дар 2 ҷилд)*. - Душанбе, 1983. - Ҷ.1. - 536 с.
16. *Нуров А. Фарҳанги ашғори Рӯдакӣ*. - Душанбе: Маориф, 1990. - 368 с.
17. *Осори Рӯдакӣ*. - Сталинобод, 1958. - 544 с.
18. *Саймиддинов Д. Вожаиҳои забони форсии миёна*. – Душанбе: Пажӯҳишигоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ, 2001. – 310 с.

19. Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Мурағтибон: М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. – Душанбе: Пажӯҳишигоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати ҶИЭ дар Тоҷикистон, 2012. –946 с.
20. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Дар ду ҷилд (дар зери таҳрири М.Шуқуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ). – М.: Советская энциклопедия, 1969, ҷ.1. – 951с.; ҷ.2. – 952с.
21. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2008, ҷ.1. – 950с.; ҷ.2. – 945с.
22. Фаҳри Қаввос. Фарҳанги Қаввос. - Хучанд: Нури маърифат, 2003. - 293 с.
23. Хоркашиев С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лугати лаҳҷа. - Душанбе: Маориф, 2014. - 234 с.
24. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. - Душанбе: Дониш-Граф, 2017. - 320 с.
25. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (дар панҷ ҷилд). - Душанбе: Дониш, 1979-1985.

Reference Literature

1. Aini S. Semi interpretation Dictionary of the Tajik Language. Compositions. V.12. - Dushanbe: Cognition, 1976. - 506 pp.
2. Alizoda I. Brief Dictionary of "Shakh-Name". - Dushanbe: Man-of-Letters, 1992. - 492 pp.
3. Vahhobov T. The Truth is Born in Arguments / The Enigma of Isfandiyor. - Khujand: Khuroson, 2010. - 288 pp.
4. Dehhudo, Aliakbar. Dictionary (Lugatnoma). VV. 1-50 // Aliakbar Dehhudo. - Tehran, 1325-1345 hijra
5. Doro Najot. Doro' Dictionary. - Dushanbe: The Institute of Persian-Tajik Culture under IRI Embassy in Tajikistan, 2012. - 600 pp. - 8 pp. (in Farsi)
6. Kasimov O. Animalistic Picture in " Shakh-Name" by Abulkasim Firdavsi". - Dushanbe: Knowledge, 2011. - 136 pp.
7. Kasimov O. Lexicon and Word-Building in "Shakh-Name" by Abulkasim Firdavsi". - Dushanbe, 2016. - 347 pp.
8. Ghiyosuddin, Mukhammad. "Ghiyos-ul-Lugot". Text preparation, preface, commentaries and appendices by A. Nurov. // Mukhammad Ghiyosuddin. - Dushanbe: Man-of-Letters, V.1, 1987. - 480pp.; V.2, 1998. - 416.; V., 1989. - 304 pp.
9. Muin, Mukhammad. Persian Dictionary. - Tehran, 1380 hijra
10. Burhon, Mukhammadkhusayn. Burhoni Kote. In five volumes // Mukhammadkhusayn Burhon. Under the editorship of Mukhammad Muin. - Tehran: The Great Emir, 1391 hijra. - 2470 pp.
11. Nizami Gandjavi. Compositions (in five volumes). V.2. Lailo and Madjnun. - Dushanbe: Cognition, 1982. - 368 pp.
12. Nizami Gandjavi. Hamsa. The Treasury of Mysteries. Khusrav and Shirin. Dushanbe: Man-of-Letters, 2012. - 480 pp.
13. Nizami Gandjavi. Hamsa. Lailo and Madjnun. Seven Beauties. - Dushanbe: Man-of-Letters, 2012. - 480 pp.
14. Nizami Gandjavi. Hamsa. The Book about Iskandar. Sharafnoma. Ikbolnoma. Dushanbe: Man-of-Letters, 2012. - 480 pp.
15. Nurov A. The Dictionary of Djami's Works (in two volumes). - Dushanbe, 1983. - V. 1. - 536 pp.
16. Nurov A. The Dictionary of Rudaki's Poetry. - Dushanbe: Enlightenment, 1990. - 368 pp.

-
17. *Rudaki's Works*. - Stalinabad, 1958. - 544 pp.
  18. *Saymiddinov D. Lexicology of Middle Persian Language*. - Dushanbe: *The Institute of Persian-Tajik Culture*, 2001-310 pp.
  19. *Southern Vernaculars of the Tajik Language*. *Compilers: M. Mahmudov, G. Djurayev, B. Berdiev*. - Dushanbe: *The Institute of Persian-Tajik Culture under IRI Embassy in Tajikistan*. 2012. - 946 pp.
  20. *The Dictionary of the Tajik Language*. *In two volumes. Under the editorship of M. Shukurov, V. A. Kapranov, R. Khoshim, N.A. Masumi*. - M.: *Soviet Encyclopedia*, 1969. V.1. - 991 pp.; V.2 - 952 pp.
  21. *Interaction Dictionary of the Tajik Language*. - Dushanbe, 2008, V.1 - 950 pp. V.2 - 945 pp.
  22. *Karvos, Fahri. Karvo's Dictionary*. - Khujand: *Light of Enlightenment*, 2003. - 293 pp.
  23. *Khorkashev S. Linguistic Analysis of the Thematic Group Belonging to Basic Stock of Dialect*. - Dushanbe: *Enlightenment*, 2014. - 234 pp.
  24. *Djurayev H. The System of Dialectal Glossary of the Tajik language*. - Dushanbe: *Knowledge-Graph*, 2017. - 320 pp.
  25. *Southern Vernacular of the Tajik Language (in five volumes)* - Dushanbe: *knowledge*, 1979-1985.

УДК 80
ББК 81.2-2

**ВАЗИФА ВА МАЪНОҲОИ
ПЕШОЯНДУ ПАЙВАНДАКҲО
ДАР «МАСНАВИИ МАЪНАВИЙ» -
И ҶАЛОЛУДДИНИ РУМӢ**

Кӯрғонов Зоҳид Дехқонович,
н.и. филол., дотсенти кафедраи забони
тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров»
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ФУНКЦИИ И СЕМАНТИКА
ПРЕДЛОГОВ И СОЮЗОВ В
«МАСНАВИ МА'НАВИ»
ДЖАЛОЛУДИНА РУМИ**

Кургонов Зоҳид Дехқонович,
к.филол. н., доцент кафедри таҷжикского
языка ГОУ «ХГУ имени акад. Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

**FUNCTIONS AND
SEMANTICS OF PREPOSITIONS
AND CONJUNCTIONS IN "MASNAVI
MA'NAVI BY DJALOLIDDIN RUMI**

Kurgonov Zohid Dehqonovich, candidate of philo-
logical sciences, Associate Professor of the depart-
ment of the Tajik language under SEI "KhSU named
after acad. B.Gafurov" (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Suhanvar1983@mail.ru

Калидвожаҳо: «Маснави маънавӣ» - и Ҷалолуддини Румӣ, ҳиссаҳои номустақили нутқ, пешояндҳо, пешояндҳои аслии сода, пайвандак, пайвандакҳои тобеъкунанда ва пайваस्तкунанда, аз таърихи пешоянду пайвандакҳо, услуби шоир.

Дар мақола бори аввал тобишҳои маъноии пешоянду пайвандакҳои «Маснави маънавӣ» - и Ҷалолуддини Румӣ мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Бояд гуфт, ки то ҳол ин тобишҳои унсурҳои лугавӣ дар дастурҳои забони тоҷикӣ ва кутуби дарсӣ ба мушоҳида намерасад. Аз ин рӯ, муаллифи мақола бо тақия дастурҳои забонҳои гайр вазифа ва маъноҳои тозаии ин аносири лугавиро манзур кардааст, ки ҳангоми навиштани дастурҳои нави забони тоҷикӣ ба назар гирифтани онҳо аз фоида холӣ нахоҳад буд. Масалан, ҳангоми таҳлил кардани пешоянди содаи аслии «аз» чордаҳ тобиши маъноии он дарёфт карда шуда, таъкид гардидааст, ки ин пешоянд дар ашъори Ҷалолуддини Румӣ бо тобишҳои зиёди маъноӣ ба назар расида, чунин имконоти баён дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маҳдуд шудааст. Ҳамчунин қайд шудааст, ки ҳангоми аз назар пинҳон мондани тобишҳо ва вазифаҳои ин аносири лугавӣ мо ба дарки матлаби аслии шоир нахоҳем расид. Аз ин лиҳоз, мавриди омӯзиши қарор додани муаммои мавриди назар ақуталӣ ва саривақтӣ мебошад.

Ключевые слова: «Маснави ма'нави» Джалолуддина Руми, несамостоятельные части речи, предлоги, первичные предлоги, союзы, подчинительные и соединительные союзы, история предлогов и союзов, стиль

Впервые проанализированы смысловые оттенки предлогов и союзов из «Маснави ма'нави» Джалолуддина Руми. Подчеркивается, что выявленные смысловые оттенки предлогов и союзов в произведении Руми не зафиксированы в грамматиках и учебниках таджикского языка. Поэтому с опорой на теоретические положения грамматик других языков определены новые функции и оттенки семантики указанных лексических элементов. Например, подчеркивается, что в поэме Джалолуддина Руми встречаются четыр-

---

надцать смысловых оттенков первичного предлога «аз». Данный факт свидетельствует об ограниченности функции предлога «аз» в современном литературном таджикском языке. Отмечается, что выявление всех смысловых оттенков и задач предлогов и союзов содействует более точному и глубокому восприятию смысла стиха, что обуславливает актуальность и своевременность поставленной темы.

Key words: "Masnavi Ma'navi" by Djaloliddin Rumi, non-self-sufficient parts off speech, prepositions, primary prepositions, conjunctions, subordinate and co-ordinate conjunctions, history of prepositions and conjunctions, style

The shades of meaning in regard to prepositions and conjunctions from "Masnavi Ma'navi" by Djaloliddin Rumi have been analyzed for the first time. It is underscored that the elicited shades of meanings of prepositions and conjunctions in Rumi's literary production are not registered in grammar and other educational text books of the Tajik language. That's why new functions and semantic shades of meaning of the mentioned lexical elements are determined with a buttress on theoretical provisions of grammars appertaining to other languages. For example, it is emphasized that in Djaloliddin Rumi's poem there occur fourteen shades of meaning of the primary preposition "az". The given fact testifies to the limitation of the function of the preposition "az" in Modern Tajik literary language. It is marked that elicitation of all shades of meanings and assignments of prepositions and conjunctions promotes a more precise and profound perception of the sense of the verse and preconditions well-timed actualness of the theme put.

Оид ба ҳунари волои баён доштани Чалолуддини Румӣ аз чониби муҳаққикон андешаҳои зиёд манзур карда шудааст, ки онҳоро дар мақола ва монографияҳои ҷудогона метавон мушоҳида кард. Масалан, профессор А.Ҳасанзода аз хусуси ҷозибҳои забонии «Маснави маънавӣ» сухан карда, таъкид меварзад, ки: ««Маснави маънавӣ» ба таври умум як асари басо мураккаб буда, аз бесобика будани вусъати назар ва баландии андешаи муаллиф шаҳодат медиҳад. Дарк карда шудани мазмуну мӯҳтавои ин асари пурмуаммо бе иттилооти ҳамаҷониба аз фарҳанги исломӣ ва ошноии комил бо зарофатҳои хоси форсизабонон ғайриимкон аст... Чалолуддини Румӣ маъноҳои бою ғаниро бо забони фасеҳу қолиби диққат ва услуби ниғориши барояш хос ифода намудааст. Дарёфту бардошти калимаву таркибу иборот барои ифодаи маънӣ ва огоҳона истифода гардидани онҳо дар маснавии мазкур омӯзишу тадқиқи доманадору алоҳидаеро тақозо менамояд» (14, с.134 – 135).

Аз ин рӯ, мо бо тақия ба андешаҳои муҳаққиқи мазкур хостем оид ба вазифа ва маъноҳои пешоянду пайвандакҳои асари мазкур таваҷҷуҳ зоҳир карда, то қадри имкон вижагиҳои ин навъи аносири луғавиро кашф намоем. Бояд гуфт, ки маводи фактологияи дар ихтиёр буда аз он шаҳодат медиҳад, ки ба вазифаи якдигар истифода шудани ҳиссаҳои номустақили нутқ низ дар ин асари арзишманд хеле зиёд аст. Аммо мо ба хотири фароҳам овардани замина ба пажӯҳишоти муфассали баъдинаи илмӣ танҳо аз хусуси маъноҳои мухталифи ин навъи калимаҳо андешаронӣ хоҳем кард.

Дар дастурҳои забони тоҷикӣ вазифа ва маъноҳои пешоянду пайвандакҳо мавриди тадқиқ қарор гирифта, муҳаққикон имконоти маъноии онҳоро ба гурӯҳҳои ҷудогона дастабандӣ кардаанд (5, с.285 – 322; 7, с.375 – 421; 4). Ҳангоми аз назар гузаронидани дастурҳои забонҳои ғайр (16, с.311 – 326; 6, қ.5, қ.10, қ.11, қ.22, қ.24, қ.25; 13, қ.3, с.211 – 421; 2, қ.1, с.386 – 439; 3, с.223 – 252; 1; 10) маълум мегардад, ки

имконоти маъноии ин навъи калимаҳо ба таври муфассал, нисбат ба забони тоҷикӣ, баррасӣ шудааст. Аз ин рӯ, ҳангоми таснифи маъноҳои пешоянду пайвандакҳои “Маснавӣ...” бештар ба ҳамин дастурҳо таъяқ карда шуд.

Пешоянди «аз». Муҳаққиқони таърихи забон аз гузаштаи дури қорбурди ин пешоянд дар заминаи осори манзуми мансур андешаронӣ қарда таъкид қардаанд, ки ин унсур дар гузаштаи дур ба гунаи “haṣā” ва минбаъд дар порсии миёна ба шакли “aj” мавриди истифода қарор гирифтааст (12, с.70; 15, қ.1, с.60; 15, қ.2, с.69; 13, қ.3, с.311).

Маводи фактологӣ дар ихтиёр бударо, ки маъноҳои гуногун доштани пешоянди содаи “аз” – ро дар ин асар далолат мекунад, ба ҳайси шоҳид метавон овард:

А. Васи́ла ва восита́ро дар анҷом додани қоре нишон медиҳад:

Қунгура вайрон қунед аз манҷаник,/ То равад фарқ аз миёни ин фарӣқ (11, с.33). Қалимаи “манҷаник//манҷаник” дар ФЗТ ба маънои “олати фалохунмонанд, ки онро бар сари чӯбе қойгир қарда, санғҳои қалон ва ё гулӯлаҳои оташро дар он монда, ба тарафи қалъаи душман меандохтаанд” маънигузори шудааст (қ.1, 637). Қуноқи аз маънои байт маълум аст, пешоянди мавриди назар маънои “ба воситаи; тавассути” – ро дорад, ки дар ГЗАХТ ин вазиғаи пешоянд сарфи назар шудааст (5, с.288 - 289).

Б. Бар вобастагии қизе ба қизе далолат мекунад (интисоб):

Қанди ҳикмат аз қучо? Зоғ аз қучо?/ Қирми саргин аз қучо? Боғ аз қучо? (11, с.607). Дарқи қуноқи маъно, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мешавад, ки дар ин маврид, бештар, пас аз пешоянди «аз» қонишини саволии «қучо» меояд.

В. Бар гуна ва қинси қизе далолат мекунад:

Ту ҳамон дидӣ, ки Иблиси лаъин/ Гуфт: «Ман аз оташам, Одам зи тин» (11, с.274). Нишон додани аз қадом мавод сохта шудани шайъ ва ё афзор вазиғаи дигари пешоянди мавриди таҳлил аст.

Г. Барои баёни иллат (сабаб) – и феъл меояд:

Аз харӣ ўро намегуфт: «Эй лаъин! Ту аз он қойӣ, қаро зори қуноқи? (11, с.508). Қуноқи аз муҳтавои байт маълум аст, омили «нагуфтани» (феъл) «аз харӣ» (тарқиб) буда, қорбурди пешоянди «аз» барои тавзеҳи феъл ниғаронида шудааст.

Ғ. Ба баёни аҷзони қизе мепардозад:

Сачдаи халқ аз зану аз тифлу мард/ Зад, дили Қиръавно ранҷур қард (11, с.254). Нишонаи асосии дар ин маъно истифода қардидани пешоянди мавриди таҳлил ба таври қида омадани баъзе аз қузъҳои қумла мебошад.

Д. Бар рағби ибҳом далолат қарда, маъниро ошқоргар (тавзеҳ) менамояд:

Дар баёни ин се, қам қунбон лабат,/ Аз заҳобу аз заҳаб в-аз мазҳабат (11, с.42). Мисраи дуоми байти шоҳид (маънои мисраи аввал ба таври пӯшида (ибҳом) баён қардидааст) маъноро қомил қардонида, номафҳумии мисраи аввалро бартараф қардааст.

Е. Бар сифат, ҳолат ва қигунагии қоил ё мафъул далолат мекунад:

Мурғак омад сӯйи ў аз ношинохт,/ Пас тавофе қарду пешу мард тохт (11, с.570). Дар қумла (мисраъ) – и аввал сабаби иҷрои амали қоили бевосита (Мурғак омад) ба мафъул (аз ношинохт) – и он робитаи ногустақанӣ дорад. Пешоянди «аз» бо сифат (ношинос) – и мафъули қумла омадааст. Дар қитоби «ЗАХТ» (8) ҳангоми баррасии ҳелҳои пурқунандаи бавосита аз рӯи маъно, ки бо пешоянди «аз» омадаанд, шаш тобиши маъноии он нишон дода шудааст (8, с.125 - 128). Мутаассифона, дар ин сарчашма қуноқи вазиғаи пешоянди мазқур сарфи назар шудааст.

Ё. Вуқӯи феълоро дар замоне ё маконе нишон медиҳад:

Гарчи дузд аз мункирӣ тан мезанад,/ Шаҳна он аз аср пайдо мекунад (11, с.368).
Дар далели мазкур пешоянди «аз» барои нишон додани замони иҷрои амал мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ж. Нишон медиҳад, ки чизе ба ҷои дигар аст ва бадали он мебошад:

Чун ғараз даллола гашту восифе,/ Аз се газ қарбос ёбӣ Юсуфе (11, с.646).

З. Бар бозшинохтани ду чиз аз якдигар далолат мекунад:

Қаҳрро аз лутф донад ҳар касе,/ Хоҳ доно, хоҳ нодон ё ҳасе (11, с.253).

И. Бар ҳамроҳии чизе бо ҷизи дигар далолат мекунад:

Гуфт пайғамбар: «Адоват аз хирад/ Беҳтар аз меҳре, ки аз ҷоҳил расад» (11, с.164).

Й. Бар рӯ ба рӯ (муқобил) будани ду чиз далолат мекунад:

Чун ҷароғе бе зи зайту бе фатил,/ На қасир ашаш зи шамъу на қалил (11, с.671).

К. Микдор (микёс) ва андозаро далолат мекунад:

Оби Ҷайхунро агар натвон кашид,/ Ҳам зи қадри ташнагӣ натвон бурид (11, с.561).

Қ. Мувофиқат ва мутобиқат (нишон медиҳад, ки коре мувофиқ ва созгор бо муурооти ҷизи дигар ба анҷом расидааст):

Пас авонон омаданд, ӯ тифлро/ Дар танӯр андохт аз амри Худо (11, с.239).

Ниҳоят, маводи мавриди таҳлил аз он шаҳодат медиҳад, ки пешоянди содаи «аз» дар ашъори Чалолуддини Румӣ бо тобишҳои зиёди маъноӣ қорбасти шуда, чунин имконоти баён дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маҳдуд шудааст.

Пешоянди «ба». Бино ба қайди забоншинос Парвиз Нотили Хонларӣ ин пешоянд «ба сурати **pati** дар порсии бостон ва **paiti** дар авастой ҳам пешванди исм ва ҳам ҳарфи изофа (пешоянд-З.Қ.) аст. Дар паҳлавӣ бо ҳузвориши **PWN** навишта ва **pat** ё **pad** хонда мешавад. Дар «Позанд» голибан сурати **pa** дорад. Дар форсии миёнаи турфонӣ ҳам ба сурати **pad** вучуд дорад» (13, с.345).

Маълум мешавад, ки дар оғози ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вусъати тобишҳои маъноии ин пешоянд, нисбат ба давраҳои пешин, густарда аст.

А. Васида ва воситаро дар анҷом додани коре нишон медиҳад:

Шаб зи дарди пушту аз ҷӯи шикам/ Орзумандам ба мурдан дам ба дам (11, с.297).

Б. Барои баёни иллат (сабаб) – и феъл меояд:

Он Худое, ки фиристод анбиё/ На ба ҳоҷат, бал ба фазлу қибриё (11, с.141).

В. Бар рафъи ибҳом далолат қарда, маъниро ошқоргар (тавзеҳ) менамояд:

Ту ба тан ҳайвон, ба ҷонӣ аз малак,/ То рави ҳам бар замин, ҳам бар фалак (11, с.211).

Г. Бар сифат, ҳолат ва ҷигунагии фоил ё мафъул далолат мекунад:

Як савора тохт то қалъа ба қар,/ То дари қалъа бибастанд аз ҳазар (11, с.635).

Ғ. Нишон медиҳад, ки чизе ба ҷои дигар аст ва бадали он мебошад:

Пурс-пурсон, к-ин ба чанду он ба чанд?/ Аз пайи таъбири вақту ришханд (11, с.580).

Дар ГЗАХТ ҳашт маъноӣ пешоянди «ба» нишон дода шудааст (5, с.289 - 290). Аз мисолҳои ҷамъқардаи мо маълум гардид, ки се тобиши маъноии (қисмҳои в, г, ғ) он дар китоби мавриди назар ба мушоҳида намерасад.

Пешоянди «бар». Чунонки маълум аст, вазифаҳои маъноии пешоянди «бар» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нисбат ба пешояндҳои дигар маҳдуд аст. Аз ин ҷост, ки дар ГЗАХТ танҳо ду вазифа (а. ба сӯи предмет, бештар ба сатҳ ё ба болои предмет равона шудани амал; б. ба объект ишора мекунад, ки мавриди муҳокима аст ва ё нисбат ба он ягон ҳиссиёт зоҳир карда мешавад) – и ин пешоянд ба назар мерасад (5, с.290). Аммо, баръакси ин ҳолат, дар «Маснави ...» доираи маъноии ин пешоянд аз пешояндҳои дигар фарохтар мебошад:

А. Васида ва воситара дар анҷом додани коре нишон медиҳад:

Ақл роҳи ноумедӣ кай равад?/ Ишқ бошад, к-он тараф **бар** сар давад (11, с.609).

Б. Бар бисёрии чизе далолат мекунад:

Нукл **бар** нукл асту май **бар** май, ҳало!/ Бар манора рав, бизан бонги сало (11, с.511). Коса **бар** косасту нон **бар** нон мудом/ Аз барои ин шикамхорони ом (11, с.519).

В. Бар сифат, ҳолат ва ҷиғунагии фойил ё мафъул далолат мекунад:

«Чанд **бар** амё давонӣ асбро?/ Бояд усто пешарову касбро (11, с.663).

Г. Бар ҷиҳат (сӯй, ҷониб) - и феъл далолат мекунад:

Пеш аз он **бар** росту **бар** чап медавид,/ Ки бичинам дарди ту, чизе наҷид (11, с.650).

Ғ. Бар муҳолифати чизе бар чизе далолат мекунад:

Пас масал бишнава, ки дар афвоҳ хост,/ К-ин ҷӣ **бар** мост, эй бародар, ҳам зи мост (11, с.645).

Д. Микдор (микёс) ва андозаро далолат мекунад:

Одамай **бар** қадди як ташти ҳамир/ Барфузуд аз осмону аз асир (11, с.562).

Е. Мувофиқат ва мутобиқат (нишон медиҳад, ки коре мувофиқ ва созгор бо муурооти чизи дигар ба анҷом расидааст):

Маҳ фишонад нуру сағ ав-ав кунад,/ Ҳар касе **бар** хилқати худ метанад (11, с.559).

Муоинаи тобишҳои маъноии пешоянди мазкур аз он далолат мекунад, ки ин пешоянд, дар аксари маврид, дар таркиби пурқунанда ва, дар мавриди камтар, бо ҳол меояд. Маълум мегардад, ки ин тамоюл аз оғози ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷикӣ то замони мо идома дорад. Ба ин масъала забоншинос Н. Маъсумӣ низ ҷангоми таҳлили вижагиҳои маъноии пешояндҳои аслии содаи «Марги судхӯр» - и устод Айни ишора кардааст (9, с.258).

Пешоянди «дар/андар». Муҳаққиқ П.Н.Хонларӣ оид ба тағйири шакл ва маъноии ин унсур бар ин андеша аст: «Калимаи «андар» дар форсии бостон – antar ва дар авастӣ – antarə ва дар форсии миёна (пахлавӣ) андар ба маъноии дохил ва дарун аст ва дар ҳар се забон ҳам пешванди феъл ва ҳам ҳарфи изофа (пешоянд – Қ.З.) аст (13, с.380).

Профессор А.Ҳасанов аз хусуси таърихи баромади ин пешоянд андешаронӣ карда, таъкид мекунад, ки ин унсур дар сарчашмаҳои аҳди бостон ба гунаи ratiy (15, қ.1, с.60) дучор шуда, дар давраи миёнаи забонҳои эронӣ маъноҳои маконӣ, замонӣ ва монанди инҳоро ифода менамуд (15, қ.2, с.69).

Маликушшуаро Баҳор ҷангоми баррасии истифодаи ин пешоянд дар заминаи осори назму насри асри миёнагӣ, ки ба гунаҳои «дар» ва «андар» дучор мешавад, чунин андеша дорад: «Дар замони Сомониён ба ҳеҷ вачҳ калимаи «дар» дар наср нест ва ба ашъори мансуб ба он давра ҳам эътимоди комил наметавон кард, вале дар кутуби насри қадимӣ, ки метавон ба онҳо эътимод кард ҳар қадар ҷустуҷӯ шуд ҳама ҷо «андар» истеъмол шудааст ва лафзи «дар», ки муҳаффафи «андар» аст дар аҳди

Ғазнавиён пайдо омад... » (2, с.360 - 361). Ҳарчанд «Маснави...» маҳсули асри XI аст, бо вучуди ин таносуби корбурди пешоянди «андар» нисбат ба қаринаи дигараш – «дар» бештар ба назар мерасад. Маълум мегардад, ки дар назм тадричан пас аз асри XI гунаи «дар» бартарият пайдо кардааст.

Ниҳоят, тобишҳои маъноии ин пешоянд дар асари мавриди назар ба гунаи зайл аст:

А. Иттисол ва пайвастанӣ чизеро ба чизе мефаҳмонад:

Ҳин, савори тавба шав, дар дузд рас,/ Чомаҳо аз дузд бистон бозпас (11, с.571).

Чун бисозӣ бо ҳасии ин ҳасон,/ Гардӣ андар нури суннатҳо расон (11, с.613).

Б. Бар бисёрии чизе далолат мекунад:

Вораҳӣ аз тангиву аз нангу ном/ Ишқ андар ишқ бинӣ, вассалом (11, с.403).
Сарнигунафтадогонро з-ин манор/ Менигар ту сад ҳазор андар ҳазор (11, с.594).

В. Бар рафӣ ибҳом далолат карда, маъниро ошкортар (тавзеҳ) менамояд:

Рӯяш аз гулзори Ҳақ гулгун бувад,/ Аз ман ӯ андар мақом афзун бувад» (11, с.388).
/Оташи Намруд Иброҳимро/ Сафвати ойина омад дар чило (11, с.611). Гуна-гуна(й) хӯрданиҳо сад ҳазор,/

Чумла як чиз аст андар эътибор (11, с.651).

Г. Будани чизеро дар чизе ё вуқӯи феълро дар замоне ё маконе нишон медиҳад:

Ҳамчунон ҳар косибе андар дукон/ Баҳри худ кӯшад, на ислоҳи ҷаҳон (11, с.614).

Ғ. Нишон медиҳад, ки чизе ба ҷои дигар аст ва бадали он мебошад:

Ман туро моҳе ниҳодам дар канор./Ки ғурубаш нест то рӯзи шумор.

Дар ҷазои он атои нури пок/ Ту задӣ дар дидаи ман хору хок? (11, с.679).

Д. Санҷиш миёни ду чизро нишон медиҳад (муқоиса ва нисбат):

Андар он баҳру биёбону ҷибол,/ Мунқатеъ мегардад авҳому ҳаёл./ Ин биёбон дар биёбонҳои ӯ/ Ҳамчу андар баҳри пур як тои мӯ (11, с.370). Аз Аёз ин худ муҳол асту баъид,/ К-ӯ яке дарёст, қаъраш нопадид./ Ҳафт дарё андар ӯ як катрае,/ Чумлаи ҳастӣ зи мавҷаш ҷазирае (11, с.493).

Е. Бар ҳамоҳангии чизе бо чизи дигар далолат мекунад:

Як гурӯҳи дигар аз дониш тижӣ,/ Ҳамчу хайвон аз алаф дар фарбеҳӣ (11, с.380).

Дар ГЗАҲТ чор маъно (а. барои нишон додани макони амалу ҳолат; б. барои нишон додани замони воқеъ гардидани амал; в. барои нишон додани машғулияту амал; г. сарчашмаи аломатро нишон медиҳад) – и ин пешоянд (5, с.290) мушоҳида шуд, ки дастабандии далелҳои дар ихтиёрбуда аз ин миқдор таҷовуз мекунад.

Тобиши маъноии пайвандакҳо низ ба мисли пешояндҳо дар «Маснави...» ҷолиби диққат буда, паҳлугардонии маонии ин аносири луғавӣ дар возеҳ гардонидани матлаби аслии шоир мусоидат мекунад.

Пайвандаки «агар». Забоншинос Н. Бозидов ҳангоми таҳқиқи пайвандакҳои забони тоҷикӣ таъкид мекунад, ки «... маъмултарин ва машхуртарин вазифаи пайвандаки агар ифодаи муносибати шартӣ мебошад... Таҳлили материалу фактҳои забони тоҷикӣ ба он шаҳодат медиҳанд, ки ин пайвандак тобиши дигари маъноӣ ҳам дорад. Яке аз он тобишҳои маъноӣ ифодаи муносибати хилофӣ мебошад» (4, с.74).

Дар зер мо барои ифодаи се маъноӣ ин пайвандак мисолҳоеро намуна хоҳем овард:

А. Барои ёдоварии матлабе мепардозад:

Гар туро ҷашмест, бигшо, дарнигар,/ Баъди «ло» охир ҷӣ мемонад дигар? (11, с.612).

Б. Ба шакку дудилагӣ далолат мекунад:

Чун асоро мор кард он чувстад,/ Гар туро аклест, он нукта бас аст (11, с.614).

В. Барои ифодаи шарт меояд:

Хисси ҳайвон гар бидидӣ он сувар,/ Боязиди вақт будӣ гову хар (11, с.615).

Далелҳои мо шаҳодатгари он аст, ки ин пайвандак дар «Маснави...» бештар ба гунаи «гар» мавриди истемол қарор гирифтааст.

Пайвандаки «то». Пайвандаки «то» низ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ барои ифодаи шарт омада, ҳамчун воситаи алоқа байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав мебошад. Дар баробари ин, барои ифодаи шакку шубҳа низ меояд:

А. Далолат бар шакку шубҳа мекунад:

Хайри ту ин аст, чомеъ меравӣ,/ То чӣ бошад шарру визрат, эй ғавӣ! (11, с.621).

Б. Дар таркиби ҷумлаи пайрав омада, сарҷумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад:

Чун бар он шуд, то равон гардад расул,/ Ғайрати Ҳақ бонг зад: «Машнав зи ғул (11, с.189).

В. Нишон медиҳад, ки ҳукми ҷумлаи пайрав ҳосили ҳукми сарҷумла аст:

Чузвҳо бар холи кулҳо шоҳид аст,/ То сабақ ғаммози хуршед омадаст (11, с.597).

Бояд гуфт, ки аз пайвандакҳои тобеҷунандаи шартӣ доираи истифодаи пайвандаки «то» барои баёни маъноӣ шарт вусъатнок аст.

Пайвандаки «ва». Чунонки маълум аст, дар забони тоҷикӣ пайвандаки пайвастунандаи «ва» ба гунаи дигари он – «-у» нисбат ба пайвандакҳои дигари пайвастунанда серистемоланд. Ҳарчанд пайвандаки пайвастунандаи «-у» қаринаи пайвандаки «ва» доништа мешавад, аммо байни онҳо тафовут ба назар мерасад, ки забоншинос Н.Бозидов чор нишонаи фарқкунандаи ин ду пайвандакро асоснок кардааст (4, с.26 – 27). Ян назари иҷмолӣ ба тадқиқотҳои соҳаи забоншиносии тоҷик, ки ба таҳқиқи тобиши маъноӣ ин пайвандак рабт доранд, нишон медиҳад, ки онҳо бештар ба тобиши маъноӣ ҳамзамонӣ, пайдархамӣ, сабабӣ – натиҷагӣ, ҳилофӣ, эзоҳӣ ва ҳамроҳӣ доштани ин унсур ишора кардаанд. Ҳоло дар зер мо барои ифодаи тобишҳои нави маъноӣ ин унсур, ки дар заминаи «Маснави ...» ба даст омад, мисолҳо хоҳем овард:

А. Нишон медиҳад, ки гирд омадани ду чиз имконнопазир аст:

Он зи ишқи чон давиду ин зи бим,/ Ишқ куву бим ку? Фарқе азим (11, с.501).

Б. Шигифтӣ аз гирд омадани ду чизро нишон медиҳад:

Барчаҳ, эй ошиқ, баровар изтироб,/ Бонги обу ташнаву он гоҳ хоб?» (11, с.574).

В. Вуқӯи феълро беист пас аз вуқӯи феъли дигар нишон медиҳад:

Боз бар мавҷуд афсуне чу хонд,/ 3-ӯ дуасба дар адам мавҷуд ронд./ Гуфт дар гӯши гулу хандон-ш кард,/ Гуфт бо сангу ақиқи кон-ш кард (11, с.53). Гуфт Фиръавне «аналҳақ», гашт паст./ Гуфт Мансуре «аналҳақ»-у бираст (11, с.497).

Забоншинос Н.Бозидов ҳангоми муайян кардани вижагиҳо ва вазифаҳои пайвандакҳои мазкур хулосахоҷашро дар ҳашт банд ҷамъбаст кардааст (4, с.27 – 28). Илова бар хулосаҳои мазкур месазад инро афзуд, ки дар назм бештар ин пайвандак ба гунаи «-у» дучор мешавад.

Ҳамин тариқ, мавриди таҳқиқ қарор додани тобишҳои маъноӣ пешоянду пайвандакҳои «Маснави ...» ин нуктаро мусаллам месозад, ки дар забоншиносии тоҷик то ҳол баъзе аз вазифа ва маъноҳои ин навъ унсурҳои забонӣ ба таври бояду шояд забт нашудааст. Мо бо така ба дастурҳои дар ихтиёрдоштамон бори аввал вазифа ва маъноҳои пешоянду пайвандакҳои ин асарро манзур кардем, ки итминон дорем мин-

баъд барои навиштани дастурҳои забони тоҷикӣ ва китобҳои дарсӣ коромад хоҳад буд. Гузашта аз ин, то вақте ки оддитарин вазифа ва маъноҳои аносири луғавии ашъори шоир кашф карда намешавад, ҳадафи меҳварӣ ва матлаби аслии адиб мавҳум боқӣ хоҳад монд.

Пайнавишт:

1. Акимова И.И. *Морфология русского языка: учеб. пособие*/И. Акимова. – Хабаровск: Изд-во Хабар. гос. техн. ун-та, 2003. – 178 с.
2. Баҳор, Муҳаммадтақӣ. *Сабкиносии ё таърихи татаввури насри форсӣ*/М.Баҳор. Ҷ.2. – Техрон: Интишороти «Заввор», 1381. – 496 с.
3. Баҳор М. *Сабкиносии Баргардони Ш. Ф. Исрофилиё, Н. Сарқоров*/М.Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012.
4. Бозидов, Назаришо. *Пайвандақҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик*/Н. Бозидов. – Душанбе: Маориф, 1985. – 103 с.
5. *Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик*.–Душанбе: Дониш, 1985. -Ҷ.1.- 356 с.
6. Деҳхудо А. *Луғатнома/А.Деҳхудо. Ҷилдҳои 1 - 50.* – Техрон,1325-1345.
7. *Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1*.-Душанбе: Маориф, 1982.–462 с.
8. *Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии*.–Душанбе: Маориф, 1995. – 336 с.
9. Маъсумӣ Н. *Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик*/Н.Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
10. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. *Современный русский язык.* – М.: Айрис-пресс, 2003, – 448 с.
11. Румӣ Ҷ. *Маснави маънавӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода ва Алӣ Муҳаммадии Хуросонӣ*/Ҷ.Румӣ. – Техрон: Нашири замон, 2001. – 728 с.
12. СаймиДДинов Д. *Форсии бостон*/Д.СаймиДДинов. – Душанбе, 2007.
13. Хонларӣ П. Н. *Таърихи забони форсӣ*/П.Н.Хонларӣ. Ҷилди 3. Техрон, 1336.
14. Ҳасанзод А. *Асолати забон ва маҳорати баён.* – Хучанд: Ношир, 2018.
15. Ҳасанов А. *Таърихи забони тоҷикӣ*/А.Ҳасанов. *Қисмҳои 1 – 2.* – Хучанд, 2004 – 2005.
16. Шарӣ М. *Дастури забони форсӣ.* – Техрон, 1371.

Reference Literature:

1. Akimova I. I. *Morphology of the Russian language: manual* // I. I. Akimova. - Khabarovsk: Publishing-House of Khabarovsk State University of Technologies, 2003. - 178 pp.
2. Bahor, Mukhammadtaki. *Stylistics or History of Persian Prose Evolution. V.2.* - Tehran: Publishing-house "Pilgrim", 1381 hijra. - 496 pp.
3. Bahor M. *Stylistics. Transposition by Sh. F. Isrofilniyo and N. Sarkorov* // M. Bahor. - Dushanbe: Bukhara, 2012
4. Bozidov, Nazarsho. *Conjunctions in Modern Tajik Literary Language. N. Bozidov.* - Dushanbe: Enlightenment. // 1985. - 103 pp.
5. *The Grammar of Modern Tajik Literary Language.* - Dushanbe: Knowledge, 1985. - V.1 - 356 pp.
6. Dehhudo A. *Dictionary* // A. Dehhudo) *VV. 1-50.* - Tehran. 1325-1345 hijra.
7. *Modern Tajik Literary Language. V.1.* - Dushanbe: Enlightenment, 1982. - 462 pp.
8. *Modern Tajik Literary Language. V.2. Manual for philological faculties of higher schools.* - Dushanbe: Enlightenment, 1995. - 336 pp.

9. Masumi, Nosirjohn. *Essays on the Evolution of Tajik Literary Language* // N. Masumi. - Dushanbe, 2011. - 385 pp.
10. Rozental D. E., Golub I. B., Telenkova M. A. *Modern Russian Language*. - M.: Airis-Press, 2003. - 448 pp.
11. Rumi, Djaloliddin. *Masnavi Ma'navi. Preparation of the text by Bahriddin Alizoda and Ali Mukhammadi Hurason* // Dj. Rumi. - Tehran: Resurrection of Time, 2001. - 728 pp.
12. Saymiddinov D. *Ancient Persian Language*. - Dushanbe, 2007
13. Khonlari P. N. *History of the Persian Language*// P.N. Khonlari. V.3. - Tehran, 1336 hijra
14. Hasanzod A. *Uniqueness of Language and Mastership of Transposition*. - Khujand: Publisher, 2018
15. Hasanov A. *History of the Tajik Language* // A, Hasanov. VV. 1-2. - Khujand, 2004-2005
16. Shariat, Mukhammadjavot. *Grammar of the Persian Language*. -Tehran, 1371 hijra

ББК 81.2-3
УДК 80

**ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ
МОДЕЛИ ЭКСПРЕССИИ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ И ИХ
ЛОГИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ
СТРУКТУРЫ**

*Дусматова Шахло Валиевна, к.филол.н.,
доцент кафедры современного русского
языка и общего языкознания ГОУ «ХГУ
имени акад. Б. Гафурова» (Таджикистан,
Худжанд)*

**АМСИЛАҶОИ ЛЕКСИКИЮ
ГРАММАТИКИИ ЭКСПРЕССИЯИ
МАТНИ БАДЕЙ ВА СОҲТОРҶОИ
МАНТИКИЮ СЕМАНТИКИИ ОНҶО**

*Дусматова Шахло Валиевна, н.и.филол.,
доценти кафедраи забони муосири рус ва
забонишиноси умумии МДТ “ДДХ ба номи
акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**LEXICO-GRAMMATICAL MODELS OF
ARTISTIC SPEECH EXPRESSIVENESS
AND THEIR LOGICAL SEMANTIC
STRUCTURES**

*Dusmatova Shahlo Valievna, candidate of
philological sciences, Associate Professor of the
department of modern Russian language and
general linguistics under SEI “KhSU named
after acad. B. Gafurov ” (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: dshv_73@mail.ru*

Ключевые слова: *стилизация, экспрессия, художественное повествование, диапазон реализации экспрессии, контекстуальные ситуации, закономерности экспрессивной стилизации, стилистическая окраска, функциональная стилистика*

Рассматриваются вопросы стилизации экспрессии в художественном повествовании. Представлен образец конструктивного решения этой проблемы на материале поэтики К. Худжанди. В этом свете обосновываются пути и способы семантической экспрессии словесных знаков и их стилизация в контексте художественного повествования. Представлена своеобразная лингвистическая характеристика стилизации экспрессии, диапазон её реализации, объективные и образно-ассоциативные способы отражения художественных реалий, выявляются типовые контекстуальные ситуации. Одной из важных проблем является исследование процесса семантических изменений лексики, подвергнутой экспрессивной стилизации, и приобретение ею новых образно-ассоциативных значений при передаче поэтизированного художественного повествования и описаний, их системная обусловленность потребностями контекстуальных ситуаций. Довольно обстоятельно представлены способы выражения экспрессии, находящие наиболее специфическое описание, сопровождающееся разного рода пояснениями и примечаниями.

Калидовжаҳо: *услубпардозӣ, экспрессия, ривояти бадеӣ, доираи ифодаи экспрессия, ҳолатҳои матнӣ, қонуниятҳои услубпардозии экспрессивӣ, тобиши услубӣ, услубшиносии функционалӣ*

Дар мақола масъалаҳои услубпардозии экспрессия дар матни бадеӣ баррасӣ шудааст. Намунаи ҳалли саҳеҳи ин масъала дар маводи ашъори Камоли Хуҷандӣ пешниҳод гардидааст. Роҳу тарзҳои экспрессияи семантикии аломатҳои каломӣ ва услубпардозии

онҳо дар матни бадеӣ мудаллал шудааст. Тавсифи ба худ хоси забониносии услубпардозии экспрессия, доираи татбиқи он, тарзҳои объективӣ ва образноку ассотсиативии инъикоси воқеияти бадеӣ пешишӯд гардидаанд, ҳолатҳои типии матнӣ ошкор карда шудаанд. Тадқиқи раванди тағйирёбии маъноии лексикае, ки дучори услубпардозии экспрессивӣ гардидааст ва ҳангоми тасвиру тавсифи манзуми бадеӣ маъноҳои нави образноку ассотсиативӣ касб кардани онҳо, вобастагии низомманди онҳо аз талаботи ҳолатҳои матнӣ аз ҷумлаи масоили муҳим ба ҳисоб мераванд. Тарзҳои ифодаи экспрессия, ки тавсифи ба худ хос, шарҳу эзоҳоти мухталифро пайдо мекунад, нисбатан муфассал пешишӯд шудаанд.

Key words: *stylization, expressiveness, artistic narration, range of expressiveness realization, contextual situations, regulations of expressive stylization, stylistic colouring, functional stylistics*

The article considers the issues of stylization of expressiveness in artistic narration. The work gives an example of constructive solution of this problem in the poetry by K.Hujandi. This work convincingly grounds the ways and methods of the process of semantic expression of word signs and their stylization in the context of artistic narration. The article presents unique linguistic characteristics of stylization of expressiveness, range of its realization, objective and imaginable-associative methods of reflection of imaginative realities; typical contextual situations being identified in the work as well. One of the most important problems of the article is an investigation of the process of semantic changes of lexicon subjected to expressive stylization and acquisition of new imaginary-associative meanings when conveying poetized artistic narration and description, their systemic preconditioning by the needs of contextual situation being also taken into account. The methods of expressiveness which are more specific for description accompanied by different kinds of explanations and notes are given in the article in details.

Экспрессия языковых единиц художественной речи заключается в способности их содержательной стороны отражать эти отношения в форме особых художественно-образных конструкций. Такой переход представляется тем более обоснованным, что экспрессия с развитой системой семантических связей в большей степени вбирает в себя и грамматику, что позволяет представить её не только как модель словаря художественного контекста, но и как модель языка в целом. В обогащении информационной структуры поэтических описаний экспрессия может быть использована не только как арсенал, но и как способ предоставления лексико-грамматического знания о языковых единицах словаря с концептуальным заданием и фиксированными семантическими связями между словесными знаками художественного контекста.

Индивидуальный характер художественной речи – один из её основных признаков – проявляется в том, что она (подобная категория речи) всегда осуществляется определенным автором, передающим в ней свои мысли и чувства, для выражения которых он по своему усмотрению выбирает слова и структурные модели (1, с. 62-63)

*Боз гул доман ба дасти ошиқони худ нишӯд,
Фунча лаб бикшуду булбулро ба бои овоз дод.
Абр дурҳои Адаи пеши гулу савсан кашид,
Бод дарҳои чаман бар рӯи гулбӯён кушод (4, с. 203).*

Так, речевая поэтическая импровизация в указанном контексте допускает известное варьирование глагольных форм «*нишӯд, дод, кашид, кушод*», закрепленных систе-

мой художественной интерпретации. В индивидуальных отклонениях художественной речи заложены истоки языковых изменений, осуществляемых согласно субъективным особенностям речи автора:

*Бо чаими ман, ин ашки равонро чӣ фитодаст?
Бо ҷони ман, ин сӯзи ниҳонро чӣ фитодаст?
Гар хун равад аз дил, ки кабоб аст, аҷаб нест,
Ин дидаи хунобачаконро чӣ фитодаст? (4, с. 83].*

Или:

*Гар тан ба таби ҳаҷр, на побаста чу шамъ аст,
Бо сӯхтан ин риштаи ҷонро чӣ фитодаст? (4, с. 42).*

Показательно, что подобная поэтическая представленность лексики в контексте художественной речи может интерпретировать и образно-категориальную, и иерархическую спецификацию и классификацию своих знаковых единиц. На наш взгляд, по мере введения в художественный контекст актуальных для данного контекста дифференцированных (*чаими ман*, *ҷони ман*, *хун аз дил*, *дидаи хунобачакон* и *ашки равон*, *сӯзи ниҳон*) семантических отношений, автор художественного контекста приобретает возможность для нового взгляда на общие объекты описания: «*чаими ман* (мои глаза), *ашки равон* (текущие слезы), *ҷони ман* (моя душа), *сӯзи ниҳон* (скрытые страдания), *дидаи хунобачакон* (глаза, истекающие кровью)» и представляет с помощью стилизации глубокую экспрессию и конструктивное лингвистическое средство экспликации соизмеримости выделенной поэтизированной информации. Как убеждают эти иллюстрации, возможности таджикского языка как обладающего словарём с концептуальным входом и фиксированными семантическими связями между его единицами, весьма разнообразны и богаты (5, с. 18).

В этом плане интересно многоаспектное рассмотрение содержательной структуры языка поэзии с его способностью к осмыслению и представлению знаков специальной семиотической системы, обладающей номинативно-дефинитивной функцией:

*Аз пой гар афтам мани дилреш, ба роҳам
Ин гесӯи дар пой кашонро чӣ фитодаст?
Чаим аз ҳаваси диданат афтод ба рӯям
Бо рӯи ту чаими нигаронро чӣ фитодаст? (4, с. 83).*

На наш взгляд, более узкая интерпретация понятия «язык поэзии» связана с его истолкованием как знаковой системы, состоящей из специального словаря и специального синтаксиса, поскольку более общая характеристика лексики связывает её значение с местом в контексте художественной речи (2, с. 73). Причем, на наш взгляд, это место задается и дефиницией, и всем системным контекстом данной лексики, так как этот анализ закономерно начинается с вопроса о том, соизмеримы ли логические и лингвопоэтические описания объекта? Представляется, что, используя и лингвистические и логические каноны употребления лексики в контексте поэтики, автор намечает перспективы сближения логического и лингвистического описания языка поэзии, особенно при референции поэтизированных реалий. При этом специальное внимание в данном контексте уделено, в частности, такой проблеме, как метафора (*аз пой афтодан*, *гесӯи дар пой кашон* и др.). Показав, что метафора представляет собой разновидность аналогии, автор демонстрирует плодотворность использования лексических метафорических единиц в языке поэзии. При этом обнаруживается, что эти единицы содержат в себе не только значение номинации, но и заряды экспрессии словоформ, например:

---

*Фаромӯшат кунам гуфтӣ ба зудӣ,
Маро аз дер боз ин нукта ёд аст.
Камол аз ваъдаи васлат батар сӯхт.
Ки чонаш оташу аҳди ту бод аст* (4, с. 87).

Переход номинаций единиц из одной сферы в другую сопряжен не с тождеством, а с аналогией, иногда принимающей лишь личину (маску) тождества. Представляется, что метафора является не только поверхностным приёмом пояснения, но и действенным средством прояснения структуры и поведения поэтических единиц в контексте художественной речи (3, с. 22).

По цели выражения в контексте художественной речи могут быть выделены следующие основные типы речевых актов: 1) информативные акты сообщения: *Ҳар гул ки зи хоки ман бирӯяд, Ошиқ шавад он ки ӯ бибӯяд* (Камол Худжанди); 2) побуждения, в том числе запрос о получении информации: *Ёр ҳар дам зи мани хаста чаро меранчад? Бар гунаҳ мекашаду боз зи мо меранчад* (К. Худжанди); 3) речевые акты-обязательства: *Нашавад зи гарди фитна сари кӯи дӯст холӣ, Ба ду зулф агар бирӯбад хама умр хоки поро* (К. Худжанди); 4) формулы социального этикета (поздравление, извинение, соболезнование): *Ҳар кӣ аз дарди ту ранче дорад, Ашки ӯ сурху рухи ӯ зард аст* (К. Худжанди); 5) Выражение эмоциональной реакции на ситуацию или сообщение: *Рӯзе ки ба ман нозу итобат ба ҳисоб аст, Он рӯз маро рӯзи ҳисоб асту азоб аст* (К. Худжанди). Как свидетельствует речевой контекст, среди этих установок главенствует задача поэтического информирования.

Информативная направленность художественных актов речи часто осложняется дополнительными коммуникативными расчетами. При их помощи демонстрируются возможности языковой компетенции автора речи, перенос центра тяжести на его психологию, его умение языкового воплощения собственного замысла. В этой концепции основное внимание отводится и этапам перехода от конкретных смыслов к их поэтизированным аналогам, в основе которых лежат: 1) многоаспектная классификация экспрессивных моделей по различным семантическим критериям; 2) смысловое обособление этих моделей по форме и по содержанию; 3) выявление и экспликация семантической специфики данной модели в контексте; 4) определение формы, содержания, сферы обитания и функционирования этой экспрессивно-эмоциональной модели; 5) установление ситуативной обусловленности употребления экспрессивной модели. Эти параметры относятся к способу осуществления контекстуальной экспрессии и вытекают из субъективности, конкретности или ситуативной обусловленности художественной речи, так как, будучи психофизическим явлением, она субъективна и произвольна, является видом свободной творческой деятельности автора этой речи:

*Бо сурӯду оху нола меравад ашкам чу рӯд,
Пеши мастони муҳаббат ин бувад руду сурӯд.
Ошиқонро дар маҷолис нола созад сарбаланд,
Мутрибонро дар маҳфил обрӯ бошад зи рӯд* (4, с. 203).

Или:

*Словно солнце, горит, не сгорая, любовь.
Словно птица небесного рая – любовь.
Но еще не любовь – соловьиные стоны.
Не стонать, от любви умирая, - любовь!* (Перевод В. Державина)

---

*Хуришеди синеҳри безаволӣ, шиқ аст,
Мурғи чамани хучастафолӣ шиқ аст.
Ишиқ он набувад, ки ҳамчу булбул ноли
Ҳар гоҳ бимириву нанолӣ, шиқ аст (6, с. 76).*

Лингвистика художественной речи в указанных контекстах имеет своим объектом те типизированные явления, которые не оторваны от прагматической стороны речевых актов. Это связано с тем, что она (лингвистика текста) представляет структуру речевых произведений, их членение, способы создания связности текста, частотность встречаемости единиц языка (*руд, суруд, руд, суруд*), (*любовь, любовь, любовь*) в тех или иных – других звеньях оригинала и перевода текста, обеспечивая его смысловую и структурную полноту, типы речи (монолог, диалог или полилог).

В этой связи в поэтическом контексте таджикского и русского языков мы имеем возможность наблюдать знаки специальной семиотической системы, обладающей специальной функцией, содержательной структурой, с их способностью к осмыслению соответствующего участка художественной действительности, с её специфической лексикой, требующей специальных процедур построения семантического синтаксиса. Семантический синтаксис, охватывающий лексикографическую потенцию единиц контекста художественной речи, демонстрируя их чрезвычайно широкие практические возможности, представляет собой новый взгляд на общий или частный объект контекста (7, с. 102). Нет сомнения, что такой анализ является весьма актуальным и перспективным.

В целом лексика и её синтаксис являются устройством, обеспечивающим системность экспрессии, её стилизации: с их помощью, на наш взгляд, возможно увязать эту системность с системностью экспликации ассоциативно-образного представления словесных единиц контекста художественной речи:

*Гуфтам: Эй симзақан! Гуфт: Киро мегӯӣ?
Гуфтам: Эй аҳдишкан! Гуфт: Чиҳо мегӯӣ?
Гуфтам: Эй он ки надорӣ сари як мӯӣ вафо!
Гуфт: Маълум шуд акнун ки маро мегӯӣ.
Гуфтам: Эй ҷон, зи дили сахти ту фаръед маро.
Гуфт: Бо ман сухани сахт чаро мегӯӣ?
Гуфтам: Аз бод насими ту шунидан чӣ хуш аст,
Гуфт: То кай сухан аз боду ҳаво мегӯӣ?
Гуфтам: Ин зулфи парешони ту аз мушки Хитост?
Гуфт: То чанд парешону хато мегӯӣ?
Гуфтам: Аз дасти дили худ ба ҳалокам розӣ,
Гуфт: Ин худ зи забону дили мо мегӯӣ.
Гуфтамаш: Кай расад аз бахт наёме ба Камол?
Гуфт: Он рӯз, ки аз мо-и саломе гӯӣ (4, с. 358).*

Следовательно, стилизация экспрессии может представлять и категориальную, и иерархическую классификацию своих знаковых единиц, постановку различных вопросов там, где, казалось бы, им нет места. Характерно, что написанная прекрасным языком газель завершается предполагаемым диалогом автора со скрытым субъектом. Как видим, переход от рассмотрения семантической стороны языка поэзии к способам её фиксации осуществляется в газели с помощью стилизации экспрессии и широкого арсенала языковых средств.

Список использованной литературы:

1. *Виноградов, В.В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.*
2. *Виноградов, В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. – 1955. - №1.- С. 73.*
3. *Винокур, Г.О. Язык художественной литературы. Язык писателя / Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. - 492 с.*
4. *Камолӣ Хучандӣ. Девон. – Хучанд, 2011. – 630 с.*
5. *Максудов, Б.К. Худжанди и основные вопросы идейно-художественного содержания его газелей.- Душанбе: АҚД, 1992. – 23 с.*
6. *Хайём Умар. Рубоӣёт. –Тошканд: Фафургулом, 1970. – 304 с.*
7. *Шмелев, Д.Н. Слово и образ. - М.: Наука, 1964. – 120 с.*

Reference Literature:

1. *Vinogradov V.V. On the Theory of Belles-Lettres Speech. – M.: Higher School, 1971. – 240 pp.*
2. *Vinogradov V.V. The Results of Stylistics Issues Discussion // Issues of Linguistics. – 1955, # 1. – p. 73.*
3. *Vinokur G.O. Belles-Lettres Language. Writer`s Language // Selected Works on Russian Language. – M., 1959. – 492 pp.*
4. *Khujandi, Kamol. Divan. – Khujand, 2011. – 630 pp. (in Tajik)*
5. *Maksudov B.K. Khujandi and Basic Issues of Ideological-Artistic Content of his Gazels. – Dushanbe. Synopsis of candidate dissertation, 1997. – 23 pp.*
6. *Khayam, Omar. Rubais. – Tashkent: Gafur Gulyam Publishing-House, 1970. – 304 pp.*
7. *Shmelyov D.N. Word and Image. – M.: Science, 1964. – 120 pp.*

УДК 80
ББК 81.2Т-3

**ИЗОБРАЗИТЕЛЬНАЯ ПРАКТИКА И
КОМПОЗИЦИОННАЯ ПРОГРЕССИЯ
ЕДИНИЦ ФЕ В ПРОЦЕССЕ
ФОРМИРОВАНИЯ ИХ СМЫСЛОВЫХ
СТРУКТУР**

Мирзохонова Матлуба
Мирзохашимовна, доцент
общеуниверситетской кафедры русского
языка ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова»
(Худжанд, Таджикистан)

**ТАҶРИБАИ ТАСВИРӢ ВА
ПРОГРЕССИЯИ КОМПОЗИЦИОНИИ
ВОҲИДӢИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР
ТАШАККУЛИ СОҲТОРИ МАӢНОИ
ОНӢО**

Мирзохонова Матлуба
Мирзохашимовна, дотсенти кафедраи
умумидонишигоҳи забони русии МДТ
“ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров”
(Тоҷикистон, Хучанд)

**ART DEPICTION PRACTICE AND
COMPOSITIONAL PROGRESSION OF
PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE
PROCESS OF THEIR SEMANTIC
STRUCTURES FORMAT**

Mirzokhonova Matluba Mirzohashimovna,
candidate of philological sciences, Associate
Professor of the all-University Department
of the Russian Language under the SEI
“KhSU named after acad. B. Gafurov”
(Tajikistan, Khujand)

E-MAIL: matlubakhon1967@mail.ru

Ключевые слова: лингвокультурологический подход, языковая природа, фразеологические единицы, свободные единицы, структуризация единиц, семантика, вариация, формирование контекста

Рассматривается проблема изучения фразеологических единиц ТЯ и РЯ и их сопоставление в лингвокультурологическом разрезе. Отмечено, что одной из сложнейших проблем образования и формирования лексического пласта языка является изучение фразеологических единиц. Проблема дальнейшей структуризации единиц относительно их контекста предполагает рассмотрение объекта исследования (ФЕ) в условиях конкретной языковой и речевой ситуации согласно контексту их употребления. Сравнительно – сопоставительный анализ фразеологии имеет большое научное значение для разработки общей теории фразеологии и для выявления общих, типологически совпадающих признаков в исследуемых языках. Изложен вывод, что сопоставительное изучение в контексте как разноцелевых, так и разнотональных фразеологических единиц, кроме теоретической направленности, имеет определенное практическое значение, ибо общность и специфичность языков более наглядно обнаруживаются и познаются на уровне исследования фразеологических единиц именно при сравнении и сопоставлении.

Калидвожаҳо: муносибати лингвистӣ, табиати забон, воҳиди фразеологӣ, воҳиди озод, воҳиди сохторӣ, семантика, ташаккулёбӣ, қаринаи матн.

Дар мақола масъалаи омӯзиши ва баррасии воҳидҳои фразеологии ТЯ ва РЯ и муқоисаи онҳо аз нуқтаи назари хусусиятҳои забонӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Яке аз омилҳои муҳими ташаккул ва инкишофи фонди лугавӣ воҳидҳои фразеологӣ маҳсуб меёбанд, ки омӯзиши ва таҳқиқи ҳамаҷонибаи онҳо барои муайян

намудани хатти таҳаввули забон басо назаррас аст. Дар мақола таъкид шудааст, ки муайян намудани хусусиятҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ омӯзиши объекти таҳқиқро дар муносибат ба ҳодисаҳои муайяни забонӣ ва истифодаи он дар матн пешбинӣ менамояд. Таҳлили муқоисавӣ-типологии фразеологизмҳо аҳамияти калони илмӣ дошта, барои коркарди назарияҳои забониносии ва ошкор намудани аломатҳои умда ва типологии забонҳои муқоисавӣ хеле муҳим аст. Омӯзиши муқоисавии низоми воҳидҳои фразеологӣ аз лиҳози мазмун ва тобишҳои маъноӣ мухталиф на танҳо аҳамияти назарӣ, балки амалӣ низ дорад.

Keywords: *linguo-culturological approach, language nature, phraseological units, free units, structurization of units, semantics, variation, formation of context*

The article is devoted to the study of phraseological units in correlation of Tajik and Russian languages in linguo-culturological aspect. One of the most complicated issues in the formation and development of language lexical layer is a study of phraseological units. Consideration is also given to the object of study (PhU) in a specific language and speech situation in the context of their use as the problem of further structuring of their context. Comparative and contrastive analysis of phraseology is of great scientific importance, both for a development of a general theory of phraseology and for an identification of common, typologically coincident features of the languages studied. Contrastive study of phraseological units as pursuing different objectives and possessing different tones in a context, in addition to theoretical orientation, has a certain practical value, because commonality and specificity of languages at the level of the study of phraseological units are more clearly detected and cognized in the process of identification and comparison.

Лингвокультурологический подход к изучению специфической языковой природы ФЕ (фразеологических единиц) ТЯ и РЯ, к проблеме дальнейшей структуризации единиц относительно их контекста предполагает также рассмотрение объекта исследования (ФЕ) в условиях конкретной языковой и речевой ситуации их употребления. В подобных ситуативных условиях ФЕ может иметь специфические черты и семантические порывы единиц в зависимости от специфики языкового представления фразеологизированных информационных конструкций и функциональных переливов семантики их единиц.

На этой основе, при учёте общей денотативной перспективы выражения посредством соответствующих языковых средств и учёта их значений, формируются многообразные формы ФЕ и связанный с ними выбор прагматических элементов связи в выражении ими разных функций в коммуникативной перспективе их употребления в контексте речи и ХП. При этом элементы их системы и среды локализованно участвуют в формировании содержания и способа выражения каждого из частных значений ФЕ РЯ и ТЯ, обуславливая различия в характере взаимодействия системы и среды единиц в указанных выше сферах формирования значений ФЕ. Представленные аргументы и их учёт, обеспечивая особую сферу функционирования ФЕ в контекстах их представления как процесс своеобразного воссоединения единиц комплекса ФЕ и их основных значений, создают условия для процесса внутренней динамизации единиц структуры ФЕ. Они также осуществляют смысловое объединение в семантическом поле их интерпретации цельных конструкций, устанавливая характер формирования, «отождествления» понятий, заключённых в сферах ФЕ ТЯ и РЯ, представленных как целое единство, в общей

смысловой категоризации единиц их структуры. В этих условиях совокупности своеобразной компоновки единиц их структуры (ФЕ) в ТЯ и РЯ и спецификации категориальных значений «как комплекса смыслов» достигается предел их формирования, составляющий единство смысловых параметров ФЕ, т.к. знаки данного комплекса неизменно выступают в соединении друг с другом. Такие синтаксические перспективы моделирования ФЕ ТЯ и РЯ могут осуществлять процесс выбора нужного лексического состава, средства со степенью точности, обеспечивающей логику синтаксических отношений в рамках ФЕ ТЯ и РЯ. Смысловая компетенция знаков ФЕ ТЯ и РЯ не позволяет дополнять или сокращать их состав или заменять его дополнительными значениями, вставочными конструкциями, обобщающими лексико – семантическими элементами, неточным употреблением слов, точно и адекватно не передающим образно соответствующее значение ФЕ ТЯ и РЯ.

Смысловая компетенция единиц ФЕ, выбор лексики их структуры в данных моделях осуществляются в РЯ и ТЯ с особой степенью точности, явно и четко, т.к. они должны конкретно соответствовать ожидаемому смыслу, синтаксической перспективе данных моделей как в РЯ, так и ТЯ. Их единственные контекстуальные различия при этом состоят в количестве лексических знаков, формирующих эти конструкции в ТЯ и РЯ.

Лингвокультурологический подход к изучению языковой природы ФЕ ТЯ и РЯ, к проблеме структуризации культуры их языка предполагает рассмотрение объекта исследования (ФЕ) в условиях конкретной языковой и речевой ситуации. В данных ситуативных случаях ФЕ может иметь специфические черты в зависимости от языкового окружения и собственно лингвистических фактов. Существующие определения сложной семантической структуры ФЕ ТЯ и РЯ, в целом адекватно описывающие один и тот же лингвистический объект, безусловно, могут все – таки считаться структурно различными, так как при подборе лексики какие-либо существенные нормы их структуризации не могут отражать специфику и смысл ФЕ. Следовательно, при неадекватном представлении дефиниций единицы ФЕ оказываются перегруженными необязательными элементами и признаками, не достигая исчерпывающей полноты. Возможные пути образования моделей ФЕ и способы их реализации в лингвокультурологическом процессе их формирования особо специфичны, чтобы было возможно отразить в их определении неисконные варианты смыслов или сочетаний их специфики в переплетениях исконно-смысловых и художественно-образных представлений ярусов структуры ФЕ ТЯ и РЯ. Их семантическая представленность в контекстуальных горизонтах, смысловая определенность ассоциативных вкраплений лексических единиц, выбор их средств в выражении смысла обуславливают логику синтаксических соотношений единиц ФЕ, соответствующих предполагаемому смыслу. Иногда смысловая точность структуры ФЕ требует осуществления выбора необходимого лексического знака того же лексико-семантического и функционального разряда, обеспечивая и констатируя сосуществование, взаимодействие двух или более логически противоречивых квалификаций словесных знаков структуры ФЕ (объекта описания и его квалификационной оценки). Каждый язык, динамизируясь, стремится ко все более «полному общему и частному соответствию мира слов миру понятий» [4, с. 73]. Эти наблюдения русского ученого Н. Крушевского сформулировали задачу: «Показать, как язык в процессе своего развития начинает представлять людям все большие и большие возможности для передачи их мыслей и чувств, для приближения к соответствию между миром слов и миром понятий» [3, с. 4-5].

В этих контекстуальных условиях передачи и представления логико – семантической информации ФЕ в ТЯ и РЯ лексический материал их структуры может быть классифицирован на две группы. В первую помещаются единицы общего характера, представляющие и требующие учета норм культуры речи, регулирующих процессы и аспекты структуризации ФЕ и сигналы синтаксической перспективы формирования ФЕ ТЯ и РЯ. При конструировании ФЕ ТЯ и РЯ необходимость выбора и спецификации семантики единиц их контекста, либо их образного представления в ХП, либо в каждом акте произвольного общения имеют лингвоспецифические способы употребления, являясь обязательной для ФЕ в целом. Естественно, что категориальные системные значения единиц ФЕ ТЯ и РЯ характеризуются семантической образностью, с чем связана особо выраженная комплективная, «исходно – формальная» перспектива выражения различных смысловых значений особо важных оттенков и коммуникативной определённости в выражении и формировании ФЕ ТЯ и РЯ. Соотношение семантически различных единиц, характер их взаимодействия в контексте ФЕ представляет собой сложный взаимодействие их системы и среды. При этом в процессе их формирования участвуют элементы того или иного взаимодействующего арсенала в комплектации и выражении каждого из частных значений ФЕ ТЯ и РЯ.

В изобразительной композиции единиц ФЕ ТЯ и РЯ, в потоках их информации, изучая детали выражаемой информации в ритмах фразеологической системы, следует подходить к каждому из элементов ФЕ как к части «синтетического целого».

Существующие определения семантически осложненной структуры ФЕ ТЯ и РЯ, в целом адекватно описывающие один и тот же лингвистический объект, могут все-таки считаться неудовлетворительными, так как при подборе лексики опускаются какие-либо существенные нормы структуризации ФЕ, либо, стремясь к полноте отражения смысла ФЕ, в дефиницию ФЕ могут быть введены при их описании лишние семантические и морфо-синтаксические элементы в реализации семантической фигуры. Таким образом, дефиниция ФЕ при этом оказывается перегруженной необязательными признаками, не достигая, тем не менее, исчерпывающей полноты. Ибо возможные пути образования моделей ФЕ и способы их реализации особо специфичны в каждом лингвокультурологическом варианте их формирования, чтобы можно было бы отразить в их определении и иные варианты слов или их сочетаний. Активная задача научного анализа при этих процессах – синтез. Анализируя каждую единицу моделей ФЕ отдельно, невозможно охарактеризовать их общую смысловую картину с точки зрения содержания, объёмного освещения целостного содержания, точности и продуктивности стиля их формирования.

А.М. Бабкин определяет этот процесс в лингводидактике как «сложное явление человеческой психики, скрытый механизм которого позволят человеку не только использовать в мыслительной деятельности имеющиеся у него знания, умения и навыки, но и переносить их на вновь приобретаемые знания, умения, навыки» [1, с. 64]. Если лексика ТЯ и РЯ в своей совокупности отражает всю сумму фактов и процессов действительности, то определенная часть ФЕ характеризует в них сферу переживаний и чувств, психологических состояний, качественную характеристику субъектов, объектов, действий, явлений, т.е. представляют собою эмоционально-экспрессивные факты. И они «труднее поддаются классификации, чем логические факты языка» [2, с. 161].

Вариации свободных единиц или их включение в компонентный состав ФЕ ТЯ и РЯ, а также замена какого-либо словесного знака в конструкции данного класса новыми понятийными формами слов разрушают смысловую монолитность единиц ФЕ и взаимный контакт единиц их структуры, монолитность смысла внутренней формы и семантики ФЕ. В этих случаях включаемые в структуру ФЕ единицы служат формированию их новых неадекватных вариантов и понятий. Подобные явления и трансформации не предоставляют возможности установить исконную этимологию фразеологии, её прежнюю (исконную) семантику, глубоко охарактеризовать контекстуальную смысловую компетенцию единиц ФЕ и представить концепции основных художественно – образных и конструктивных свойств их материала в структуре ФЕ, а также отразить и обеспечить консонанс (благозвучие сочетаемых единиц), установить контекстуально – закономерную позицию каждой единицы ФЕ. Это не предоставляет возможности определить их особое значение, этимологию ФЕ и охарактеризовать исконную образную семантику и коннотации подобных конструкций, а также переход их смыслового оттенка из одного направления значения и тона в другой.

Весьма необходим учёт названных выше изменений нормального порядка словесных знаков как стилистического приёма формирования конструкций ФЕ, т.к. они дают дополнительные установки для определения исконной этимологии и позволяют полнее представить семантику и функцию единиц и фразеологических оборотов в контексте их вращения.

Классифицируя единицы ФЕ ТЯ и РЯ в качестве разнофункциональных знаков, и в прикладном аспекте как практически разноцелевых и разнотональных единиц их контекста, имеющих достаточно существенное значение в системе формирования ФЕ сопоставляемых языков, наряду с кодифицированными конструкциями, дублируя их более специфично регламентированными единствами, конструкциями кодифицированных форм обиходно – разговорной системы литературной, личной художественно – образной коммуникации, при которых возможно добиться особой точности представления деталей образной мысли, характерность и направленность оценки деталей ФЕ, становящихся особым условием при анализе содержательных мотивов фразеологических единиц. Таким образом, фразеологизмы в ТЯ и РЯ как сложное и противоречивое явление занимают в структуре указанных языков межуровневое (промежуточное) положение между словом – единицей лексико – семантического яруса и словосочетанием – единицей синтаксического плана.

Список использованной литературы:

1. Бабкин А.М. *Русская фразеология, её развитие и источники.* – Л., 1970. – с. 261
2. Балли Ш. *Французская стилистика.* – М., 1961. – 389 с.
3. Будагов Р.А. *Что такое развитие и совершенствование языка?* – М., 2005. – 304 с.
4. Крुшевский Н. *Очерк науки о языке.* – Казань, 1983. – 149 с.

References:

1. Babkin A.M. *Russian Phraseology, its Development and Sources.* - L.- 1970.- p.261
2. Balli Sh. *French Stylistics.* - M.-1961.- .389 pp.
3. Budagov R.A. *What is Development and Perfection of Language?*- M.- 2005.- .304 pp.
4. Krushevsky N. *Essay on Language Science.* - Kazan.- 1983.- .149 pp.

УДК 80
ББК 81.2-3

ЧАНД СУХАН *Хочаева Муқаддас Олимовна,*
ОИД БА ВОМВОЖАҲОИ *н. и. филол., дотсенти кафедраи*
ГУФТУГҶИИ *забони тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.*
ОСОРИ АНВАР ОЛИМ *Гафуров” (Тоҷикистон, Хучанд)*

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О *Ходжаева Муқаддас Олимовна,*
ЗАИМСТВОВАННОЙ *к. филол. н., доцент кафедры таджикского*
РАЗГОВОРНОЙ ЛЕКСИКЕ В *языка ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова”*
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНВАРА *(Таджикистан, Худжанд)*
ОЛИМА

CERTAIN CONSIDERATIONS *Khojayeva Mukaddas Olimovna, candidate of*
ABOUT BORROWED *philological sciences, Associate Professor of the*
COLLOQUIAL LEXICON IN *Tajik language department under the SEI “KhSU*
ANVAR OLIM'S WORKS *named after acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)*
E-MAIL: *barakaeva-83@mail.ru*

Калидвожаҳо: таркиби лугавии забони адабии тоҷикӣ, вомвожаҳо, вомвожаҳои гуфтугӯӣ, лаҳҷаи Хучанд, эҷодиёти Анвар Олим, вомвожаҳои гуфтугӯии арабӣ, вомвожаҳои гуфтугӯии ўзбекӣ, вачҳи тасмия

То ҳол дар забонишиносии тоҷик вижагиҳои корбасти вомвожаҳои гуфтугӯии осори нависандагони алоҳида мавриди таҳлили ҷамаҷониба қарор нагирифтааст, ки ин нуқта муҳиммияти мавзӯи тадқиқи мақоларо муайян менамояд. Дар мақола вомвожаҳои гуфтугӯии арабӣ ва ўзбекии осори нависандаи хушқараҳа Анвар Олим ба риштаи тадқиқ кашида шудаанд. Таъкид гардидааст, ки ҳарчанд миқдори вомвожаҳои гуфтугӯӣ дар осори адиб зиёд нестанд, онҳо чи аз лиҳози шакл ва чи аз нуқтаи назари тобиши маъно вижагиҳои хос доранд. Вачҳи тасмияи як қатор вомвожаҳои гуфтугӯии мавриди таҳлил бо истифода аз фарҳангҳои қуруни вусто, аз қабилӣ фарҳангҳои “Фаҳри Қаввос” (асри XIV), “Бурҳони қотей” (садаи XVII), “Ғиёс-ул-лугот” (қарни XIX) ва лугатҳои тафсирию дузабонаи муосир муқаррар карда шудааст.

Ключевые слова: словарный состав, таджикский литературный язык, заимствования, разговорная заимствованная лексика, узбекская заимствованная лексика, этимология

Проблема особенностей использования разговорной заимствованной лексики в таджикском языкознании до сих пор не становилась объектом специального исследования, что обуславливает актуальность настоящей работы. Проведен анализ разговорной арабской и узбекской заимствованной лексики в произведениях талантливого писателя Анвара Олима. Подчеркивается, что, хотя разговорная заимствованная лексика в творчестве А. Олима используется незначительно, она имеет особенности как в плане формы, так и в смысловых оттенках. На основе средневековых толковых словарей, в

том числе “Фарҳанги Фаҳри Каввос” (XIV в.), “Бурҳони коте” (XVII в.), “Ғияс-ул-дугот” (XIX в.) и современных толковых и двуязычных словарей устанавливается этимология ряда разговорных заимствованных слов в произведениях А. Олима.

Key words: basic stock of words, Tajik literary language, borrowings, colloquial borrowed lexicon, Uzbek borrowed lexicon, etymology

The actualness of the present research is preconditioned by the problem of peculiarities pertaining to the use of colloquial borrowed lexicon in the Tajik language, up to now the Tajik linguistics did not study the issue in question. The author conducted an analysis of colloquial borrowed Arabic and Uzbek vocabulary in the productions of Anvar Olim being a talented prose-writer. It is underscored that though colloquial vocabulary is used not considerably by A.Olim it has the peculiarities of its own both in the aspect of form and shades of meanings as well. Proceeding from mediaeval interpretation dictionaries, “Farhangi Fakhri Kavvos” (XIVc.), “Burhoni Kote” (XVIIc.), “Ghiyos-al-Lugot” (XIX c.) and modern interpretation and bilingual ones, the author establishes etymology of a number of borrowed words in the works by Olim.

Дар забоншиносии муосири тоҷик роҷъ ба калимаҳои иқтибосӣ, сабабу роҳҳои ба забони тоҷикӣ ворид шудани онҳо, тарзу усулҳои ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ гаштани вомвожаҳо ва дигар паҳлуҳои ин масъала як қатор тадқиқот таълиф шудаанд. Ғайр аз ин, дар аксари асарҳои илмие, ки ба таҳлили забону услуби ин ё он адиб бахшида шудаанд, масъалаи вомвожаҳо ҳатман мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Вале то ҷое ки мо огоҳ ҳастем, хусусиятҳои вомвожаҳои гуфтугӯии ин ё он адиб то ҳол диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб накардааст. Дар мақолаи ҳозир мо вомвожаҳои гуфтугӯии осори нависандаи хушқареҳа Анвар Мирзоҳакими Олимро ба риштаи таҳлил мекашем.

Дар осори А.Олим мисли тамоми адибони дигар миқдори муайяни вомвожаҳои гуфтугӯӣ мушоҳида мешаванд, ки бо усули қорбасти ва тобишҳои маъноӣ аз вомвожаҳои гуфтугӯии дигар шаҳру ноҳияҳо фарқ мекунанд. Вомвожаҳои гуфтугӯии осори нависандаро ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: арабӣ, туркӣ ва русию интернационалӣ ё ба таъбири баъзе забоншиносони имрӯза, аврупоизмҳо. Ба сабаби маҳдуд будани ҳаҷми мақола мо вомвожаҳои гуфтугӯии арабию туркии дар осори Анвар Олим ба мушоҳида гирифтаамонро баррасӣ намуда, таҳлили вомвожаҳои гуфтугӯии русӣ-интернационалиро ба мавқеи дигар вогузор менамоем.

Вожаи “домулло” дар қиссаи “Моҳмомо”-и Анвар Олим ба гунаи **домло** ва **қоридомло** омадааст.

Қоридомло, астағфируллоҳ гӯед, -нарам-нармак муллоро ба инсоф овардан мехост падар (11, 19).

-Э, **домло**, дил ҳам миллат дорад?- сари чунин масъалаҳо падар баҳс карданро дӯст медошт (11, 19).

Ҳам вожаи *домулло* ва ҳам *қоридомулло* дар тамоми лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ истифода мешавад. Дар ин ҷо таҳлил намудани вожаҳои мазкур ду сабаб дорад: аввалан, ваҷҳи тасмияи вожаи *домулло* хеле аҷиб аст; сониян, дар лаҳҷаҳои шимолӣ, аз ҷумла Хучанд калимаи мазкур бо таҳфифи ҳарфҳои “у” ва “л”- **домло** ва **қоридомло** талаффуз карда мешавад.

Дар мисоли якум вожаи **қоридомло** ба ҳамон маънои домулло аст. Дар лаҳҷаи Хучанд мисли аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва забони адабӣ, вожаи **қорӣ** шахсеро мефаҳмонад, ки Қуръонро аз ёд медонад ва дар маърақаҳо онро тиловат мекунад. Азбаски аксари аъмоён аз хурдсолӣ ба ҳифзи Қуръон ва тиловати он машғул мешуданд, вожаи **қорӣ** маънои мачозии “нобино”ро низ касб кардааст. **Қорӣ** калимаи арабӣ аз решаи **қараа** ба маънои “хондан, тиловат кардан” аст ва мутаносибан маънои тиловат- кунандаи Қуръон ва умуман “хонанда”-ро дорад (4,324). Дар забони тоҷикӣ вожаи **қорӣ** ба маънои умуман “хонанда” қорбасти намешавад. Маъмулан, чун изҳори эҳтиром баъзе домуллоҳоро **қоридомулло** меноманд.

Рочеъ ба пайдоиши калимаи **домулло** ду нуктаи назар мавҷуд аст. Дар фарҳанги тафсирии забони ўзбекӣ вачҳи тасмияи вожаи мазкурро чунин шарҳ додаанд: “**Домулло** (форсӣ+хиндӣ, додо-падар, калон+а. мулло-омўзгори дин) 1.Муаллими мактаби динӣ; 2.Шаҳси мадрасаро хатмкарда” (17,1,642).

Ҳамин нуктаи назарро, бино ба гуфти олими адабиётшиноси тоҷик Ҷ. Азизқулов, зиндаёд Расул Ҳодизода бо каме тасҳеҳ ҷонибдорӣ карда будааст. Ҷ.Азизқулов менависад: “Шодравон Расул Ҳодизодаи адабиётшинос дар як навиштааш доир ба вачҳи тасмияи ин вожа изҳори ақида карда гуфтааст, ки **домулло** кўтоҳшудаи **додомулло** аст (ба қиёси таъбирҳои **акамулло** ва **амакмуллои** мардуми Самарқанд), вале бад-ин хотир ин гуна маънидод кардани вожаи домулло ақлگیر нест ва хилофи қиёс аст, зеро самарқандиён чун аҳли дехоту кўхистониёни тоҷик падарро на додо, балки дада мегўянд (1,265). Сипас, ў тафаҳхусу ҷустуҷўяшро дар бобати таъин кардани вачҳи тасмияи вожаи **домулло** тавсиф карда, ақидаи хешро пеш мегузорад: “Ўйғурҳо калимаи мавриди андешаи моро (яъне домуллоро –М.Х.) **дамулла** мегуфтаанд. Ин вожа ба василаи муллобачаҳои қошқарии (қошғарии – М.Х.) таҳсилкунандаи мадрасаҳои Бухоро ба ин диёр омада, дар миёни бухороиён роиҷ гардидаву муллобачаҳои маҳаллӣ онро ба гўиши худашон мувофиқ гардонида, **домулло** мегуфтагӣ шуданд” (1,265).

Алҳол калимаи “**домулло**”-ро мо вожаи сода мешуморем, ҳарчанд он аз ду калима иборат аст: **до-мулло**. Баромади калимаи **мулло** маълум аст. Бино ба гуфти М. Муин ин вожа маъноҳои зеринро дорад: “**Мулло** (мутаррак- мунло; арабӣ- мавло)- 1. Дарсхонда, босавод; 2.Охунд, рўҳонӣ, муаммам” (9, 4,4328).

Дар шарҳи устод М.Муин ду вожа эзоҳ меоҳад: мутаррак, яъне туркишуда; муаммам – аммомапўшида. Дар дигар фарҳангҳо низ таъкид шудааст, ки вожаи **мулло** гунаи тасхифшудаи калимаи арабии “**мавло**” ба маънои “роҳбар, сарвар” аст.

Калимаи “**до**” вожаи хитойӣ буда, маънояш “калон” аст. Ба ин тариқ, маънои калимаи **домулло муллои калон** аст. Ин вожа ҳоси забони форсии Мовароуннаҳр аст, бинобар ин дар фарҳангҳои форсӣ, аз ҷумла фарҳанги М.Муин ва Ҷ.Амид ба назар намерасад. Дар забони форсии муосир мавриди истифода набудани ин калима, ба назари мо, фарзияи тавассути муллобачагони қошғарӣ дар Бухоро, сипас дар Мовароуннаҳр паҳн шудани вожаи **домуллоро** тақвият медиҳад.

Ба ҳар ҳол, муайн кардани этимологияи вожаи домулло тафаҳхусу таҷассуси амиқтарро тақозо мекунад, ки он мавзӯи баҳси дигар аст.

Вомвожаҳои гуфтугўии арабӣ дар забони асарҳои Анвар Олим сершумор нестанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **маҳтал**, **шадду мад** (д), **искот**, **ратақу фатақ** дохил мешаванд. Вожаи **маҳтал** ба маънои “мунтазир кардан” ва “поёндан”:

Бечорая маҳтал кардем. (10,125)

Дар фарҳанги “Таджикско - русский словарь” вожаи *маътал* ба маъноҳои зерин омадааст: Задержавший (во времени); 2.Ожидавший, вынужденный ждать; **маътал кардан, намудан касеро** - задерживать, заставлять кого-либо ждать» (7,222).

Ба ҳамин маъно вожаи *маътал* дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” (19,558) низ омадааст. Дар назари аввал чунин менамояд, ки вожаи *маҳтали* мавриди назари мо гунаи тасхифшудаи *маътал* аст.

Дар фарҳанги тоҷикӣ ба тоҷикии интернетӣ вожаи мазкур нисбатан муфассал шарҳ дода шудааст: “**Маътал** (аслаш муаттал) – интизор, мунтазир; маътали касе ё чизе будан - дар интизори касе ё чизе будан, касеро ё чизеро мунтазир будан; касеро интизорӣ кашидан; нигарони касе шудан; **маътал мондан** - бекор мондан; **маътал шудан** - а) мунтазир шудан, интизор будан; б) бекор мондан.” Дар ин шарҳ тавзеҳи дар қавсайн оварда дар бобати *муаттал* будани асли калима ҷолиб аст.

Тафтиш нишон дод, ки калимаи *маътал* дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги форсӣ”-и М.Муин ва “Фарҳанги форсӣ ба русӣ”-и Ю.А. Рубинчик сабт нагардидааст. Дар ҳамаи фарҳангҳои номбурда, ҳамчунин дар “Фарҳанги арабӣ-русӣ”-и Х.К. Баранов шакли *муаттал* (3,669) мазкур аст. Масалан, дар “Фарҳанги форсӣ”-и М. Муин вожаи *муаттал* дар қатори маъноҳои дигар ба маънои “**бекор монда, дар интизор гузошта, муаттал шудан, муаттал кардан**” омадааст (9,3,4233).

Лозим ба таъкид аст, ки дар “Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлоно”-и Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ вожаи *маътал* ба маъноҳои **интизор, мунтазир, босабр** бо мисол аз ғазали Мавлоно оварда шудааст:

Ҳама аз кор аз он рӯй, ки маътал шудаанд,

Чу аз он сар нигарӣ, мӯй ба мӯ дар коранд.

Мураттиб ба ин вожа шарҳи зеринро илова кардааст: “Ин калима, ки дар забони зиндаи гуфтугӯиву шевагии тоҷикӣ, хусусан Самарқанд маъмул аст, дар ҳеч як фарҳанг оварда нашудааст” (16,119). Мисраи аввали ҳамин байт дар “Куллийёт”-и Мавлоно дар шакли зерин омадааст: **Ҳама аз кор аз он рӯй муаттал шудаанд**. Хушбахтона, дар “Куллийёт” тарзи қироати вожаи мавриди назар бо гузоштани аломати ташдид дар болои ҳарфи “**то**”-и **муаллафа** ё **итқӣ** мушаххас карда шудааст, бинобар ин хондани он мавриди тардид қарор гирифта наметавонад. Аз ин рӯ, метавон ҳақс зад, ки дар қироати мисраи Мавлоно дар китоби Ҳаёт Неъмат саҳв рафтааст.

Дар асоси далоили боло бо занни наздик ба яқин гуфтан мумкин аст, ки вожаи **маҳтал** шакли таҳрифшудаи калимаи “**муаттал**” ба маънои “касеро мунтазир кардан” мебошад. Сабаби ба гунаи *маътал* ба фарҳангҳои тоҷикӣ ба русӣ (7;15) ворид гаштани вожаи мазкур тадқиқи махсусро металабад. Ҳамчунин қайд кардан зарур аст, ки вожаи **маҳтал** дар ғӯишҳои шимолӣ танҳо ба маънои “**мунтазир шудан/ кардан**” ба кор меравад ва ба маънои “**бекор мондан**” корбаст намегардад.

Шадду мадд дар ғӯишҳои номбурда ба маънои бо оҳанги шиддат ва ғазаболуд суҳан рондан меояд:

Бобои Ҳайдар нахуст номе ба чеҳраи аламзадаву пурашки мо нигарист, сипас ба имом рӯ оварда, лабгазон бо **шадду мадд** гуфт (11,144); Қонуни шарият одамгарӣ ва луқмаи ҳалол хӯрдан аст, - бо **шадду мадд** гуфт падар (11,34).

Вожаи **шадд** аз вожаи арабии “**шадда**” ба маънои *нерӯманд будан, қиддияту нерӯ зоҳир кардан, ба касе ногувор шудан* (3, 497) гирифта шудааст. Муҳаммад Хусайн Халафи Табрэзӣ вожаи *шаддро* бо шарҳи зер овардааст: “Шадд ба фатҳи аввал ва ташдиди сонӣ...дар арабӣ ба маънои “устувор бастан ва сахт шудан”; ва “сахт гирифтани”; ва “қавӣ гардонидан”; ва баланд шудани рӯз; ва ҳамла бурдан бошад” (5,3,1291). Муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” мегӯяд: “Шадду мадд- лафзи арабист; форсиён ба маънои “шаъну шавкат ва такаллуф” истеъмол мекунанд” (14,1,458). Тақрибан хамин хел маъноҳои вожаи **шад (д)** дар фарҳанги М. Муин низ омадааст (9,3,2033). Калимаи **мад (д)** низ арабӣ буда, ғайр аз маънои грамматикӣ (мадди алиф) ба маъноҳои “дарозӣ, дароз кашидан (-и чизе), болоравии оби баҳр омадааст (18, 1,618). Дар лаҳҷаи Хучанд ва навоҳии атрофи он ибораи “**мад кашидан**” ба маънои “дароз кашидани овози калима” истифода мешавад.

- Майлаш, келин, майлаш. Охир ин ҳам ба ман набера.

- Наберая-**мад кашид** келиноя. - Одама нахандонед (10, 21).

Аз мисолҳои боло метавон ба хулосае расид, ки таркиби **шадду мад** ба маънои маҷозии бошиддату ситеза гап заданро низ дорад.

Ратақу фатақ аз ҷумлаи таркиби дигаре аст, ки мардуми Хучанд бисёр истифода мекунанд:

- Агар пай бурда бошӣ, ба қавли худашон, **ратақу фатақи** корҳо дар дасти занонашон не (10, 26).

Дар ин мисол таркиби “**ратақу фатақ**” ба маънои дар ихтиёр будан омадааст, ки ин иддуро ҷумлаи баъд низ собит месозад: Бо занҳояшон ҳатто маслиҳат намекунанд, вале сухани пиразанҳо, ба хусус модарашонро ба замин намегузоранд... (10, 26).

Дар “Ғиёс-ул-луғот” таркиби “**ратқу фатқ**” ба маънои “кушодану бастан омадааст (14,1 366). Дар “Фарҳанги форсӣ”-и Муҳаммад Муин низ **ратақ** бо ишораи “арабӣ” ба маънои “бастан” (9,2,1639) ва **фатақ** ба маънои “кушодан” (9, 2, 2485) мазкур аст. “Фарҳанги форсӣ ба русӣ” ин вожаро ба маънои “идора кардан, соҳибихтиёрӣ кардан (13,1,716) овардааст.

Исқотро хучандиён ба маънои “зормонда, ношуд, палид” истифода мекунанд: Ва шаб нисф нашуда, хурӯси куланг нӯл чониби ситораҳо карду бонг бардошт. “Сари худата хӯр, **исқот**, сари худата - аз раҳти хоб хоболуд дуои бад кард модаркалон... (11, с. 121).

Вожаи мазкур дар фарҳанги устод Айнӣ наомадааст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (18,1,508) **исқот** ба маъноҳои зерин мазкур аст: “**Исқот (а)**. 1.Партофтан, андохтан, афкандан, барафкандан; 2. Бача партофтан; бачаи нотамом пеш аз ҳафт моҳ зоидан; 3.Маҷозан ҳар чизи кӯҳнашуда, бекора ва бефоида”.

Дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” як маънои дигари ин вожа зикр шудааст: “Исқот – вещь принадлежащая умершему, которого давали беднякам как вознаграждение за принятие им на себя грехов умершего; исқот бардоштан – принимать на себя грехи умершего” (7, 170).

Дар фарҳангҳои дигар, аз ҷумла фарҳанги М.Муин, “Ғиёс-ул-луғот”, “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” (2006) бешу кам шарҳу тавзеҳи мазкур оварда шудааст.

Тоҷикон ва туркон, аз ҷумла ўзбекон аз қадимулайём дар ҳудуди Осиёи Марказӣ дар ҳамсоғӣ истиқомат доранд ва байни онҳо асрҳои аср алоқаи доимии иҷтимоӣ

иқтисодӣ ва фарҳангӣ барқарор буд ва ҳоло ҳам ҳаст. Ба гуфти забоншиноси маъруфи тоҷик Р. Фафоров "...дар ҳама гуна шароит беҳтарин воситаи алоқа забон буд. Аз ин ҷост, ки тадричан аз як тараф, забони ўзбекӣ бо калима ва ибораҳои тоҷикӣ бой шуда бошад, аз тарафи дигар, бисёр калимаҳо ва ибораҳои ўзбекӣ ба таркиби луғавии забони ўзбекӣ дохил шуда, онро инкишоф додаанд" (6, 37).

Калимаҳои иқтибосии ўзбекии асарҳои Анвар Олим, асосан, ба зиндагии харрӯзаи мардум иртибот доранд.

Аксари кулли калимаҳои ўзбекии осори Анвар Олим синонимҳои тоҷикии худро доранд, лекин бо сабабҳои мухталиф нисбат ба муродифоти тоҷикӣ дар лаҳҷаи Хучанд ва атрофи он вожаҳои ўзбекӣ истеъмоли бештар доранд. Лозим ба таъкид аст, ки миқдори вомвожаҳои гуфтугӯии иқтибосии ўзбекӣ дар китобҳои Анвар Олим он қадар зиёд нест. Дар асарҳои Анвар Олим ғайр аз вожаҳои ўзбекии ба забони адабии тоҷикӣ ва аксарияти лаҳҷаҳо воридгардида, аз *қабилӣ келин*, *қишлоқ*, *ўғай*, *балачаққа*, *қилиқ* ва ғайра калимаҳои ўзбекии низ дучор мешаванд, ки дар лаҳҷаҳои шаҳру ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон, аз ҷумла Хучанд бо тобиши маъноӣ фарқ мекунанд.

Дар поён бархе аз ин вожаҳо бо мисолҳо мавриди таҳлили мухтасар қарор медиҳем:

Чимдӣ - ин вожа ба маънои миқдори ночизи як шайъ, аксаран предметҳое, ки намуди хока ё кӯфта доранд, корбаст мешавад: Раҳмати қиблагоҳият, ки мулло буданд, хуб ба ту сабақ додаанд. Як **чимдӣ** гардаш ба ман ҳам расидааст (11,119).

Дар фарҳанги забони ўзбекӣ шарҳи зерини ин калима омадааст: "**Чимдим**-миқдоре, ки бо ду-се ангушт гирифта мумкин аст" (17,3, 486).

Дар "Фарҳанги русӣ ба тоҷикӣ вожаи русии **щепот** чунин шарҳ дода шудааст: 1.чимдӣ; 2. щепот соли - як чимдӣ намак" (15,1226).

Дар "Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ" ду калимаи **чимдӣ** оварда шудааст: 1.чимдӣ - шипать; чимдӣ кардан (намудан)-щипать; 2.чимдӣ || щепотка; як чимдӣ - намак щепотка соли» (7,443). Мураттибони "Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ" (19) бо сабабҳои номаълум ҳар ду моддаи луғавиро сарфи назар кардаанд. Дар фарҳанги устод Айнӣ ҳар ду маънои ин вожа мазкур аст: 1. чимдӣ бо сари ду ангушт саҳт доштани ягон чиз; 2. миқдори чизҳои кӯфта, ки бар сари ду ангушт дошта мешавад" (2, 455). Мо ба маънои "миқдори бо ду ангушт гирифтаи ягон чиз" дар забони адабии тоҷикӣ муродиф пайдо накардем. Бино ба шаҳодати баъзе ахбордиҳандагон дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои ифодаи ин маъно вожаи "пучик" истифода мешавад, вале ин вожа дар "Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ" наомадааст.

Маънои дувуми дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" зикршуда ва маънои якуми дар фарҳанги Айнӣ (яъне бо сари ду ангушт саҳт доштани ягон чиз) омада бошад, дар забони тоҷикӣ бо ду муродиф ифода мешавад. Масдари **пучидан** дар "Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ" (7, 315) ва "Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ" (19, 497) зикр шудааст. Гуфтан лозим аст, ки масдари **пучидан** бештар дар лаҳҷаҳои ҷануби Тоҷикистон роиҷ буда, дар шеваҳои шимол, аз ҷумла Хучанд мавриди истифода нест. Ғайр аз масдари мазкур дар забони тоҷикӣ масдари **нишкунҷидан** вучуд дорад: "Нижкунҷидан" ба маънои нишкунҷ гирифта бошад, ки гирифтани азбост бо ду сари ангушт, чунонки

ба дард ояд” (5, 3, 140). Вожаи **нишкунч** дар ҳамин луғат ба маънои зерин оварда шудааст: “Гирифтани аъзо бошад бо ду сари ангушт ё ду сари нохуни даст, чунон ки ба дард ояд ва онро ба арабӣ қараз ва ба туркӣ чидик хонанд” (5, 3, 140). Дар фарҳанги “Фахри Қаввос” боз ду муродифи ин вожа оварда шудааст: “**Нахчал** ва нишкунч - **нилак** бувад, ки ба ду нохун гиранд” (21,296). Аз ҳамаи шарҳҳои дар фарҳангҳо омада шарҳи муаллифи “Бурҳони котеъ” комилтар аст, зеро дар он натиҷаи амал - **ба дард омадани аъзои бадани инсон** зикр шудааст.

Вожаи **юрак** дар лаҳҷаи Хучанд ба маънои ҷуръат ба кор меравад. Медонам раис, воҳимаш зӯр. Худи ман юрак намекунам (11, 67).

Мураттибони фарҳанги тафсирии забони ўзбекӣ (17, 5,88) калимаи **юракро** “натарсидан, часорат” шарҳ додаанд. Лозим ба таъкид аст, ки ба ин маъно, яъне ба маънои “часорату нотарсӣ” дар лаҳҷаҳои шимолӣ, аз ҷумла Хучанд вожаи “гурдадор” ё иборайи “дилу гурдадор” ва ё иборайи “дилу гурда” низ истифода мешавад.

Дар повести “Моҳмомо”-и Анвар Олим се мутародиф дар як саҳифа бо вожаи *юрак* истифода шудааст: Баъди шом занону бачаҳо он тараф истанд, ҳатто мардҳои **дилу гурдадори** маҳалла ҳам **ҷуръати** аз он ҷо гузаштанд намекунанд (11, 67).

Калимаи **қийин** дар забони ўзбекӣ маънои “кори сермашаққат”-ро дорад (17,5,283). Дар лаҳҷаи Хучанд ду гуна **қаҳин/қийин корбаст мешавад**: Аз санг равшан кашидан осону ба ту гап фаҳмондан **қаҳин** (11, 27). Аслан, безанӣ нағз не, **қаҳин**” (10, 104).

Дар забони тоҷикӣ муродифи хеле серистеъмоли вожа – мушқил вучуд дорад ва он дар лаҳҷаи Хучанд низ маъмул аст.

Қамчин ба маънои тозиёна дар забони адабии тоҷикӣ ва ҳамаи лаҳҷаҳо ба мушоҳида мерасад. Дар лаҳҷаи Хучанд ва гирду атрофи он аз ин калима иборайи фразеологӣи “**як қамчин нарасидан**” хеле маъмул ва серистеъмол аст. Маъмулан, дар бораи касе, ки корҳои беақлона ва ё ғайриҷашмдошти ба одобу ахлоқи рӯзмарра номутобик мекунад, мегӯянд: “**ба ў як қамчин намерасад**”, яъне девонаавзост ва эҳтиёҷ ба муолиҷа дорад. Азбаски дар замони пеш девонагонро муллою эшонҳо “хонда мемонданд” ва дар рафти “хондан” қамчинкорӣ мекарданд, иборайи “**як қамчин намерасад**” ба маънои “эҳтиёҷ ба муолиҷа аз девонахӯӣ дорад”, пайдо шудааст. Варианти дигари ин воҳиди фразеологӣ...”**як қамчин расидагӣ**” ба маънои “аз каси девонахӯ каме сироят кардани девонахӯӣ ба каси дигар” корбаст мешавад. Табиист, ки дар ин иборайи фразеологӣ ба ҷои *қамчин* муродифи тоҷикии он - *тозиёнаро* истифода бурдан ғайриимкон аст, зеро “ҷузъҳои дохилии воҳидҳои фразеологӣ дар аксари мавридҳо бо калимаҳои ҳаммаъноӣ худ иваз шуда наметавонанд. Дар сурати ба таври сунъӣ иваз намудани ин ё он ҷузъи дохилии фразеологизм он ҳамчун масолеҳи тайёри забон аҳамияти худро гум мекунад (8,16): Аз дадояш ба ин ҳам **як қамчин расидагӣ**- овоз баровард зани амак, ки ... канори рӯи хавлӣ, назди оташдони пуралов истода мошбиринч мепухт (11,19).

Дар асли ўзбекӣ вожа “**қамчи**” талаффуз мешавад (17, 5, 234).

Вожаи **эб** дар Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ” (7,464) ба маънои “мақбул шуморидан, сазовор шуморидан, сазовор, қулай” омадааст. Дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” (19) ин калима наомадааст. Дар лаҳҷаи Хучанд ва атрофи он калимаи **эб** ҳам ба маънои

ҳад ва ҳам ба маънои “сазовору лоиқ” истифода мешавад: Савоб ҳам ба *эбаи* буваҷон (10,20).

Ин калима дар забони ўзбекӣ ба ҳар ду маъно: ҳам ба маънои “маъкул ва муносиб” (17,5, 42) ва ҳам ба маънои ҳадду меёр (17,16) истифода мешавад.

Вожаи *сатанг* ба маънои “танноз, олуфта” дар лаҳҷаи шаҳру ноҳияҳои шимол, аз ҷумла Хучанд серистеъмол аст. Дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” (19,548) бо ишораи “разг.”- “гуфтугӯӣ” ҳисобида шудааст. Дар асарҳои Анвар Олим *сатанг* ба ду маъно корбаст шудааст: 1.олиҷаноб, пурдабдаба, боҳашамат: Амаки Ботур худро ба теғу табар зада пул меёфт ва дар ҳавлиашон хонаҳои хушсохту *сатанг* андохта буд (11, 195).

2. Ба маънои олуфта, хушлибос: Аз ҳамин ҷо (яъне аз Антарктида – М.Х.), ҳамроҳи ана вай, як ҷонвари *сатанг-каттача* ҳаст-ку? (11,127)

Вожаи *каттача* низ туркӣ буда, маънои аслиаш “калон, бузург, солхўрда” аст. Маъмулан дар Хучанд кампирҳои маҳалларо *катта* меноманд. Дар мисоли боло вожаи *каттача* ба маънои маҷозии “бодича, ҳавобаланд, мутақаббир” омадааст. Аз калимаи *катта* дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ *каттагӣ* ба маънои “ҳавобаландӣ” сохта шудааст. Ин вожа дар Хучанд гунаи каттагиро низ дорад.

Дар асоси таҳлили иҷмолии вомвожаҳои гуфтугӯии осори Анвар Олим ба хулосаҳои зерин расидан мумкин аст:

1.Дар эҷодиёти нависанда асосан вомвожаҳои гуфтугӯии арабӣ ва туркӣ (ўзбекӣ) ба мушоҳида мерасанд.

2.Вомвожаҳои гуфтугӯии таркиби луғавии асарҳои Анвар Олим миқдоран зиёд нестанд.

3.Дар байни вомвожаҳои гуфтугӯии арабии осори адиб калимаҳое дучор мешаванд, ки чи аз лиҳози шакл ва чи аз диди маъно хоси лаҳҷаи Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он мебошанд;

4.Байни вомвожаҳои гуфтугӯии арабӣ якчанд таркибе вомехўранд, ки онҳо дар фонди асосии луғавии дигар адибони ин минтақа ва забони зиндаи Хучанду дехоти атрофи он дучор намегарданд;

5. Вомвожаҳои гуфтугӯии ўзбекии ҳикояву повестҳои Анвар Олим ҳарчанд дар аксари лаҳҷаҳои шимолӣ Тоҷикистон дучор мешаванд, бо тобишҳои маъноии ба худ хос аз ҳамдигар тафовут доранд.

Пайнавишт:

1. Азизқулов Ҷ. *Андўхти рўзгор*. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 552 с.
2. Айни, С. *Куллийт*. Ҷ.12. – Душанбе: Ирфон, 1976. 564 +206 с.
3. *Арабско – русский словарь. Составитель Баранов Х.К.* – М.: Редакция иностранных и национальных словарей, 1957. – 2188 с.
4. *Большой русско – арабский и арабско – русский словарь. Составитель Юшманов Ю.С.* – М.: ООО “Дом славянской книги”, 2011. – 360 с.
5. *Бурҳон, Муҳаммад Хусайн Халафи Табрэзӣ. Бурҳони қонеъ. Ба эҳтимоми Муҳаммад Муин. Дар панҷ муҷаллад:* - *Техрон, Амири Кабир, 1357.*
6. *Ғаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил.* – Душанбе: Дониш, 1966. – 224 с.
7. *Лугати тоҷикӣ – русӣ. Дар зери таҳрири М.В. Раҳимӣ ва Л.К.Успенская. М.: Нашириёти давлатии лугатҳои хориҷӣ ва миллӣ. 1954. -780 с.*
8. *Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик.* – Душанбе, 1982.- 103 с.
9. *Муин М. Фарҳанги форсӣ. Дар шапс муҷаллад.* – *Техрон: Амири Кабир.*

10. Олим Анвар. *Бачаи лалмӣ*. – Хучанд: Ношир, 2015. – 340 с.
11. Олим Анвар. *Моҳомо*. – Хучанд, 2016. – 288 с.
12. Олим Анвар. *Дар ломакон*. – Хучанд: Нури маърифат, 2013. – 498 с.
13. Персидско –русский словарь. Под.ред. Ю.А. Рубинчика. В двух томах. – М.: Русский язык, 1983
14. Ромпурӣ Гиёсуддин. *Гиёс- ул- дугот. Дар се ҷилд*. – Душанбе: Адиб, 1988.
15. Русско – таджикский словарь. Под ред.члена – корреспондента АН СССР М.С. Асимова . – М.: Русский язык, 1985.- 1280 с.
16. Самарқандӣ Ҳаёт Неъмат. *Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлоно*. – Душанбе: Адиб, 2018. – 400 с.
17. *Ўзбек тилининг изоҳли дугатӣ. 5 ҷилдӣ*. – Тошкент: Давлат илмий нашриётӣ, 2008
18. Фарҳанги забони тоҷикӣ. *Иборат аз ду ҷилд*. – М.: Советская энциклопедия, 1969.
19. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. – Душанбе, 2006. – 784 с.
20. Фарҳанги тоҷикӣ ба тоҷикии интернетӣ.
21. Фахри Қаввос. *Фарҳанги Қаввос. Фароҳамоварандагони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристҳо Муқаддасхон Хоҷаева ва Саидумрон Саидов*. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 293 с.

Reference Literature:

1. Azizkulov, Jumaboy. *Summing-up Life*. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 552 pp.
2. Aini, Sadriddin. *Compositions. V.12*. – Dushanbe: Cognition, 1976. – 564 + 206 pp.
3. *Arabic-Russian Dictionary. Compiler: Baranov H.K.* – М., 1957. – 2188 pp.
4. *Big Russian-Arabic and Arabic-Russian Dictionary. Compiler: Yushmanov Yu.S.* – М.: Assoc. Ltd “The House of Slavonic Book”, 2011. – 360 pp.
5. Burhon, Muhammad Husayn Khalafî Tabrezi. “Burhoni Kote”. Under the editorship of Muhammad Muin. In 15 volumes. – Tehran: The Great Emir, 1357 hijra.
6. Gafforov R. *Language and Style* by Rahim Jalil. – Dushanbe: Knowledge, 1966. – 224 pp.
7. *Tajik-Russian Dictionary. Under the editorship by M.V. Rahimi and L.V. Uspenskaya.* – М.: State Publishing-House of Foreign and Interpretation Dictionaries, 1954. – 780 pp.
8. Majidov Kh. *Phraseology of Modern Tajik Language*. – Dushanbe, 1982. – 103 ppp.
9. Muin, Muhammad. *Persian Dictionary. In 6 volumes*. – Tehran: The Great Emir.
10. Olim, Anvar. *Non-Cultivated Child*. – Khujand: Publisher, 2015. – 340 pp.
11. Olim, Anvar. *Mohnoma*. – Khujand, 2016. – 288 pp.
12. Olim, Anvar. *In non-Being*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2013. – 498 pp.
13. *Persian-Russian Dictionary. Under the editorship of Yu.A. Rubinchik. In 2 volumes*. – М.: Russian Language, 1983.
14. Rompuri, Ghiyosuddin. *Ghiyos` Dictionary. In 3 volumes*. – Dushanbe: Man-of-Letters, 1988.
15. *Russian-Tajik Dictionary. Under the editorship of the USSR AS correspondent-member M.S. Asimov*. – М.: Russian Language, 1985. – 1280 pp.
16. Samarkandi, Hayot Ne`mat. *The Dictionary of Foreign Words and Expressions in Mavlono`s Works*. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2018. – 400 pp.
17. *Interpretation Dictionary of the Uzbek Language. In 5 volumes*. – Tashkent: State Scientific Publishing-House, 2008.
18. *The Dictionary of the Tajik Language. In 2 volumes*. – М.: Soviet Encyclopedia, 1969.
19. *Tajik-Russian Dictionary*. – Dushanbe, 2006. – 784 pp.
20. *Interpretation Dictionary of the Tajik Language (elementary variant)*.
21. Kavvos, Fakhri. *Kavvos` Dictionary. Text transposition, preface, appendices: Mukaddaskhon Khojayeva and Saidumron Saidov*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2003. – 293 pp.

УДК 80
ББК 81.2-4

**ФРАЗЕОЛОГИЗМҶО ДАР
ФАРҲАНГИ “БУРҲОНИ
ҚОТЕЪ”-И МУҲАММАДҲУСАЙН
БУРҲОН** *Раҳматова Шаҳноза Равшановна,
унвонҷӯи кафедраи забон ва адабиёти МДТ
“ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров”
(Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ
В СЛОВАРЕ “БУРХОНИ КОТЕ”
МУХАММАДХУСАЙНА
БУРХОНА** *Рахматова Шахноза Равшановна,
соискатель кафедры таджикского языка и
литературы ГОУ “ХГУ им. акад.
Б.Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)*

**PHRASEOLOGISMS IN
MUKHAMMAD KHUSAYN
BURKHON'S DICTIONARY
"BURHONI KOTE"** *Rahmatova Shakhnoza Ravshanova, claimant for
candidate degree of the Tajik language department
under the SEI "KhSU named after acad. B. Gafu-
rov" (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Rahmatova.sh@mail.ru*

Калидвожаҳо: “Бурҳони қотеъ”-и Муҳаммадҳусайни Бурҳон, фарҳангшинории форсӣ-тоҷикӣ, фарҳангҳои тафсирии форсӣ-тоҷикӣ, фразеологизм, усули таширҳ

Мақолаи мазкур оид ба масъалаи омӯзиши фразеологизмҳо дар фарҳанги “Бурҳони қотеъ”-и Муҳаммадҳусайни Бурҳон баҳшида шудааст. Таъкид шудааст, ки ин фарҳанг аз ҷумлаи фарҳангҳои мебошад, ки пас аз худ раванди нави фарҳангшинориро дар фарҳангшинории форсӣ-тоҷикӣ ба миён овардааст. Аз ҷумла, бо тартиби алифбоӣ овардани моддаи лугавӣ, зиёд кардани миқдори моддаҳо (20 ҳазор), ба фарҳанг ворид кардани архаизмҳо, калимаҳои иқтибосӣ, фразеологизмҳо, ҷумлаҳо ва амсоли ин аз муҳимтарин хусусиятҳои ин раванд маҳсуб меёбад. Муаллиф воҳидҳои фразеологӣ фарҳангро тибқи тақсимбандии метёрҳои забони адабии ҳозираи тоҷик ба навҳо ҷудо намуда, миқдори онро 3562 адад муайян намудааст. Хуллас, дар ин мақола дар “Бурҳони қотеъ” ҳамчун моддаи лугавӣ овардани ибораҳо, таркибҳо ва ҷумлаҳои фразеологӣ таҳқиқ карда шудааст, ки ин яке аз вержагиҳои хоси фарҳанги мазкур мебошад.

Ключевые слова: “Бурхони коте” Мухаммадхусайна Бурхона, таджикско-персидская лексикография, таджикско-персидские толковые словари, фразеологизмы, принципы комментирования

Дан анализ фразеологизмов из толкового словаря “Бурхони коте” (“Неоспоримое доказательство”, XVII в.) Мухаммадхусайна Бурхона. Подчеркивается, что рассматриваемый словарь заложил новое течение в персидско-таджикской лексикографии. Это, в частности, расположение словарных статей в алфавитном порядке, увеличение количества словарных статей (до 20 тысяч), внесение в словарь архаизмов, заимствованных слов, фразеологизмов, предложений и т.д., которые считаются отличительными особенностями данного словаря. Фразеологические единицы, собранные в словаре, в соответствии с классификацией, принятой в современном литературном таджикском языке, разделены на группы. Установлено, что в “Бурхони коте” встре-

---

чаются 3562 фразеологические единицы. Другой отличительной чертой рассматриваемого словаря является приведение фразеологических словосочетаний, составов и предложений в качестве словарных статей.

Key words: "Burhoni Kote" by Mukhammad Khusayn's, Tajik-Persian lexicography, Tajik-Persian interpretation dictionaries, phraseologisms, principles of commenting

The article is an analysis of phraseologisms from the interpretation dictionary "Burhoni Kote" ("Irrefutable Proof", the XVII c.) by Mukhammadkhusayn Burhon. It is underscored that the dictionary canvassed laid a new trend in Persian-Tajik lexicography. In particular, here refer: arrangement of dictionary articles in alphabetic order, increase of the letters (up to 20 thousand), introduction of archaisms, borrowed words, phraseologisms, sentences and etc. ; all the enumerated items being considered as distinctive features. Phraseological units collected in the dictionary according to classification accepted in Modern Tajik literary language are divided into groups. It is ascertained that 3562 PhUs occur in "Burhoni Kote". Another distinctive feature of the dictionary in question is an adducement of phraseological word-combinations, sequences and sentences as dictionary articles.

Фарҳанги “Бурҳони қотъ” яке аз фарҳангҳои муътамади асри XVII буда, ба қалами Муҳаммадхусайн Бурҳон ибни Халафи Табрэзӣ тааллуқ дорад. Фарҳанги мазкур дар радифи фарҳангҳои тафсирии дорои хусусияти энциклопедӣ қарор дошта, диққати олимону донишмандони забоншиносии зиёдеро ҷалб намудааст. Фарҳанг на танҳо дар замони таълиф, балки то имрӯз низ нуфузу эътибори хешро нигоҳ доштааст.

Дар баробари он ки дар фарҳанги мазкур маводи фаровон доир ба топонимика, этнография, тиб ва ғайра мавҷуд аст, онро яке аз пурэтимодтарин фарҳангҳои фразеологӣ низ қаламдод намудан мумкин аст, зеро тақрибан аз 20 ҳазор моддаи луғавӣ, тибқи ҳисоби эҳсоии мо 3562 онро воҳидҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд, ки ҳудуди 18% моддаҳои луғавии фарҳангро дар бар мегирад. Беҳуда нест, ки Ҳ.Мачидов ба ин чанбаи фарҳанги мазкур баҳои баланд дода, гуфта буд: “Яке аз фарҳангҳои муътамади гузашта, ки захираи фразеологӣ забонамонро ҳаматарафа инъикос кардааст, “Бурҳони қотъ”-и Ибни Халаф ат-Табрэзӣ (1652) мебошад” (2,96).

Истилоҳи фразеология аз калимаҳои юнонии *phrasis* (ибора) ва *logos* (таълимот) иборат буда, илме мебошад, ки маҷмӯи ифодаву ибораҳои рехтаву устуворро ҳамчун воҳидҳои таркибии системаи забон меомӯзад. Воҳидҳои фразеологӣ, ки бо истилоҳи фразеологизмҳо дар илми забоншиносӣ маълуми машхуранд, яке аз унсурҳои муҳими забон ба шумор рафта, хусусиятҳои хоси худро доранд. Воҳидҳои фразеологӣ таркибҳои ибораҳои рехтаеро дар бар мегиранд, ки онҳо шаклану маънан устувор буда, тағйир намеёбанд ва иваз кардани ҷойи онҳо боиси костагии маъниашон мегардад. Мисол, ибораҳои рехтаи “муштро ба торикӣ задан” (аз назари қасон пинҳонӣ коре кардан, чизе хӯрдан, нӯшидан) (7,664) намакро хӯрда намакдон шикастан (ба нағзӣ бадӣ кардан) (7,691), рӯйхотири қасеро кардан (иззат ва ҳурмати қасеро дар назар доштан) (7,950) ва ғайраҳо, ки ҳам дар забони китобӣ ва ҳам гуфтугӯӣ мустаъмаланд, ҳеч гоҳ аз ҷиҳати маъно ва ё сохт тағйир намеёбанд. Барои он ки агар, билфарз, иборати рехтаи “муштро ба торикӣ задан”-ро дар шакли “торикиро ба мушт задан” ё “мушт задани торикӣ” биёварем, маънии дигар ва комилан наvero ба худ қасб мекунанд ё калимаҳои бемантике мешаванд, ки зехни

хонандаву шунаванда аз идроки он очиз мемонад. Ба таври дигар воҳидҳои фразеологӣ шакли устувор дошта, дар дарозии таърих дар байни оммаи халқ мавриди истемол қарор дошта, такмилу суфта гардидаанд. Яке аз ҷиҳатҳои муфиди воҳидҳои фразеологӣ дар забоншиносӣ нишон додани қадимии забон, бой будани таркиби луғавии он ва ғ. мебошад. Ба ғайр аз ин, дар яке аз соҳаҳои дигари илми забоншиносӣ – шевашиносӣ воҳидҳои фразеологӣ хоси манотиқи алоҳида дар муайян намудани урфу одати халқ, анъанаҳои пешинаи онҳо ва амсоли ин масоил низ нақши муҳим мебозанд, зеро решаи аввалини пайдо гардидани аксар воҳидҳои фразеологиро метавон аз забони гуфтугӯи пайдо кард. Ҳамин тавр, фразеологизмҳо аз як марҳала ба марҳалаи дигари таърихи забон рехтаву суфта гардида, дар батни осори шоирону нависандагон низ устувории хешро пайдо намуда, ба ин восита ҳамчун моддаи ташреҳ ба фарҳангҳои қадима низ роҳ ёфтаанд. Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт ба хелҳои гуногун тақсим мешаванд, ки дар ин маврид олимони назари гуногундоранд. Масалан, М.Фозилов дар сарсухани китоби арзишманди “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик” воҳидҳои фразеологиро аз ҷиҳати сохт ва таркиб шартан ба ҳашт қисм ҷудо мекунад (ниг. 7, 12-14).

Ин назарияи М.Фозилов, ки дар соли 1963, баробари танзими “Фарҳанги ибораҳои рехта” ба миён омадааст, баъдан аз тарафи забоншиносоне, ки оид ба фразеология ва хелҳои он нуктаи назари хешро ибраз намудаанд, ба гунаҳои мухталифе тақмил ёфт. Аз ҷумла, Ҳ. Мачидов дар асараш “Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик” фразеология ва хелҳои онро мӯшикофона тадқиқ карда, доир ба сохт ва хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ маълумоти қобили эътино овардааст. Азбаски бештари назарияти баённамудаи ин муҳаққиқ бо назардошти назарияти машҳуртарин забоншиносони шӯравӣ рус буду системаи таҳқиқи муташаккилонаи илмӣ дошт, мо ба ин асар бештар таъя намуда, воҳидҳои фразеологӣ “Бурҳони қотей”-ро аз рӯи тақсимбандии Ҳ. Мачидов ба доираи таҳқиқ кашидем.

Мувофиқи таснифоти Ҳ.Мачидов воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мегарданд:

- 1) Таркибҳои фразеологӣ;
- 2) Ибораҳои фразеологӣ;
- 3) Ҷумлаҳои фразеологӣ (2,37-46).

Таркибҳои фразеологӣ. Нахуст доир ба хелҳои таркибҳои фразеологӣ ва истифода шудани онҳо ҳамчун моддаи луғавӣ дар фарҳанги “Бурҳони қотей” маълумот медиҳем. Мувофиқи таснифоти муҳаққиқи номбурда таркибҳои фразеологӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мегарданд:

- 1) Таркибҳои фразеологӣ чуфт;
- 2) Таркибҳои тавтологӣ пешояндӣ;
- 3) Таркибҳои тавтологӣ ҳамроҳӣ;
- 4) Таркибҳои ҷудой (2,40).

Азбаски таркибҳои фразеологӣ ҷузъҳои онанд, ки дар забони адабиву китобӣ бисёр ба қор бурда мешаванд, дар фарҳангҳои классикӣ низ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Фарҳанги “Бурҳони қотей” ҳам аз ин зумра берун буда наметавонад, вале азбаски аксари чунин таркибҳо дар гузашта маъмул будаанду дар байни халқ маъруф, фарҳангшиносон нисбат ба дигар навъҳои фразеология таркибҳои камтар ташреҳ кардаанд. Дар фарҳанги мазкур низ чунин таркибҳои фразеологӣ бисёр кам мушоҳида шуда, мухтасаран ироа мегардад:

Таркибҳои фразеологӣ чуфт:

“Талху туруш – киноя аз мехнат ва машаққати дунёст” (3,290).

Ё ин ки:

“Румиву зангӣ – киноя аз рӯзу шаб аст” (4, 80).

Таркибҳои тавтологи пешояндӣ: “Дам ба дам – ба маънии рафтан ва тавотур ва пай дар пай бошад; ва аспу маркаби дуздон ва роҳзанонро ҳам гуфтаанд” (4,282).

Таркибҳои тавтологи ҳамроҳӣ:

“Рез-марез – ба сигаи амру найҳи рехтан; ба маънии марди заъиф ва лоғар бошад; ва дар арабӣ зуғбуз гӯянд ва чизе монанди хиёр, ки онро хуранд” (5, 289).

Таркибҳои ҷудой:

“Рези бирез – яъне раҳмате кун ва чуръае бирез” (5, 289).

Ибораҳои фразеологӣ қисмати асосии воҳидҳои фразеологиро дар бар мегиранд ва дар забони тоҷикӣ бештарини воҳидҳои фразеологӣ ба ҳисоб меоянд. Ҳарчанд онҳо аз ҷиҳати сохт ба ибораҳои озоди синтаксисӣ монандӣ доранд, аммо вежагии рехта будани онҳо ва мундариҷаи яклухти пуробурангашон онҳоро аз ҳам тафовут мебахшад. Ба гуфти Б.Қамолиддинов «Дар воҳидҳои фразеологӣ маънӣ хеле нозук, пӯшида, вале басо рангин ва пурҷозибата ифода меёбад. Ифодаҳои фразеологӣ маҳфуми ашё, аломат, хусусият, амал ва ҳолатро дар либоси гуворои бадеият, бо ёрии санъатҳои бадеии лафзӣ маънӣ: маҷоз, ташбеҳ, истиора, ташхис, муболиға ва ғайра образнок ифода мекунад ва бо ин хусусият аз воҳидҳои дигари ҳаммаънояш фарқ карда меистад» (1, 90). Маҳз ҳамин хусусияти умумии воҳидҳои фразеологӣ, ки боиси ба фарҳангҳо ворид шудани онҳо барои ташреҳ шудааст, сабаби асосии тавачҷуҳи муаллифи фарҳанги “Бурҳони қотей” низ гаштааст, зеро ки ӯ ба миқдори зиёд, махсусан ибораҳои фразеологиро ба риштаи таҳрир кашида, ба чанд маънӣ омадани онро шарҳу тавзеҳ кардааст. Дар зайд, ибораҳои фразеологӣ аз рӯи сохти худ, ки дар фарҳанги мавриди таҳқиқи мо зикр шудаанд, баррасӣ меёбанд. Аз ҷиҳати сохт ибораҳои фразеологӣ ба навъҳои гуногун тақсим карда мешаванд:

Ибораҳои изофии фразеологӣ. Ин хели ибораҳо серистеъмол буда, дар фарҳанг зиёданд. Бо боварӣ метавон гуфт, ки ҳафтад фисади ибораҳои дар фарҳанг мавриди ташреҳ қарор гирифтагони ин навъи ибораҳо ташкил медиҳанд. Масалан, ба ибораҳои, ки бо вожаи “пир” сохта шудаанд, тавачҷуҳ мекунем: “пири барнотан”, “пири чихилсола”, “пири думӯй”, “пири деҳқон”, “пири солхӯрд”, “пири Сарандеб”, “пири фалак” ва “пири ҳафт фалак” (3,257-258). Ҳини сабт кардани ибораҳои фразеологӣ изофӣ Муҳаммадхалафи Табрзӣ бештар принсипи паиҳамоии онҳоро ба назар гирифта, кӯшиш кардааст, то ибораҳои, ки бо калимаи воҳид сохта шудаанду дар забони адабии замони ӯ маъмуланд, ба шакли ҳарчи чомеътар зикр ёбанд. Аз ин рӯ, дар зайли калимоти ташреҳёфта ибораҳои маъмуле, ки бо он калима сохта шудаанд, сабт меёбанду шарҳ мегарданд. Чунончи, ин падида дар калимаҳои “шоҳ” – даҳ ибора: “шоҳи анҷум”, “шоҳи ховар”, “шоҳи хиргоҳи мино”, “шоҳи сайёрагон”, “шоҳи торами фалак”, “шоҳи гардун”, “шоҳи мусалласбуруҷ”, “шоҳи машрик”, “шоҳи Нимрӯз” ва “шоҳи якаспа” (4, 200-203), “об” – сиву се ибора: “оби оташранг”, “оби оташзой”, “оби оташадо”, “оби озарсо”, “оби арғувонӣ”, “оби бодранг”, “оби баста”, “оби хушк”, “оби зери коҳ”, “оби сиёҳ”, “оби гарданда” ... (3, 34-41), “хотун” – нӯх ибора: “хотуни гӯё”, “хотуни ҷаҳон”, “хотуни хум”, “хотуни шабистони фалак”, “хотуни араб”, “хотуни фалак”, “хотуни коинот”, “хотуни яғмо” (3,370) ва ғ. Мисол:

“Оби равшан – киноя аз равнақ ва равоч бошад” (3,37).

Ё ин ки:

“Жолаи наргис – киноя аз ашк бошад” (3, 294).

Ё:

“Зулфи замин – киноя аз шаб аст, ки ба арабӣ лайл хонанд; ва киноя аз хоке ҳам хаст, ки чавҳари одамӣ аз он аст; ва балийя арзиро низ гӯянд” (4, 102).

Ибораҳои пешояндиву пасояндии фразеологӣ. Чунин ибораҳо, ки бештар дар таркибашон феъл ё асоси феълий корбаст мешаванд, дар фарҳанг басомади зиёд доранд. Асосан бар ин навъи ибораҳои фразеологӣ метавон он ибораҳои феълиеро, ки тавассути пешоянду пасоянд созон ёфтаанд, ворид намуд. Мисол:

“Дар гӯрагӣ мавиз шудан – киноя аз ба мурод нарасидан ва зоеъ шудан бошад” (4,17).

Ё ин ки:

“Мӯй аз каф баромадан – киноя аз муҳол будани амрест, яъне амри муҳол” (5, 113).

“Ба чашм кардан – киноя аз интиҳоб намудан; ва нишон кардан; ва тунду тез нигаристан; ва чашмзада кардан ва чашми захм расондан бошад” (3,155).

“Умедеро пай кардан – ба маънии ноумед кардан бошад” (5,236).

Бо тартиби муайяни ҷузъҳо омадани ибораҳои фразеологӣ. Ба ин навъ фразеологизмҳо асосан ибораҳои ворид мешаванд, ки онҳоро ибораи фразеологӣ феълий меноманд, зеро онҳо аз рӯи сохти худ ба ибораҳои феълии синтаксисӣ монанд мебошанд. Дар фарҳанги мазкур қисмати зиёде аз ин ибораҳо ба риштаи таҳрир кашида шуда, ки “дом гаштан”, ба маънии бозӣ кардан (4,8), “дов наёфтан”, ба маънии кор аз рӯи мурод нашудан (4, 10), “дур(р) рехтан”, ба маънии гирия кардан (4,15), “даст шустан”, ба маънии тарк кардан (4, 27) ва ғ. аз он ҷумлаанд. Инчунин, дар фарҳанги мазкур, дар баробари таҳқиқи баррасии фразеологизмҳо, метавон бо ифодаҳои низ бархӯрд, ки хоси шева ё гӯиши тоҷикии забони форсианд. Мисол: “Чап додан – киноя аз фиреб ва дағо додан бошад; ва тарк намудан ва вогузоштан ва тарҳ карданро низ гуфтаанд” (3, 338). Ё аз зумраи ҳамин ибораҳо метавон ба ибораҳои “кулӯх бар лаб молидан” (4,392), “кайк дар шалвор афкандан” (4,422), “наъл афкандан” (5,141), “варақ гардонидан” (5, 174) ва ғ. ишора кард. Ба ғайр аз ин, дар фарҳанг ибораҳои маъмулии китобӣ, ки аз зумраи фразеологизмҳо ба ҳисоб меояд, бештар дида мешавад, мисол “Забон бастан – киноя аз хомӯш шудан бошад” (4,92). Ё ин ки: “Гавҳар суфтани – киноя аз иншоӣ сухан кардан; ва қиссаҳои бошад ва онро гуҳар суфтани ҳам мегӯянд” (5,45). Дар баробари он ки дар китоби мавриди таҳқиқи мо навъҳо ё шаклҳои маъмули фразеологизмҳо дида мешаваду мавриди шарҳу тавзеҳи луғатнигор қарор мегирад, як қатор ибораҳои ҳам ба назар расиданд, ки онҳо шаклҳои таҳрифшуда ё тағйирпазируфтаи ин сатҳи забон буда, аз шаклҳои мавҷудаи фразеологизмҳо шаклҳо ё худ ибораҳои дигар сохта шудаанд. Мисол аз ибораи маъруфи “намак бар захм пошидан”, ки манзур аз он болои дард дард афзудан аст, дар шакли ибораи “намак бар чигар доштан” таҳриф мешавад, ки “киноя аз меҳнат бар меҳнат ва азоб бар азоб кашидан бошад” (5,147).

Дар мавриди таҳриф шудани ибораҳо дар фарҳанг нуктаи дигаре ҳам бояд зикр шавад, ки марбут ба ибораҳои феълии фразеологӣ мебошад. Дар ҷанб мавриди маъдуд мо ба мушоҳида гирифтём, ки фарҳангнигор ба навишти пайвандаки “у” (ё шаклҳои дигари он “ва”, “-ву”, “-ю”) тавачҷух мабзул намедорад. Аз ин рӯ, ибораҳои аз қабилҳои “об оташ будан” ва “об оташ шудан” пайдо шудааст, ки дар назари аввал нофаҳмо. Аммо чун ба шарҳи он тавачҷух мекунем, аз таҳриф шудани он ба хубӣ пай мебарем: “Об оташ будан – киноя аз ҳилму ғазаб доштан ва ҳарорату бурудат дар мизоч” (5, 224). Ва “Об оташ шудан – киноя аз ошӯби баъд аз амният бошад” (5,224).

Ба назари мо, ибораҳои мазкур дар шакли “обу оташ будан” ва “обу оташ шудан” шакли дурусту аслии худро мегиранд.

Навъҳои дигари ибораҳои фразеологӣ. Ибораҳои фразеологие, ки дар асоси ибораҳои синтаксисӣ ё бо равишҳои гуногуни грамматикӣ сохта шудаанд, монанди ибораҳои синтаксисӣ сохтмон шуда бошанд ҳам, аз ҷиҳати рехтаву яклухт будан, ба гурӯҳи ибораҳои фразеологӣ алоқаи ҳамроҳӣ дохил мешаванд, чунончи ба ин гурӯҳ ибораҳои асоси ададӣ доштаи “нуҳ ривок”, “нуҳ табақ”, “нуҳ муқарнас”, “хафт паргор”, “хафт торум”, “хафт аждаҳо”, “хафт ҳол”, “хафт авранг”, “хафт оина” ва амсоли инро метавон ворид кард. Дар назари аввал, ибораҳои мазкур ба ибораи синтаксисӣ наздиканд, то ба фразеологизм, аммо тавачҷух ба маънои онҳо акси ин ҳолатро собит мекунад:

“Нуҳ ривок – киноя аз нуҳ осмон аст” (5,159); “Нуҳ табақ – ба маънии нуҳ торум аст, ки киноя аз нуҳ осмон бошад” (5,159).

“Хафт оина – киноя аз хафт кавкаб бошад, ки сабъаи сайёра аст” (3, 193); “Хафт ҳол – ба маънии ҳамеша ва доим ва аладдавом ва ҳама ҳол бошад” (3,194).

Ҳамчунин, ибораҳои дигаре ҳам ҳастанд, ки ба тавассути алоқаи ҳамроҳӣ бо ҳам алоқаманд гашта, ба гурӯҳи ибораҳои номии фразеологӣ дохил мешаванд. Аз ҷумла, ибораҳои “обгун пул”, ки киноя аз осмон аст (5, 225) ва “обгун торум”, ки низ ба ҳамин маъност (5,225). Як гурӯҳ ибораҳои дигареро ҳам дар қатори ибораҳои мазкур ворид кардан мумкин аст, ки бо алоқаи номуайяни бо ҳам пайваст шудаанд, вале ибораҳои номии фразеологӣ мебошанд. Инҳо ибораҳои “муште оташӣ”, “муште хок”, “муште зиёд”, “муште шарор” ва “муште ғубор”- анд (5,98). Ҳар кадом аз ибораҳои мазкур ҳовии маънии маҷозии ҳосест, ки дар дигар фарҳангҳо даст ёфта ба шурӯҳи он ишқолоте дорад. Маҳз ҳамин хусусият, яъне пайдархам чидану шарҳ додани ибороту таркибот қимати аксар фарҳангҳои асримиёнагии тоҷикиро боло мебарад. Чунончи, ибораҳои, ки бо воситаи калимаи “муште” сохта шудаанд, сермаъно буда, баъзе аз онҳо ба ду ё зиёда маъно шарҳ шудаанд. Мисол: “муште оташӣ – ба маънии мушти оташӣ бошад, ки киноя аз золимон ва зулмқунандагон; ва оташпарастон; ва девон аст” (5,98). Ё ин ки: “Муште ғубор – киноя аз гурӯҳи мардумон бошад; ва кураи заминро ҳам гуфтаанд” (5,98).

Ҷумлаҳои фразеологӣ. Ба воҳидҳои фразеологӣ ҷумлаҳои фразеологӣ низ дохил мешаванд. Ҳангоми аз назар гузаронидани воҳидҳои фразеологӣ дар фарҳанги “Бурҳони қотеъ” мо бо ҷумлаҳои фразеологӣ низ дучор гардидем. Ҳамчун моддаи луғавӣ омадани ҷумлаҳои фразеологӣ дар ин фарҳанг барои мо аҷиб намуд, зеро тибқи меъёрҳои маъмули фарҳангшиносии классикии форсӣ-тоҷикӣ дар моддаи луғавӣ истифодаи ҷумлаҳои маъруф нест. То он ҷо ки мо ковиш анҷом додем, истифодаи ҷумлаҳои содаи яктаркибаи синтаксисӣ (6,51) ва ҷумлаҳои фразеологӣ (6,313) дар фарҳанги “Сурмаи сулаймонӣ”-и Тақиуддин Авҳадии Балёнӣ, ки яке аз сарчашмаҳои “Бурҳони қотеъ” аст ба мушоҳида расид. Муҳаммадхусайни Бурҳон бошад, дар фарҳанги худ ҷумлаҳои содаи синтаксисӣ ва ҷумлаҳои фразеологиро нисбатан зиёдтар ба силки истифода мекашад. Азбаски мавзӯи ба ҳайси моддаи луғавӣ омадани ҷумлаҳои содаи синтаксисӣ мавзӯи басо тӯлонист ва дар маҷоли ин навишта нест, мо онро дар мақолаи дигари ҳеш баррасӣ хоҳем кард.

Ҷумлаҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт ба чанд гурӯҳ тақсим мегарданд, ки мо ду намуди онро аз “Бурҳони қотеъ” дарёфт намудем.

Ҷумлаҳои фразеологӣ яктаркиба. Ба ин навъи ҷумлаҳои фразеологӣ қисмати калони ҷумлаҳо дохил мешаванд. Дар назари аввал чунин аст, ки муаллиф чунин

чумлаҳоро ҳамчун ибора ба силки истифода мекашад. Чунончи: “Дандон намояд – яъне, хушҳол шавад ва бихандад; ва мозии ғазабнок шудан ва тарсонидан ва аҷз кардан ҳам ҳаст, яъне битарсонад; ва дар ғазаб шавад; ва зорӣ кунад ва очиз гардад” (4,40). Яъне, дар хониши аввал мутаваҷҷеҳ намешавем, ки он чумла аст. Гӯё муаллифи фарҳанг “дандон намудан”-ро шарҳ дода истода бошад. Аммо гурӯҳи аъзами дигари чумлаҳо ҳам ҳаст, ки маъниҳои гуногунро ифода мекунад. Мисол: “Дар кучо меҳурат – ба маънии ин аст, ки кучо мезебад ва кай дархур аст? Яъне, намезебад” (4,18). Ё ин ки “гардолуда созад” (5,13), “гӯш созад” (5,43) ва амсоли ин ба гурӯҳи чумлаҳои яктаркибаи фарҳанги мавриди назари мо дохил мешаванд.

Чумлаҳои фразеологӣ дутаркиба. Яке аз бахшҳои муҳими чумлаҳои фразеологӣ фарҳангро чумлаҳои дутаркиба ташкил медиҳад. Чунин чумлаҳо одатан дар шакли намудҳои мухталифи гуфтор дида мешаванд. Масалан, дар шумори каме аз чунин чумлаҳо иштироки феъл дида намешавад. Мисли: “Дасти ту бар сари ман – киноя аз он аст, ки ҳар чӣ туро насиб ва муяссар шуд, маро ҳам насиб шавад” (4,26). Ё қисмати хусусияти хитобӣ доранд, мисли: “Даст дасти ўст – киноя аз тасаллут ва ғалаба ва зиёдатӣ бошад” (4,27). Ё ин ки: “Сарат сабз бод – киноя аз ин аст, ки умрат дароз бошад” (4,147). Аммо аксаран чумлаҳои дутаркиба бо иштироки феъл созмон ёфта, дар лавну либосҳои гуногун таҷассум меёбанд. Чунончи, чумлаи “Коса кучо барам”, ки мақсуд аз он “киноя аз меҳмони туфайлист, яъне шахсе, ки ҳар рӯз ба василаи шахси дигар ба хонаҳои мардум равад”, мебошад (4,345), чумлаи саволист. Чумлаи “Дафтарро гов хӯрд”, ки киноя аз охир шудани ҳисоб бошад (4,32), аз лиҳози сохтор ба забони гуфтугӯ қаробат дорад. Дар бархе чумлаҳои дигари дутаркибаи фразеологӣ бошад, ҷиҳати оҳангнокӣ ҷиҳати фарқкунандаи онҳост. Аз қабилӣ “Об обистанӣ диҳад – яъне заминро ҳомили номия гардонад” (5,224), “Об дар чашм надорад – ба маънии беҳаёст ва шарм надорад” (3,36), “Об дар чигар надорад – яъне муфлис аст ва чизе надорад” (3,36), “Об дар ҷӯи туст – киноя аз он аст, ки бахт ва иқбол ва давлат ва фармондихӣ ва ҳал ва ақди умури халоиқ ба дасти туст” (3,36).

Усулҳои ташреҳи воҳидҳои фразеологӣ дар фарҳанг. Дар забоншиносии муосири мо як соҳаи нисбатан нави фразеология мавҷуд аст, ки онро “фразеография” мегӯянд ва мавзӯи аслии баҳси ин соҳа фарҳангҳои фразеологӣ мебошад. Албатта, то рӯи қор омадани фарҳангҳои соҳавӣ “Фарҳанги ибораҳои рехта”-и М.Фозилов ва “Фарҳанги зарбулмасал ва мақол”-и ҳамин муаллиф мо намунаҳои беҳтарини шарҳу тавзеҳи воҳидҳои фразеологиро дар фарҳангҳои асримиёнагӣ мебинем ва луғати “Бурҳони қотей”-ро низ ба қатори ин фарҳангҳо дохил кардан мумкин аст. Ҳ.Маҷидов дар асари худ “Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик” чунин меорад: “Муаллифи фарҳанг (“Бурҳони қотей”-Ш.Р.) дар аввали ҳар боби асари худ дар хусуси миқдори калима ва воҳидҳои фразеологӣ он маълумот медиҳад. Воҳидҳои фразеологӣ дар ин асар бисёр вақт шарҳ дода намешаванд. Муаллиф ба ҷои тафсири маъно ва ё истеъмоли фразеологизм бо ифодаи “маъруф аст” қаноат кардааст” (7, 96).

Ин фикр ба назари мо он қадар саҳеҳ нест, зеро Халафи Табрэзӣ дар “Бурҳони қотей” миқдори фразеологизмҳоро дақиқан баён намекунад. Масалан, дар “Баёни дувум” чунин меорад: “Дар ҳамза бо бои абҷад муштамил бар шасту ду луғат ва киноят” (3,67). Шояд Ҳ.Маҷидов калимаи “киноят”-ро, ки пас аз шумора меояд, миқдори фразеологизмҳо гумон кардааст. Лекин манзури Муҳаммадхалафи Табрэзӣ дар “Бурҳони қотей” аз киноёт танҳо фразеологизм нест, зеро калимаҳои дучор мешаванд, ки маънои маҷозӣ доранд ва ба воҳидҳои луғавӣ шомил намешаванд. Масалан, “Сардбаён – киноя аз мардуми ғайрифасеҳ ва кундтабъ; ва касе, ки ба

суханони рост биранчонад; ва мардуми номавзунро ҳам мегӯянд" (4,150). Ё ин ки: "Адабовоза – киноя аз баландовоза аст" (3,74). Аз ин ҷост, ки метавон иддае аз ин "киноёт"-и фарҳангро ба бисёрмаъноии калимот марбут кард, то ба фразеологизм, аммо нуктаи қобили тавачҷуҳ ин аст, ки муаллиф дар "Бурҳони қотеъ" шарҳи аксари воҳидҳои фразеологиро бо зикри калимаи "киноя" меорад. Мисол: "Сар ба гиребон бурдан – киноя аз фикр кардан ва андеша намудан аст" (4, 147). Ё ки: "Варақи офтоб – киноя аз рухсорай маҳбуб ва маъшуқ бошад" (5, 174) ва ғ. Пас, иддаои устод Ҳ.Маҷидов, ки дар "Бурҳони қотеъ" ба шумори воҳидҳои фразеологӣ муаллиф дақиқан ишора карда, бо вучуди як андоза нодуруст будан, беасос нест, вале азбаски ӯ тамоми чузъиёти ин фарҳангро дақиқан мавриди баррасӣ қарор надодааст, ҳадси ӯ аз ҳақиқат дур аст. Ҳамчунин, дар мавриди шарҳи калима дар истифодаи ифодаи "маъруф аст" низ қавли ӯро саҳеҳ пиндоштан дуруст нест. Чунончи, Халафи Табрэзӣ бо истифода аз истилоҳи "маъруф аст" ишора бар он дорад, ки ин калима ё воҳиди дигари ташреҳшаванда дар забони халқ маъруфу маъмул ва серистеъмол аст. Масалан: "Хоку бод – маъруф аст; ва киноя аз банд ва мутеъ; ва қосид ва пайк ҳам ҳаст" (5, 271). Ё ин ки: "Гули сурх – маъруф аст, яъне ҳар гул, ки сурх бошад; ва киноя аз офтоби оламтоб ҳам ҳаст" (5,29). Яъне, фарҳангшинос асосан баъди сабти истилоҳи "маъруф аст" маъноӣ маҷозии моддаро ташреҳ медиҳад.

Нуктаи дигар ин ки дар фарҳанги мазкур на ҳама воҳидҳои фразеологӣ зери унвони "киноя" ва ё "маъруф аст" омадаанд. Аз тааммул рӯи ин мавзӯ маълум гашт, ки муаллиф барои ифодаи маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ аз якҷанд усули шарҳ истифода кардааст, ки ҳар кадом ба мафҳуми хоси фразеологӣ корбаст мешаванд:

1) *Усули қиёсӣ*. Бо усули қиёсӣ шарҳ кардани воҳидҳои луғавӣ яке аз усулҳои маъмултарини фарҳангшиносии асримиёнагии форсӣ-тоҷикӣ ба ҳисоб меояд. Бо вучуди ин, усули мазкур дар ташреҳи фразеологизмҳои фарҳанги "Бурҳони қотеъ" кам истифода шудааст, зеро фразеологизмҳо маъмулан аз якҷанд калима таркиб меёбанд ва табиист, ки ба ҳар як калима мусовӣ гузоштани калимаи маъмули ҳамвазни он мушқил мебошад, Мисол: "Ҷовар кардан – бар вазни бовар кардан; ба маънии тағйир ва табдил додан бошад" (3,312). Мисоли дигар: "Бори замон – бар вазни оби равон; киноя аз ҳаводис ва чафоҳои рӯзгор ва замона бошад"(3, 143). Ё ин ки: "Анбони бор-бар вазни мардони қор; мардуми фарбеҳ ва бекора ва ҳечқораро гӯянд" (3,114).

2) *Бо истифода аз истилоҳоти хос*. Дар ин зербаҳш мо мехоҳем, ки дар мавриди истилоҳоти хосе, ки Муҳаммадхусайни Бурҳон Ҳангоми ташреҳи воҳидҳои фразеологӣ бештар ба онҳо рӯй меорад, тавачҷуҳ намоем. Чунончи дар боло ишора шуд муаллиф зимни шарҳи воҳидҳои фразеологӣ аз калимаи "киноя" бисёр истифода мекардааст. Ҳамчунин зимни шарҳи ҷунин воҳидҳо ифодаҳои "ба маънии", "ишора ба" ва "яъне" серистеъмоланд.

а) *Киноя*. Истифодаи вожаи мазкур дар пешинаи фарҳангшиносии низ зимни шарҳи воҳидҳои фразеологӣ маъруф будааст ва аз ин рӯ миқдори бештари воҳидҳои фразеологӣ китоби мавриди баҳс бо ҷунин услуб шарҳ мешавад. Азбаски ба ин нукта дар боло ҳам ишора рафт, танҳо бо забти чанд мисол иктифо меварзем. Зикри ин нуктаро зарур медонем, ки истифодаи калимаи "киноя" дар мавридҳои, ки муаллифи фарҳанг намехоҳад, ки фразеологизмҳоро ба ягон навъ чудо кунад, сурат мегирад. Чунончи: "Гӯш хоридан – киноя аз таваққуф кардан ва макс намудан; ва фикр кардан ва дар фикр шудан бошад" (5, 42). Ё ин ки: "Ҷома дар нил задан – киноя аз таъзият ва мотам доштан аст" (3, 310).

б) **“Ишора ба”**, ки бештар далолат ба маънии он воҳидҳои фразеологие дорад, ки ба шахсиятҳои диниву таърихӣ ва бурҷҳои осмонӣ ишора мекунад. Масалан, шахсиятҳои, чун Абуқосими Фирдавсӣ, Хоча Насируддини Тӯсӣ ва Одам (а) ба гунаи зайл дар фарҳанг ташреҳ мешаванд: “Донаи Тӯс – ишора ба Фирдавсӣ; ва Хоча Насир аст” (4,8). Ё: “Қаҳони кеҳин – ишора ба Одами сафӣ, алайҳиссалом, аст; ва ба арабӣ олами сағир хонанд” (3,331). Ё ин ки Раъсу Занаб, ки аз бурҷҳои фалакианд, ба таври зерин мавриди шарҳ қарор мегирад: “Аждаҳои фалак – ишора ба икдотайни Раъсу Занаб аст; ва тинниро низ гӯянд, ки аз ҷумлаи чиҳилу ҳашт сурати фалак бошад” (5, 86).

в) **“Яъне”**. Қисмати камтари воҳидҳои фразеологие фарҳанг ба тавассути истиҳдом шудани калимаи ташреҳии “яъне” тавзеҳ дода мешаванд. Ин қисмат асосан аз воҳидҳои иборат аст, ки онҳо бо омма номаънусанд ва ё дар осоре каммаъруф истифода шудаанд. Аз ин ҷост, ки бештар муаллиф бо истифода аз вожаи мазкур ба хонанда тавзеҳ ё нишон додан меҷӯяд, ки маънои ин моддаи дур аз зеҳни ӯ чист. Мисол: “Аз сурат хорӣ шустан – яъне азиз қардан ва оростан ва зебу зиннат додан бошад” (5, 233). Ё ин ки: “Оташи гул - яъне рӯшноии гул” (5,226). Мисоли дигар: “Бар тоқ ниҳодан – яъне ба мартабаи аъло расонидан; ва киноя аз тарк додан; ва фаромӯш қардан ҳам ҳаст (3,167).”

г) **“Ба маънии”**. Мушоҳида мешавад, ки таркиби мазкур мисли “киноя” серистеъмол аст, аммо хусусияти боризи ба силки истифода кашида шудани ин таъбир дар он аст, ки Муҳаммадхусайни Бурҳон воҳидҳои фразеологие хусусияти муродифидоштаро пай дар пай бо тартиби алифбой меорад ва маънии онҳоро бо якдигар алоқаманд мекунад. Масалан, дар шарҳи калимаи “осмон” бо истифода аз таркиби мазкур ва занҷирбандии ҳосе чунин ибораҳои рехтаро меорад:

“Гунбади офатпазир – киноя аз осмон бошад.

Гунбади тезрав – ба маънии **гунбади офатпазир** аст, ки киноя аз осмон бошад.

Гунбади ҷонситон – ба маънии **гунбади тезрав** аст, ки киноя аз осмон бошад.

Гунбади ҳурроқаранг – ба маънии **гунбади ҷонситон** аст, ки киноя аз осмон бошад.

Гунбади Ҳазро – ба маънии **гунбади ҳурроқаранг** аст, ки киноя аз осмон бошад.

Гунбади дудгашт – ба маънии **гунбади Ҳазро** аст, ки киноя аз осмон бошад; ва онро гунбади дургашт ҳам гуфтаанд (ки ба ҷои дол дар мартабаи ҳафтум рои қарашат бошад).

Гунбади дӯлобранг – ба маънии **гунбади дургашт** бошад, ки киноя аз осмон аст; ва онро гунбади дӯлобӣ ҳам мегӯянд.

Гунбади шигарф – ба маънии **гунбади дӯлобранг** аст, ки киноя аз осмон бошад.

Гунбади сӯфилибос – ба маънии **гунбади шигарф** аст, ки киноя аз осмон бошад.

Гунбади тоқдес – ба маънии **гунбади сӯфилибос** аст, ки киноя аз осмон бошад.

Гунбади фирӯзахишт – ба маънии **гунбади тоқдес** аст, ки киноя аз осмон аст” (5,33).

Нуктаи дигаре, ки дар мавриди истифодаи таркиби “ба маънии” бояд зикр шавад, ки он аксаран ҳангоми силсилаи фразеологизмҳо шарҳ додан, яқоя бо калимаи “киноя” қорбаст мешавад ва дар ин ҳолатҳо ба ҷои ирҷоъ шавад меояд.

Дар баробари он ки дар фарҳанги мазкур воҳидҳои фразеологие бо истифода аз усулҳои гуногун шарҳ шудаанд, воҳидҳои фразеологие низ ба ҷашм мерасанд, ки бо усули шарҳи муродифии воҳиди луғавӣ тавзеҳ ёфтаанд. Мисол: “Хонаи бод – бодгир

ва хонаи тобистониरो гӯянд; ва иборат аз мусалласаи ҳавоӣ ҳам ҳаст, ки бурчи Ҷавзо ва Мизон ва Далв бошад” (3, 375).

Дар “Бурҳони қотей” воҳидҳои фразеологӣ бо вариантҳои гуногун сабт шудаанд. Аз ҷумла, вариантҳои фонетикӣ воҳидҳои фразеологӣ:

“**Ҳафт оина** ва **ҳафт ойна** – киноя аз ҳафт кавкаб бошад, ки сабъаи сайёра аст” (5,193).

Бо изофа кардани пасванди сифатсоз:

“**Ҳишти зар** ва **ҳишти заррин** – киноя аз офтоби оламтоб аст. (3,391)

Бо табдили асоси феълии калимаи мураккаб:

“**Чашми сайлзан** ва **чашми сайлравон** – киноя аз чашми гирён аст” (5,265).

Бо табдили феъли иборати феъли:

“**Доман даркашидан** ва **доман кашидан** – киноя аз эъроз ва ичтиноб намудан бошад аз чизе; ва тарки суҳбат кардан” (4,8).

Дар зимни пӯишҳои худ мутаваҷҷеҳ шудем, ки дар фарҳанг се воҳиди фразеологӣ, ки хусусияти муродифӣ доранд, бо тағйироти ҷузъӣ сабт шудаанд:

“**Кайк дар поча афкандан** ва **кайк дар поза афкандан** ва **кайк дар шалвор афкандан** – ҳар се луғат киноя аз изтироб ва бетоқатӣ ва беқарорӣ кардан ва музтариб сохтан бошад” (4,422).

Дар ин радиф бояд зикр кард, дар фарҳанги “Бурҳони қотей” воҳидҳои фразеологӣ якмаъно (моносемӣ) ва сермаъно (полисемӣ) оварда мешаванд. Воҳидҳои фразеологӣ якмаъно, ки худ аз номаш маълум аст, як маъноро ифода мекунанд. Мисол: “Ғамзаи гул – киноя аз шуқуфтани гул бошад” (4,284). Дар фарҳанги мазкур инчунин ба воҳидҳои метавон бархӯрд, ки як маъноӣ асли ва як маъноӣ фразеологӣ доранд ва микдори воҳидҳои фразеологӣ якмаъно дар фарҳанг нисбатан камтар аст. Аз ин рӯ, барои ба дарозо нақшидани баҳс аз таваққуфи бештар худдорӣ менамоем. Воҳидҳои фразеологӣ сермаъно бошад, ду ва зиёда маъноро дар бар мегирад. Воҳидҳои фразеологӣ, ки ду маъноӣ доранд, дар дастабандӣ ва шинохти фразеологизмҳо ва ҳам хусусияти омонимия ва ё синонимияи онҳо муфид мебошанд. Мисол: “Саҳни сим – киноя аз сафҳаи қоғази сафед бошад; ва киноя аз қурси моҳ низ ҳаст” (4,248). Барои он ки зимни шарҳи бештари чунин фразеологизмҳо фақат сермаъноии фразеологӣ онҳо ба назар гирифта шудааст. Чунончи: “Раҳимаи аввал – киноя аз арш; ва киноя аз ҳарфи алиф бошад” (4,71).

Дар фарҳанг ба иллати зиёд будани микдори фразеологизмҳо чанд воҳидҳои фразеологӣ низ ҳастанд, ки аз ду зиёд маъноӣ доранд аз ҷониби фарҳангшинос тамоми ин маъноҳо шарҳ ёфтаанд. Мисол:

Се маъноӣ:

“**Меъҷари зарних** – киноя аз баргҳои ҳазондида бошад; ва гулҳои зардро ҳам мегӯянд; ва шуои субҳи содиқро низ гуфтаанд” (5,101).

Чор маъноӣ:

“**Луъоби гов** – киноя аз қоғази сифед аст; ва киноя аз рӯшанӣ ва сафедии субҳ бошад; ва барфро низ гӯянд; ва шабнаме, ки рӯи заминро сифед кунад” (5,59).

Дар мисолҳои зикргардида асосан воҳидҳои, ки маъноҳои зиёди фразеологӣ доранд, сабт ёфтанд, вале қисмати аъзамӣ воҳидҳои фразеологӣ ҳам ҳастанд, ки онҳо ҳам маъноӣ асли ва ҳам маъноӣ маҷозӣ доранд. Мисли: “**Даст бурун кардан** – ба маъноӣ даст баровардан бошад; ва ба маъноӣ даст буридан ҳам гуфтаанд; ва киноя аз даст задан ҳам ҳаст” (4,26). Ё ин ки: “**Гули тар** – маъруф аст, ки гули тоза бошад; ва киноя аз орази хубон ва дасти маҳбубон ҳам ҳаст” (5, 28).

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологӣ дар фарҳанги “Бурҳони қотеъ” ҳам аз нигоҳи чандомад ва ҳам аз нигоҳи танаввуъ ва усули ташреҳ қобили мулоҳизаи бештаре аст, то вежагиҳои нигориши фарҳанг ба муҳаққиқон равшан гардад. Чунончи, мулоҳизаронӣ оид ба фразеологизмҳо, навъҳои он ва тарзи ташреҳ гардидани воҳидҳои мазкур дар “Бурҳони қотеъ” нишон медиҳад, ки муаллифи фарҳанг дар баробари шарҳ кардани ибораҳо ва таркибҳои гуногуни рехта чанд навъи ҷумлаҳои фразеологиро низ тавзеҳ менамояд. Зимни шарҳ додани силсиламурудиҳои фразеологӣ, ки дар либоси ибораҳои фразеологӣ таҷассум ёфтааст, аз усули ташреҳе, ки ба шакли занҷирбанд ё силсила (пайиҳам) меояд, истифода мебарад.

Пайнавишт:

1. Камолитдинов Б. Ҳусни баён. – Душанбе: Маориф, 1989. -118 с.
2. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. Дастури таълимӣ.- Душанбе: Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, 1982.-102 с.
3. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ (ҷилди 1). Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров.-Душанбе: Адиб, 1993.- 416 с.
4. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ (ҷилди 2). Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров.-Душанбе: Адиб, 2004.- 424 с.
5. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ (ҷилди 3). Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров.-Душанбе: Адиб, 2014.- 400 с.
6. Тақиуддин Авҳади Балёнӣ. Сурмаи сулаймонӣ. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Фирӯзaxon Ғиёсова.-Хуҷанд: Нури маърифат, 2006.-486 с.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (ҷилди 1). – Душанбе, 1963. 952 с.

Reference Literature:

1. Kamoliddinov B. *The Beauty of Reproduction*. - Dushanbe: Enlightenment, 1989. - 118 pp.
2. Madjidov Kh. *Phraseology of Modern Tajik Language. Manual*. - Dushanbe: Tajik State University, 1982. - 102 pp.
3. *Burhon, Mukhammadkhusayn. Burhoni Kote. V.1. Preparation of the text, preface, appendices, commentaries and indicators by Amon Nurov*. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1993. - 416 pp.
4. *Burhon, Mukhammadkhusayn. Burhoni Kote (V.2). Preparation of the text, preface, appendices, commentaries and indicators by Amon Nurov*. - Dushanbe: Man-of-Letters, 204. - 424 pp.
5. *Burhon, Mukhammadkhusayn. Burhoni Kote (V.3). Preparation of the text, preface, appendices, commentaries and indicators by Amon Nurov*. - Dushanbe: Man-of-Letters, 204. - 400 pp.
6. Balyoni Takiuddin Avhadi. "Surmai Sulaymoni". *Preparation of the text, preface, appendices, commentaries and indicators by Firyozahon Ghiyosova*. - Khujand: Light of Enlightenment, 2006. - 486 pp.
7. Fozilov M. *The Phraseological Dictionary of Modern Tajik Literary Language (V.1)*. - Dushanbe, 1963

УДК 80
ББК 81.2 Т-2

**ОТНАРЕЧНЫЕ
КОНЪЮНКЦИОНАЛИЗОВАННЫЕ
СЛУЖЕБНЫЕ СЛОВА В
ТАДЖИКСКОМ И УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКАХ**

Солиходжаева Шахнозахон
*Анварходжаевна, преподаватель кафедры
развития устной и письменной речи ГОУ
«ХГУ им. акад. Б. Гафурова» (Таджикистан,
Худжанд)*

**БА КАЛИМАҲОИ НОМУСТАҚИЛ
ТАБДИЛ ЁФТАНИ ЗАРФ ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОҶИКИЮ ЁЗБЕКӢ**

Солихоҷаева Шаҳнозахон Анвархоҷаевна,
*муаллимаи кафедраи инкишофи нутқи шифоҳӣ
ва хаттии забони русии МДТ «ДДХ ба номи
акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**ADVERBIAL CONJUNCTIONALIZED
CONNECTIVE WORDS IN TAJIK AND
UZBEK LANGUAGES**

Solidkhodjayeva Shakhnozakhon
*Anvarkhodjayevna, assistant of the department of
oral and written speech development under the
SEI "KhSU named after academician B.
Gafurov" (Tajikistan, Khujand) E-
MAIL:saidakhon_89@mail.ru*

Ключевые слова: предложные наречия, служебные слова, предлог, послелог, конъюнкционализация, лексические единицы, проклитики, энклитики.

Рассматривается функционирование конъюнкционализованных служебных слов в таджикском и узбекском языках. Дифференцируется понятие «конъюнкционализация» от некоторых сопутствующих явлений, характеризуются его основные черты в сопоставляемых языках. Определяется процесс превращения наречия в категорию служебных слов, независимо от того, будет ли оно послелогом или предлогом, как многоэтапный и сложный. Подтверждается ограничение способности наречий к конъюнкционализации, что не все семантические разновидности склонны к процессу конъюнкционализации. Указывается, что таджикский и узбекский языки отличаются друг от друга и в отношении явлений проклитики и энклитики. Узбекский язык характеризуется наличием в нем явления энклитики, а таджикский - наличием в нем явления проклитики. Это объясняется тем, что энклитики формируются послелогам, что характерно для узбекского языка; проклитики формируются предлогами, что характерно для таджикского языка.

Калидвожаҳо: зарфҳои пешоянддор, калимаҳои номустақил, пешоянд, пасоянд, конъюнкционализатсия, воҳидҳои лексикӣ, проклитикаҳо, энклитикаҳо

Дар мақолаи мазкур ба конъюнкционализатсия дучор гардидани калимаҳои гайримустақил дар забонҳои тоҷикию ёзбекӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Фарқи байни мафҳуми «конъюнкционализатсия» аз баъзе ҳодисаҳои туфайлӣ нишон дода шуда, тавсифи аломатҳои асосии он дар забонҳои мавриди баррасӣ оварда шудааст. Раванди сермарҳила ва мураккаби ба категорияи калимаҳои номустақил табдил ёфтани зарф, новобаста аз он ки он ба пешоянд ё пасоянд табдил меёбад, нишон

дода шудааст. Маҳдудияти қобилияти зарф ба конюнксиализатсия ва ба конюнксиализатсия тамоюл надоиштани на ҳамаи намудҳои семантикӣ мудаллал гардидааст. Зикр шудааст, ки забонҳои тоҷикию ўзбекӣ аз лиҳози ҳодисаҳои проклитика ва энклитика аз ҳам фарқ мекунад. Ба забони ўзбекӣ мавҷудияти энклитика, тоҷикӣ бошад – проклитика ҳос аст. Энклитикаҳо тавассути пасоянд ташаккул меёбанд ва ин ҳолат дар забони ўзбекӣ мушоҳида мешавад. Проклитикаҳоро бошад, пешояндҳо ташаккул меёдиҳанд, ки ин ҳолат ба забони тоҷикӣ ҳос аст.

Key-words: *prepositional adverbs, connective words, preposition, postposition, conjunctivalization, lexical units, proclitics, enclitics*

The article dwells on conjunctivalized connective words functioning in Tajik and Uzbek languages. The author differentiates the notion of "conjunctivalization" from some concurrent phenomena, she characterizes its principal features in the correlated languages. The process of transformation of adverbs into the category of connective words is determined irrespective of its being a preposition or a postposition as multiphased and complicated. Limitation of the ability of adverbs for conjunctivalization is confirmed, as not all semantic varieties are prone to the process of the former. It is pointed that Tajik and Uzbek languages differ from each other both in reference to the phenomena of proclitics and enclitics. The Uzbek language is characterized with the presence of the phenomenon of enclitics and the Tajik with that of proclitics. It is accounted for by the fact that enclitics are formed by postpositions being inherent in the Uzbek language, while proclitics are formed by prepositions being inherent in the Tajik language.

В системе частей речи языков индоевропейской семьи, в том числе в таджикском, функционируют так называемые предложные наречия, которые способны в зависимости от контекста выступать то в качестве служебной части речи-предлога (пешоянд), то в качестве знаменательной - наречия.

На существование категории предложных наречий указывали в своих работах М.В. Ломоносов, Ф.И. Буслаев, А.Х. Востоков, В.В. Виноградов, Е.Т. Черкасова, М.Ф. Лукин, Н.А. Каламов, В.М. Глухих, И.Н. Ермоленко и др.

Е.Т. Черкасова считает необходимым различать предложные наречия, то есть наречия, способные выполнять предложные функции, и наречные предлоги, то есть «белые» наречия, выступающие только в качестве предлогов [9, с.122]. Высказывание Е.Т. Черкасовой по поводу деления наречий вполне характерно и для наречий в таджикском языке. Предложные наречия некоторыми русистами, например М.А. Стерниковой, рассматриваются как гибридная часть речи, куда отнесены предложные наречия русского языка типа *после, около, вокруг, вперед* [7, с. 44]. Мы считаем верным и обоснованным мнение о том, чтобы функционально-семантические эквиваленты этих русских предлогов - *баъд/пас, назди, гурди, пеш* и др. отнести к предложным наречиям таджикского языка.

Семантическая специфика предложных наречий состоит в способности демонстрировать особого рода многозначность- многозначность на уровне частей речи, или категориальную полисемию. Предложные наречия демонстрируют категориальную полисемию прежде всего на уровне предлога и наречия. Возможны, однако, их переходы и в другие части речи.

Специфической чертой предложных наречий является также возможность существования в их семантических структурах категориальных вариантов одного

лексического значения. Отметим, что категориальная вариантность рассматривается нами как частный случай категориальной полисемии.

Предложные наречия -это служебные слова, происхождение которых тесно связано с полнозначными наречиями. Переход наречий в служебные слова -в предлоги - явный и существенный результат так называемого процесса конъюнкционализации.

Конъюнкционализация является одной из своеобразных разновидностей перехода слов из одной лексико-грамматической категории (части речи) в другую. По своему характеру она относится к явлению конверсии (транспозиции). Вопрос, связанный с конъюнкционализацией, доньше не рассматривался в специальном монографическом плане.

В рамках конверсии, кроме конъюнкционализации, рассматриваются и субстантивация, адъективация, адвербиализация, прономинализация и вербализация. Конъюнкционализация и её процесс отличаются от всех других разновидностей процесса конверсии (транспозиции). Различие конъюнкционализации от других разновидностей конверсии характеризуется тем, что при функционировании субстантивации, адъективации, адвербиализации, прономинализации и вербализации переход слов из одной части речи в другую осуществляется в рамках знаменательных частей речи, т.е. самостоятельные (знаменательные) слова одной знаменательной части речи превращаются в слова другой знаменательной части речи. При конъюнкционализации слова определенной знаменательной части речи превращаются в служебные слова.

Слова знаменательных частей речи характеризуются наличием в них денотативных, словарных значений, что отсутствует в конъюнкционализированных словах. Значение конъюнкционализированных слов -это значение грамматическое, т.е. значение служебных слов, в основном типа послелогов и предлогов, реже - союзов.

Термин «конъюнкционализация» употребляется в узком и широком смысле. В узком понимании он обозначает переход наречия, именной словоформы и т.д. в союз (в языках синтетического типа) и послелог (в языках аналитического типа), а в широком понимании -переход слов из знаменательных частей речи вообще в служебные слова, включая и частицы.

Термин «конъюнкционализация» здесь рассматривается нами в его узком понимании, под ней понимается процесс перехода слов из наречий в послелоги и предлоги. В качестве иллюстративного аппарата привлечены сопоставительные материалы таджикского и узбекского языков.

Наши наблюдения свидетельствуют о том, что узбекский и таджикский языки отличаются друг от друга и характером конъюнкционализации наречий. Наречия узбекского языка более актуальны и склонны к процессу конъюнкционализации, чем наречия таджикского языка.

На начальном этапе процесс конъюнкционализации наречий носит промежуточный характер. У конъюнкционализированных наречий хотя и сохраняются, но ослаблены лексико-грамматические особенности. Они обычно носят характер заместителей послелогов в узбекском языке и предлогов - в таджикском. Процесс превращения наречий в категорию служебных слов, независимо от того, будет ли оно послелогом или предлогом, - многоэтапный и сложный. Многоэтапность и сложность процесса превращения наречий в служебные слова типа послелогов и предлогов характеризуется тем, что наречие становится предлогом или послелогом не сразу. На начальном этапе перехода наречия в

служебное слово в нем совмещаются признаки и знаменательных, и служебных частей речи. Признаки знаменательных частей речи являются основными, ведущими, а признаки служебных - вспомогательными, дополняющими. Кроме того, на данном этапе процесс превращения наречия в служебное слово находится на уровне речи, а не языка. Окончательный, завершающий переход наречия в служебное слово характеризуется образованием собственных служебных слов категорий послелогов и предлогов. Процесс на данном этапе относится к уровню языка, а не речи, где у образованных формально-грамматических единиц снимаются признаки знаменательных частей речи, т.е. наречие полностью переходит в служебную часть речи.

Следует подчеркнуть, что степень конъюнкционализации наречий в определенной мере ограничена: не все семантические разновидности склонны к процессу конъюнкционализации. Наиболее склонными к данному процессу являются наречия времени и места.

В узбекском языке процесс конъюнкционализации наблюдается при функционировании наречий времени типа аввал//аввал, пеш//олдин, баъд//бурун, сонй//кейин, пештар//илгари; аввал//пеш, пеш//олдин, аввал//бурун, пештар//илгари; наречий места типа берун//ташқари, дарун //ичқари, нари, бери и т.д. Сравните наши примеры: Аввал сиз боринг, кейин мен // Аввал шумо равед, сони ман. «Сначала вы идите, потом – я». (аввал // сначала, кейин // потом - наречия времени) - Алишер сиздан олдин келди // Алишер аз шумо пеш омад. «Алишер пришёл раньше Вас». Барно йиғинга ыаммадан кейин келди// Барно ба мақлис аз хама охир даромад. «Барно пришла на собрание после всех» (олдин // раньше, кейин // после - послелогов).

Наиболее прозрачен процесс конъюнкционализации наречий места: таг (тах) //ост, боло//уст, пеш//олд, ақиб //орқа, дохил/ дарун //ич, томон // тараф, байн //ўрта, байн //ора, берун//ташқари и т.д., которые перешли в наречия из существительных.

Конъюнкционализация лексических единиц подобного типа осуществлялась под влиянием закона логики-отрицания. Это характеризуется тем, что у лексических единиц типа таг//ост, боло //уст, пеш//олд, ақиб //орқа, паълу //ён, дарун//ич и т.д., превратившихся в наречия, ослабляются и отрицаются лексико-грамматические особенности, которые характерны для имен существительных. В свою очередь при конъюнкционализации этих лексем отчуждается особенность, характерная для лексико-грамматической категории наречия. Теперь они не существительные или наречия, а служебные слова типа послелогов. Сравните: **Берун** аз одам пур / **Ташқари** одамга тўла — существительное. Камбудиё аз **берун** равшан аён мегардад// Камчиликлар **ташқаридан** аниқ кўринади — **ташқаридан** - наречие места. **Дар беруни** хона дарахти калони чормағз мављуд аст // Уйнинг **ташқарисида** катта ёнғоқ дарахти бор - **ташқарисида** - послелог, при помощи которого присоединены словоформа **уйнинг** и слово **бор**: уйнинг **ташқарисида** бор.

Конъюнкционализация наречий в тюркских языках, в том числе в узбекском, – явление не новое, а глубоко древнее. Данный процесс обнаруживается на материалах древнетюркского языка.

В таджикском языке возможность функционирования наречий в качестве служебных слов, т.е. конъюнкционализация наречий, носит иной характер. Процесс конъюнкционализации наречий в таджикском языке отличается от конъюнкционализации наречий в узбекском языке. Это объясняется прежде всего тем, что по грамматическому строю узбекский и таджикский языки относятся к языкам различных типов. Различие в процессе

конъюнкционализации в узбекском и таджикском языках наблюдается и в отношении явления такта, который является одной из самостоятельных грамматико-фонетических частей связной речи. Такт выражается знаменательной лексемой и формируется общим словесным ударением. Тактам сопутствуют служебные слова типа предлогов и послелогов, которые лишены самостоятельных ударений. Служебные слова в составе такта занимают препозитивную и постпозитивную позицию в отношении полнозначного слова, - основного функционального компонента такта. Служебные слова, образующие такт препозитивно по отношению к полнозначным словам, называются проклитиками. Служебные слова, образующие такт постпозитивно по отношению к полнозначным словам, – энклитиками [5, с. 122-124].

Таджикский и узбекский языки отличаются друг от друга и в отношении явлений проклитики и энклитики. Узбекский язык характеризуется наличием в нем явления энклитики, а таджикский - наличием в нем явления проклитики. Это объясняется тем, что энклитики формируются послелогом, что характерно для узбекского языка; проклитики формируются предлогом, что характерно для таджикского языка.

В таджикском языке наличие и функционирование послелогов более пассивно, чем наличие и функционирование предлогов, что является основной причиной пассивности процесса конъюнкционализации наречий в таджикском языке (1).

Активное наличие послелогов в узбекском языке, а предлогов - в таджикском языке тесно связано с характером морфологической универсалии, предложенной Дж. Гринбергом. Он отмечает, что языки, для которых характерно функционирование суффиксов, относятся к языкам, для которых характерно функционирование послелогов; языки, для которых характерно функционирование префиксов, относятся к языкам, для которых характерно функционирование предлогов [3, с. 146].

Известно, что узбекский язык является суффиксальным языком, поэтому в нем функционируют только послелогом, а таджикский является префиксальным, поэтому в нем активно функционируют предлоги.

Префиксальный характер таджикского языка не означает, что в нем вообще отсутствуют суффиксы. Образование новых дериватов посредством суффиксации свидетельствует о том, что таджикский язык, являясь префиксальным языком, не лишен насовсем и суффиксов. В узбекском языке конъюнкционализованные наречия функционируют в качестве служебных слов, при помощи которых актуализируется (реализуется) синтагматическая возможность отдельных лексических единиц типа существительных и местоимений, и они приобретают статус грамматических маркеров между независимыми (господствующими, стержневыми) и зависимыми компонентами словосочетаний, на основе которых формируются предложения. Следует отметить, что при функционировании наречий в качестве грамматических маркеров подчинительной связи им сопутствуют некоторые падежные показатели. Эта особенность конъюнкционализованных наречий в узбекском языке обнаруживается в следующем:

1. Конъюнкционализованные наречия, сопутствующие именам существительным в форме исходного падежа: *буён // кайҳо инҷониб, кейин, бери, сўнг // нас, баъд*.

Конъюнкционализованные наречия подобного типа являются маркерами подчинительной связи управления и присоединяют существительные к глаголам. Реальное функционирование каждого из них выражает различные значения. Так, например, при функционировании послелога *буён/кайҳо инҷониб* выражается

многократность или продолжительность действия-состояния: *Отам ўн бир йилдан буён онамдан алоҳида яшайди // Падарам ёздаҳ сол мешавад, ки аз модарам ҷудо зиндагӣ мекунад/Уже одиннадцать лет мой отец не живет с моей матерью.* Значение отнаречного послелога *кейин // баъд* (после) носит иной характер: в реальном его функционировании выражается осуществление очередных действий-состояний в отношении других (*Мен бир ҳафтадан кейин шиға қайтаман // Ман баъд аз як ҳафта ба қор бармегардам. Я вернусь на работу через неделю.*). Значение начала действия - состояния выражается посредством отнаречного послелога *бери // сар карда*. (*Собира ўша кундан бери дам олияпти // (Собира аз ҳамон рӯз сар карда истироҳат дорад// Собира с того дня отдыхает).*

Своеобразным является значение отнаречного послелога *сўнг //баъд*. Его реализацией выражается значение действия - состояния, которое заменяет другое - предыдущее (*Врач қабулига мен сендан сўнг кираман // Ба қабули духтур ман баъд аз шумо мебароям// На прием к врачу я зайду после тебя.*

Отнаречные послелоги *кайҳо ин чоғиб// буён, бери, сонӣ, баъд // кейин, сўнг аз* прошедшего времени присоединяются к причастиям прошедшего времени, функционируют в них в качестве оборотов или сказуемых придаточных предложений. В подобных случаях они приобретают значение конструкций, функционально и семантически сходных с деепричастиями с аффиксом - *а*: *Сен кетгандан кейин ёмгир бошланди - Сен кетгач, ёмгир бошланди// Баъд аз рафтани ту борон ба боридан сар кард (Пошёл дождь, когда ты ушёл).* Функции и значение подобного характера свойственны и отнаречным послелогам *кейин, сўнг*.

Следует отметить, что функционально-семантическое сходство (синонимия) между конструкциями «причастие с аффиксом -ган + *бери // буён //баъд аз*» и деепричастием с аффиксом -*гач* наиболее слабо и в отдельных случаях оно приравняется к нулю.

1. Отнаречный послелог **нисбатан** заимствован узбекским языком из арабского, он постпозитивно употребляется со словами в форме направительного падежа (*Ҳозирги кураш у буюк ишларга нисбатан бир томчи эди. (Ойбек) // (Муборизаи ҳозира назар ба қорҳои бузург ба як қатра монандӣ дорад).*

2. Отнаречные послелоги, которые постпозитивно употребляются со словами в форме именительного падежа: *нештар //бурун, аввал, олдин, илгари*. Реализация этих послелогов осуществляется при их соединении со словами с временными значениями: *Бир ҳафта бурун (аввал // олдин // илгари) у менга учради // Як ҳафта нештар вай бо ман вохӯрд. Неделю назад он со мной встречался.*

Отнаречные послелоги *бурун, аввал, илгари, олдин* управляют и причастиями, в составе которых имеется аффикс -*дан*, и выражают временные значения с разными оттенками процессуальности.

Наречия отличаются от других знаменательных частей речи в отношении их активной способности перехода в служебные слова.

Характер формально-грамматической категории отнаречных служебных слов зависит от характера отношения языка к определенному грамматическому строю. Так, например, наблюдается, что в языках флективного строя отнаречные служебные слова относятся обычно к системе предлогов. В свою очередь, в языках агглютинативного строя отнаречные служебные слова носят характер послелогов, т.е. относятся к системе послелогов. Поэтому в таджикском языке в результате процесса конъюнкционализации

образуются предлоги, а в узбекском - послелогои, ибо таджикский и узбекский языки - представители языков разного грамматического строя.

В логике действует закон изменения и превращения качества в количество, или наоборот, закон изменения и превращения количества в качество, что обнаруживается во взаимоотношениях между явлениями языка. Яркий пример функционирования данного закона в языке - это переход слов из одной части речи в другую. Конъюнкционализация наречий является одной из основных разновидностей изменения и превращения количества в качество или качества в количество. Г.Пауль свидетельствует о том, что служебные слова типа предлога и послелога возникли из категорий полнозначных слов [4,с.436]. При превращении полнозначных слов в служебные наблюдаются изменения в синтаксической функции полнозначных слов, которые переходят в разряд служебных, что подтверждается процессом конъюнкционализации наречий.

Ф.П. Филин, подчеркивая своеобразные особенности и лингвистические возможности каждой лексической единицы языка, пишет, что каждое слово представляет собой своеобразный маленький мир, изучение которого не только нужно и необходимо, но и приятно [8,с.14]. Высказывание Ф.П.Филина вполне подтверждается при изучении процесса конъюнкционализации наречий на материале узбекского и таджикского языков.

Переход слов из лексико-грамматической категории наречий в служебные слова является одной из разновидностей общего перехода слов из знаменательных частей речи в служебные. Переход каждой лексической единицы денотативного плана в формально-грамматические единицы, в которых отсутствуют их денотативные планы, связан с логикой закона о переходе качественных изменений в изменения количественные, или наоборот, количественных изменений - в качественные. В результате языковые единицы с денотативным планом обретают статус формально-грамматических единиц без денотативного плана: без сокращения количества словарно-денотативных единиц обогащается система формально-грамматических единиц за счет перехода полнозначных слов в единицы, которые лишены словарно-денотативного плана.

Наши наблюдения подтверждают, что переход полнозначных слов в предлоги (в таджикском языке) соответствует определенным лингвистическим положениям, в частности можно сказать, что не все разновидности наречий имеют возможность превращения в служебные части речи. Переход слов из лексико-грамматической системы наречия в служебные части речи наблюдается только в адвербиальных (обстоятельственных) наречиях, у которых имеется слабая (необязательная) факультативная валентность сочетаемости с глаголами определенной лексико-семантической группы. О характере адвербиальных наречий А.М.Смирницкий справедливо отмечает, что адвербиальные наречия по виду представляют собой слова, зависимые от глагола, в самом деле, у них отсутствует синтаксическая (подчинительная) связь с глаголами. Наречия адвербиального типа подчиняются структуре предложения в целом, а не глагольному предикату (сказуемому), как это характерно для наречий неадвербиального типа, поэтому трудно определить их синтаксическую позицию в предложении [6,с.17].

Предлоги в функционально-семантическом плане не отличаются от послелогов. Учитывая это, Дж. Лайонз одним и тем же термином «предлог» называет и предлоги, и послелогои. Джон Лайонз не употребляет термин «послелог» для называния отдельной самостоятельной категории служебных частей речи, отличающейся от категории предлогов [2,с.32].

Общие черты послелогов в узбекском и в таджикском языках обнаруживаются еще и в том, что послелогов в узбекском языке, а предлоги в таджикском однозначно взаимофункциональны в грамматическом плане с аффиксами словоизменения категории падежей. Однако следует отметить, что степень взаимофункциональности послелогов и предлогов с аффиксами словоизменения категории падежей неодинакова; взаимофункциональность послелогов с аффиксами словоизменения категории падежей активнее, чем взаимофункциональность предлогов с аффиксами словоизменения категории падежей.

Переход наречий в союзы является одной из особенностей лексико-грамматической категории наречия [4,137], что характерно только для таджикского языка. При образовании предлогов таджикского языка типа *пас аз он, ки, баъд аз он, ки* важную роль играют наречия типа *пас, пеш, баъд* [2,41].

В заключение можно сказать, что лингвистические особенности наречий - наиболее сложное явление, изучение которого имеет важное теоретическое и практическое значение.

Список использованной литературы:

1. *Забони адаби ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика ва морфология.* Душанбе: Ирфон, 1973. –450 с.
2. *Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику.* - М.: Прогресс, 1978. –320 с.
3. *Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов // Новое в лингвистике. Выпуск V.* -М., 1970. -С. 144-154.
4. *Пауль Г. Принципы истории языка.* – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1960. – 500 с.
5. *Реформатский А.А. Введение в языковедение.* -М.: Просвещение, 1967. –189 с.
6. *Смирницкий А.Н. Морфология английского языка.* –М., 1959. – 191 с.
7. *Стерника М.А. О семантике предложных наречий русского языка // Семантика служебных слов.* – Пермь, 1982. - С. 43-51.
8. *Филин Ф.П. О некоторых философских вопросах языкознания // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания.* –М., 1970. –С. 14-28.
9. *Черкасова Е.Т. Переход полнозначных слов в предлоги.* -М.: Наука, 1967. –280 с.

Reference Literature:

1. *Modern Tajik Literary Language. V.1. Lexicology, Phonetics and Morphology.* Dushanbe: Cognition, 1973. - 450 pp.
2. *Lions Dj. Introduction into Theoretical Linguistics.* - M.: Progress, 1978. - 320 pp.
3. *Grinberg Dj. Some Grammatical Universalias Relating advantageously to the Order of Significant Elements // The New in Linguistics. Issue V.* - M., 1970. - pp. 144 - 154
4. *Paul G. Principles of Language History.* - M.: Foreign Literature Publishing-House. 1960. - 500 pp.
5. *Reformatsky A. A. Introduction into Linguistics.* - M.: Enlightenment, 1967. - 189 pp.
6. *Smirnitsky A. N. Morphology of the English Language.* -M., 1959. - 191 pp.
7. *Sternika M. A. On Semantics of Prepositional Adverbs of the Russian Language // Semantics of Connective Words.* - Perm, 1982. - pp. 43 - 51
8. *Filin F. P. On some Philosophical Issues of Linguistics // Leninism and Theoretical Question of Linguistics.* M., 1970. - pp. 14-28
9. *Cherkasova Ye. T. Transiting of Meaningful Words into Prepositions.* - M.: Science, 1967. - 280 pp.

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

07 00 00 ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ 07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

07 00 02 Отечественная история	5
<i>Аюбов А.Р. Этнотопонимы и антропонимы Северо-Западного и Южного Согда: история и этимология .....</i>	<i>5</i>
<i>Бобокулова М. А. Из истории женского предпринимательства в аграрной сфере в Таджикистане на рубеже XX-XXI вв. ....</i>	<i>12</i>

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ 10 01 00 ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

10 01 03 Литература народов стран зарубежья	19
<i>Гаффорова З.А. “Дҳаммапада” – сарчашмаи панду ахлоқ .....</i>	<i>19</i>
<i>Насриддинов Ф.А. Сарчашмае нодир дар нисбаишиносӣ .....</i>	<i>29</i>
<i>Ҳомидиён Ҳ.К. Зикри ҷашни Сада дар ашъори шоирони арабизабони форсу тоҷик (қарнҳои IX-X).....</i>	<i>37</i>
<i>Маҳмудзода О.Б. Бозтоби тимсоли Юсуф дар газалиёти Назирии Нишопурӣ.....</i>	<i>44</i>

10 01 10 ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Зарипова Ш.Т. Концепсияи шахсият дар матни публицистикаи воқеъгаро.....</i>	<i>53</i>
--	-----------

10 02 00 ЗАБОНШИНОСӢ 10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ

10 02 20 Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание .	61
<i>Юсупова М.И. Воситаҳои эксплицитии ифодаи муносибатҳои сабабу натиҷа дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ .....</i>	<i>61</i>
<i>Шеронов Б.Г. Зоҳиришавии баъзе хусусиятҳои алоқаҳои синтаксисӣ (грамматикӣ) ва асосҳои мантиқии он дар забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ .....</i>	<i>70</i>
10 02 22 Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии	79
<i>Олимҷонов М.О. Мақоми калимаҳои ҳиндӣ дар ташаккули композитҳои навъи Татпуруша дар назми Бедил .....</i>	<i>79</i>
<i>Бобочонова Д.А. Вожаҳои ифодагари паранда дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ ва тафсири онҳо дар фарҳангҳо.....</i>	<i>85</i>
<i>Қўрғонов З.Д. Вазифа ва маъноҳои пешоянду пайвандакҳо дар «Маснавии Маънавий» - и Чалолуддини Румӣ .....</i>	<i>96</i>
<i>Дусматова Ш.В. Лексико-грамматические модели экспрессии художественной речи и их логико-семантические структуры .....</i>	<i>105</i>
<i>Мирзохонова М. М. Изобразительная практика и композиционная прогрессия единиц ФЕ в процессе формирования их смысловых структур .....</i>	<i>111</i>
<i>Ҳоҷаева М.О. Чанд суҳан оид ба вомвожаҳои гуфтугӯии осори Анвар Олим.....</i>	<i>116</i>
<i>Раҳматова Ш.Р. Фразеологизмҳо дар фарҳанги “Бурҳони қотей”-и Муҳаммадҳусайн Бурҳон.....</i>	<i>125</i>
<i>Солиходжаева Ш. А. Отнаречные конъюнкционализованные служебные слова в таджикском и узбекском языках .....</i>	<i>136</i>

CONTENTS

07 00 00 HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

07 00 02 Home History	5
<i>Ayubov A.R. Ethnotoponyms and Anthroponyms of North-Western and Southern Sughd: History and Etymology</i>	5
<i>Bobokulova M. A. From the History of Feminine Entrepreneurship in Agrarian Sphere of Tajikistan at the Junction of the XX-th - the XXI-st Centuries</i>	12

10 01 00 LITERARY CRITICISM

10 01 03 Literature of Foreign Countries Peoples	19
<i>Gafforova Z. A. " Dhammapada" as a Source of Morals and Edifications</i>	19
<i>Nasriddinov F. A. Rare Source on Genealogy</i>	29
<i>Homidiyon H. K. Reflection of Sad-Holiday in the Works of Persian-Tajik Poets (IX-X Centuries) Written in Arabic</i>	37
<i>Mahmudzoda O. B Reflection of Yusuf's Image in Nazir Nishoppuri's Gazels</i>	44

10 01 10 JOURNALISM

<i>Zaripova Sh.T. Conception of Individual in Publiscistic Text</i>	53
---	----

10 02 00 LINGUISTICS

10 02 20 Comporative, Historical and Typological Linguistics	61
<i>Yusupova M. I. Explicit Means of Expressions of the Relation of Cause and Sequence in English and Tajik Languages</i>	61
<i>Sheronov B. G. Evincement of Some Peculiarities of Syntactical Connections (Grammatical) and their Logical Grounds in Tajik and Uzbek Languages</i>	70
10 02 22 Languages of Foreign Countries Peoples of Europe, Asia, Africa, Natives of America and Australia	79
<i>Olimjonov M.O. The Role of Indian Borrowings in the Formation of "Tatpurusha" type Composites in Bedil's Poetry</i>	79
<i>Bobodjanova D. A. Words Designating Birds in Nizami Gandzhavi's "Pentalogy" and their Interpretation in Dictionaries</i>	85
<i>Kurgonov Z. D. Functions and Semantics of Prepositions and Conjunctions in "Masnavi Ma'navi" by Djaloliddin Rumi</i>	96
<i>Dusmatova Sh. V. Lexico-Grammatical Models of Artistic Speech Expressiveness and their Logical Semantic Structures</i>	105
<i>Mirzokhonova M.M. Art Depiction Practice and Compositional Progression of Phraseological Units in the Process of their Semantic Structures Format</i>	111
<i>Khojayeva M. O. Certain Considerations about Borrowed Colloquial Lexicon in Anvar Olim's Works</i>	116
<i>Rahmatova Sh. R. Phraseologisms in Mukhammad Khusayn Burkhon's Dictionary "Burhoni Kote"</i>	125
<i>Solidkhodjayeva Sh. A. Adverbial Conjunctionalized Connective Words in Tajik and Uzbek Languages</i>	136

БАРОИ ИТТИЛОЪ:

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризиавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҶТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми таърихшиносӣ ва филология.
- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи таърихшиносӣ ва филология;
- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;
- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми таърихшиносӣ ва филология;
- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоию иқтисодии ҶТ умуман ва минтақаҳои он;
- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмию тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҶТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, обзорҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарияро амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми таърихшиносӣ ва филология дарбар гиранд;
- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;
- муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳои ғоибона, ки мақола, обзорҳо ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зимма доранд;
- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада ҳатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз оғох мекунад;
- мақола, обзор ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;
- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;
- агар дар тақриз оид ба ислоҳу такмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои такмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;
- муаллиф маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро якҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.
- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоию услубиро мусаҳҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешавад;
- варианти барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ ба идора баргардонда шавад;
- мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи мудаллал ирсол мекунад;
- тибқи дархости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти ҶТ ва ҚОА ВМИФР идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

***Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмию назариявии «Ахбори
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»
барои чоп ирсол мегарданд***

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **07 00 00 – илмҳои таърих ва археология** (рамзҳои 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06) ва **10 00 00 – илмҳои филология** (рамзҳои 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22), ки қаблан дар ҳеч ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои ҷои кори муқаррарӣ мӯҳр гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо)

- гунаи ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 735700, ҶТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, утоқи 307

Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғаи сомона www.vestnik.tj

***Тибқи талаботи КОА назди Президенти ҶТ ва КОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро
дарбар гирад:***

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- аспирантон унвонҷӯён, муаллифон, докторантҳо номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- зикри мансаб, ҷои кор, шахру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- e-mail;

- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ, ё тоҷикию русию англисӣ (бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- чакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва ҳулосаҳои асосие, ки навоари илмӣ корро дар бар мегирад;

- вожаҳои калидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаҳо дарбар мегарданд);

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замиа мешавад; Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Рӯйхати мазкур аз рӯйи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсайн бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти боэътимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқаррарзон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серии общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензируемого журнала «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: филологические науки, исторические науки и археология;
- развитие международного сотрудничества в сфере языкознания, литературоведения, истории и археологии;
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений филологических и исторических наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: филологические науки, исторические науки и археология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;
- Редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, отзывов, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **07 00 00 – Исторические науки и археология** (шифры 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06); **10 00 00 – Филологические науки** (шифры 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках объемом 10-15 страниц с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 307. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru. Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках; - e-mail;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 120 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну;
- ключевые слова на русском и английском языках (не менее 6 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание – курсив, выравнивание по ширине);
- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;
- ссылки даются в квадратных скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением перечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“**Bulletin of TSULBP**” is a scientifico-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the humanities it is edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal « Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: philological sciences, historical sciences and archeology;
- development of international collaboration in the spheres of linguistics, literary criticism and archeology;
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends in philological and historical sciences;
- quest of new knowledge for spiritual and social development of the population of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: linguistics, literary criticism and archeology:
  - solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
  - an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
  - all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
  - articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
  - articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
  - If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
  - an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author’s answer on every item of remarks;
  - the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);
  - a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;
  - articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);

- the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Federation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Articles (Surveys, Commentaries, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal (Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics, series of Humanitarian Sciences)

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: **07 00 00 – Historical sciences and archeology; 10 00 00 – philological sciences.**

The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English, with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author's (authors') signature (-s) on a hard copy of the article;
- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer's place of work;
- certificate from the place of studies (for post-graduates and master's degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 367. Electronic versions – e-mail address: info@vestnik.tj; vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63, site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);
- LBC index (to be located ibidem);
- author's last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;
- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral's degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master's degree students specify speciality of learning) in English or Tajik, Russian and English;
- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;
- E-mail.ru;
- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, **print Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);
- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-120 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;
- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, **print TNR 14**, italics alignment, width alignment);
- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited works only.
- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with **GOST** (State Standard).
- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

ЗИ-02.1.099ТJ

ИНДЕКС: 77746

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои гуманитарӣ
2019, №4 (81) 152 с.
Мухаррирон:
Шамурадова О.Б.
(муҳаррири русӣ),
Балтина С.П.
(муҳаррири англисӣ)
Мухаррири техникӣ:
Ҳақимхоҷаева М.К.

Вестник ТГУПБП.
Серия гуманитарных наук
2019, №4 (81) 152 с.
Редакторы: Шамурадова О.Б.
(редактор материалов на
русском языке),
Балтина С.П.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Хақимходжаева М.К.

Bulletin of TSULBP.
Series of Humanitarian Sciences
2019, №4 (81) 152 pp.
Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts),
Baltina S.P.
(English texts)
Technical editor:
Khakimkhojajeva M.K.

Суроғаи маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармуҳаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонии www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP.
Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

---

Ба ҷопаш 31.12.2019 имзо шуд. Андоза 84x108/16. Коғази офсет. Чопи офсет. 15,9 ҷ.ч.
Теъдоди нашр 420 адад. Супориши № 92. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Парки технологиии ДДХБСТ

Подписано в печать 31.12.2019. Формат 84x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. 15,9 укл.
Тираж 420 шт. Заказ № 92. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Технологический парк ТГУПБП

Signed for printing 31.12.2019. Format 84x108/16. Paper offset, offset print. Circulation 420 copies.
Order #92. Price on contractual agreement

The publishing house "Dabir" under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1

The technological park under TSULBP

Напечатано согласно предоставленному редакцией оригиналу-макету